

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

РОСІЙСЬКА ІМПЕРСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ: СУЧАСНІ МІЖНАРОДНІ ВИМІРИ

Аналітичний альманах
Частина I

Київ
2023

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

РОСІЙСЬКА ІМПЕРСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ: СУЧАСНІ МІЖНАРОДНІ ВИМІРИ

Аналітичний альманах

Частина I

*За загальною редакцією
доктора історичних наук, професора,
члена-кореспондента НАН України
А.І. Кудряченка*

КИЇВ 2023

УДК 94: 321.74+327 (47+57)

Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
протокол № 9 від 28.12.2023 р.

Рецензенти:

Машевський О.П., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Потехін О.В., доктор історичних наук, старший науковий співробітник, професор Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

Редакційна колегія:

Кудряченко А.І., д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України (загальна редакція)

Ткаченко В.М., д.і.н., проф., чл.-кор. НАПН України, академік АПН України

Держалюк М.С., д.і.н.

Солошенко В.В., к.і.н., доц.

Бульвінський А.Г., к.і.н., доц.

Розумюк В.М., к.політ.н., с.н.с. (відповідальний редактор)

Російська імперська державність: сучасні міжнародні виміри: аналітичний альманах. Частина I / за заг. ред. д.і.н., проф., члена-кореспондента НАН України Кудряченка А.І.; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. 332 с.

Цей аналітичний альманах – збірник наукових статей співробітників Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» та інших відомих вітчизняних фахівців, що присвячені проблематиці російської імперської державності.

В першій частині аналітичного альманаху досліджено історико-теоретичні засади російської імперської державності в українському та міжнародному контексті, особливості ідеологічного підґрунтя та легітимації російського імперського дискурсу, питання становлення та сутності російського імперського експансіонізму, ментальну специфіку російських політичних еліт і населення, суспільно-політичні та соціально-економічні проблеми імперської моделі модернізації сучасної Росії. Слід зважати, що переважна більшість робіт даного збірника була завершена до повномасштабної агресії путінської РФ проти України, проте нагальні потреби сьогодення лише підтвердили їх наукове значення та актуальність.

Видання орієнтоване на істориків, політологів, фахівців у галузі суспільно-гуманітарних дисциплін та інших дослідників, які цікавляться проблемами російської імперської державності й експансіонізму.

УДК 94: 321.74+327 (47+57)

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

© Національна академія наук України
Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023

ЗМІСТ

<i>Андрій Кудряченко.</i> Передмова.....	4
--	---

РОЗДІЛ І. ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

<i>Андрій Бульвінський.</i> Українські землі в московській державній та зовнішньополітичній доктрині XV–XVII ст.	7
<i>Андрій Бульвінський.</i> Сприйняття Московської держави в Європі у XV–XVII ст.	31
<i>Олег Кондратенко.</i> Історичне становлення та сутність російського імперського експансіонізму.....	49

РОЗДІЛ ІІ. ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРСЬКОГО ДИСКУРСУ

<i>Олег Кондратенко.</i> Дискурс експансії Російської Федерації у контексті побудови неоімперської ідентичності	89
<i>Євген Магда.</i> Історія як інструмент легітимації та побудови зовнішньополітичної стратегії Російської Федерації на початку ХХІ ст.	128
<i>Василь Ткаченко.</i> Рашизм: спектри осмислення	155
<i>Тетяна Орлова.</i> Вплив російських ментальних особливостей на сучасний зовнішньополітичний курс Кремля.....	182
<i>Андрій Бульвінський.</i> Актуалізація в РФ теми боротьби з «переглядом» історії Великої Вітчизняної війни.....	207

РОЗДІЛ ІІІ. ПРОБЛЕМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

<i>Андрій Бульвінський.</i> Імперська модель модернізації в Росії: історія та сучасний дискурс.....	222
<i>Микола Держалюк.</i> Росія: суперечлива політика, загроза занепаду зберігається	263
<i>Юрій Латиш.</i> «Правий» радикалізм як чинник розвитку сучасної Росії.....	272
<i>Андрій Бульвінський.</i> Дискурс сибірського сепаратизму у контексті проблем модернізації	298

ПЕРЕДМОВА

Шановні читачі! Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» пропонує до вашої уваги аналітичний альманах (у двох частинах), який присвячений проблематиці російської імперської державності та традиціям московського зовнішньополітичного експансіонізму.

В першій частині цього тематичного збірника в роботах В. Ткаченко, М. Держалюка, А. Бульвінського, Т. Орлової, О. Кондратенко, Є. Магди, Ю. Латиша досліджено історико-теоретичні засади російської імперської державності в українському та міжнародному контексті; висвітлено особливості ідеологічного підґрунтя та легітимації російського імперського дискурсу; розглянуто питання становлення та сутності російського імперського експансіонізму; визначено ментальну специфіку російських політичних еліт і населення; проаналізовано суспільно-політичні та соціально-економічні проблеми імперської моделі модернізації сучасної Росії.

Друга частина буде присвячена з'ясуванню доктринальних засад зовнішньої політики РФ, передусім російського інтеграційного дискурсу на пострадянському просторі. Також у наступній частині буде розглянута проблематика регіональних моделей російського експансіонізму; збройних конфліктів на теренах колишнього СРСР; імперських маркерів російсько-української війни.

Автори статей та упорядники тематичного збірника намагаються допомогти читачам сформуванню цілісного і комплексного уявлення про російський імперіалізм та експансіонізм. При цьому вони прагнуть гармонійно поєднувати в своїх роботах минуле і сучасність, теоретичні і практичні аспекти досліджуваної проблематики. Слід визнати, що для суспільно-гуманітарних дисциплін насправді притаманне певне протиставлення так званих «вічних» проблем історіософії, з одного

боку, та гострих кон'юнктурних питань сучасності, з іншого, так само як дуалізм загальної «великої» теорії та конкретних емпіричних досліджень. Проте подібний поділ стосовно предмету дослідження даного аналітичного альманаху видається доволі умовним, адже російський імперський експансіонізм вже не перше століття становить екзистенційну загрозу для багатьох країн Європи та Азії, і в той же час знайти більш актуальну тему для українських істориків та суспільствознавців під час україно-російської війни видається практично неможливим. Ну а стосовно протиставлення теорії та практики, то авторство відомого афоризму, що «немає нічого практичніше, ніж хороша теорія», приписують щонайменше двом десяткам відомих науковців.

В аналітичному альманасі розміщено статті співробітників Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» та інших відомих вітчизняних фахівців, які працювали в різних наукових програмах нашого Інституту. Необхідно особливо підкреслити, що переважна більшість робіт даної антології була завершена до повномасштабної агресії путінської РФ проти України, але нагальні потреби сьогодення лише підтвердили їх актуальність та наукове значення.

Відтак актуальність дослідження усього комплексу питань, пов'язаних із аналізом специфіки російського імперіалізму та експансіонізму, впродовж останнього десятиліття зумовлена загостренням московської політики реваншизму. Анексія Криму (2014 р.), гібридна війна на Донбасі (2014–2022 рр.), інтервенція в Сирію (з 2015 р.), втручання в американські вибори президента (2016 р.), спроба перевороту в Чорногорії (2016 р.), участь у конфліктах низької інтенсивності в країнах Північної Африки та Азії, ультиматум США і НАТО (2021 р.), повномасштабна війна проти України (з 2022 р.) – путінський режим вже давно наочно і наполегливо демонструє, що його плани й амбіції не обмежуються

Кримом, Донбасом чи, навіть, «аншлюсом» усієї України. Натомість його прагнення включають повне руйнування усієї постбіполярної («ґрунтованої на правилах») системи міжнародних відносин, повернення гегемонії Кремля у Східній Центральній Європі і розширення «сфери впливу» в цілій низці країн Азії, Африки та Латинської Америки. Відповідно, народ України виконує принципово важливу роль для усього Західного світу, передусім для країн Центральної Східної Європи, забезпечуючи функцію збройної відсічі та захисту європейської цивілізації від агресивних зазіхань російського імперіалізму.

В цих умовах слушно наголосити, що суто наукові праці неминуче відіграють роль не лише інтелектуальної рефлексії певної проблематики в фаховій академічній сфері, але й слугують політичному переосмисленню суспільного буття та сприяють самовизначенню кожного індивіда й соціуму в цілому. Відповідно з таким баченням наукового доробку, імперативно зростає значення досліджень теорії і практики реалізації російської моделі імперської державності як в минулому, так і в наш час.

Кудряченко Андрій Іванович,
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор
директор Державної установи
«Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»

РОЗДІЛ І. ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Андрій Бульвінський

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В МОСКОВСЬКІЙ ДЕРЖАВНІЙ ТА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ ДОКТРИНІ XV–XVII ст.

Паралельно із зростанням території Московської держави у другій половині XV ст. вищі правлячі кола країни дедалі системніше починають надихатися ідеями про загальноруський характер влади великого московського князя та дедалі наполегливіше намагаються обґрунтувати панрусистську концепцію безперервної династичної спадкоємності московських володарів – Рюриковичів, з якої випливало патримоніальне право на всі руські землі, а передусім – на «першопрестольний Київ» як прадавню «государеву отчину» [1, с. 78].

Великі московські князі з цього часу почали ще більш наполегливо оспорювати у великих литовських князів титул великих князів Руських. Офіційне прийняття Іваном III титулу государя «вся России» слід розцінювати як офіційну постановку питання про приєднання всіх інших «руських» земель до Московської держави в ранг державної політики, як програму на майбутнє. Тоді ж вперше в титулі було зазначено, що він є московським государем не по завоюванню чи в спадок, а «Божою милістю» [2, с. 25].

Після об'єднання всіх великоруських земель у єдину державу систематизацію всіх цих ідей і викладення стрункої теорії родоvodu великих князів з давніх часів було замовлено урядовими колами тверянину Спиридону-Саві. Вироблення

подібної концепції і стало для Василя III гостро актуальною проблемою з огляду на зміну ролі великокнязівської влади в країні, яка перед лицем удільних князів потребувала обґрунтування своєї еволюції до самодержавної, та в зв'язку з напруженою боротьбою з Великим князівством Литовським за колишні землі Київської держави. Спиридон виконав замовлення у формі Послання великому князю, яке було написане швидше за все між 1511 і 1521 рр. [3, с. 82]. У Посланні викладається родовід російських князів, який виводиться від римського імператора (кесаря) Августа через Пруса до Рюрика, потім через великих київських князів до володимирських, а від них до московських. Там же розповідається про те, що нібито Володимир Мономах отримав від візантійського імператора вінець, що має підтверджувати давність володіння цим вінцем російськими монархами, Василь III титулується як «вільний самодержець і цар Великої Росії» [3, с. 85, 165].

У другій частині Послання Спиридон викладає генеалогії литовських і руських князів таким чином, щоб довести абсолютну вищість російських князів перед литовськими. Це завдання досягається через виклад вигаданої історії про те, що засновник литовської князівської династії Гедимін був нібито «рабом» «Вітенця» – дрібного васала смоленського князя Ростислава Мстиславича. «Гедиміник» був посаджений у західних руських областях для збору дані, потім збагатився і відособився. Князем почав називатися лише його син Ольгерд і то лише після того, як тверський князь Михайло Олександрович віддав за нього заміж свою сестру Ульяну [3, с. 86].

Послання Спиридона стало матеріалом для вже офіційної переробки ідеї возвеличення великокнязівської влади в «Сказанні про князів Володимирських», перша редакція якого з'явилась, як зазначає Р. П. Дмитрієва, до 1533 р. [3, с. 109]. Для нас Сказання важливе тим, що ставши головним виразником офіційних політичних поглядів Московської держави,

воно ідеологічно обґрунтовувало загальноруський характер великокнязівської московської влади через утвердження думки про її божественний характер та про наслідування московськими князями прав київських князів. Невід'ємною складовою всієї цієї побудови було обґрунтування цим наслідуванням претензій Москви в боротьбі з Литвою на повернення їй останньої земель, які колись належали Київській державі.

Вперше офіційно ідеї «Сказання про князів Володимирських» були застосовані в 1547 р., коли за їх допомогою було обґрунтовано законність вінчання Івана IV на царство. Починаючи з 50-х років XVI ст. ідеї «Сказання» про вінчання Володимира Мономаха царським вінцем і про походження російських великих князів від римського кесаря Августа починають використовуватись в офіційних монументальних історико-публіцистичних пам'ятках. Ці ідеї були внесені в офіційний Воскресенський літопис, «Государевий родословец» (1555) і нарешті в «Степенну книгу», складену в 1560–1563 рр. [3, с. 123, 124, 130]. В ній російська історія викладена за «ступенями» правління великих князів, починаючи з Володимира Святославича. Походження ж великих князів виводиться від імператора Августа.

Як зазначає Р. П. Дмитрієва [3, с. 132], цей пам'ятник є ніби узагальненням великої ідеологічної роботи, проведеної під керівництвом митрополита Макарія. В ньому завершено оформлення ідеології царської влади Російської централізованої держави. Викладення російської історії по княжінням підпорядковувалось політичній ідеї самодержавства: показати послідовність переходу влади від київських князів до володимирських, а від володимирських до московських.

Але показати плавний перехід «єдинодержавної» загальноруської князівської влади роду Мономаховичів із Києва саме до Володимира укладачам цих пам'яток було важко, позаяк Київська держава розпалась на окремі князівства і Володимиро-Суздальське було лише одним із них. Тому, як зазначає

Д.Н. Альшиц, укладачам Шостої степені «Степенної книги» доводилось «виявляти багато винахідливості для приведення розповіді у відповідність із поставленою задачею. Вони змушені були піти і пішли на перекроювання давніх пам'яток, на замовчування одних фактів і вип'ячування інших, на створення нових версій про події і спростування старих» [4, с. 87].

Для створюваної Іваном IV легенди про Всеволода Юрійовича Суздальського – загальноросійського самодержця вигадується розповідь про переможні походи Всеволода Суздальського на половців в 1184–1185 рр. на чолі князів Володимиро-Суздальської землі, хоча насправді похід очолював Святослав Всеволодович Київський, а більшість князів, які брали в ньому участь, були південноруськими князями. Закресливши таким чином «славу Святославову», оспівану у «Слову о полку Ігоревім», московські книжники роблять висновок, заради якого і була здійснена фальсифікація – характеризують Всеволода Суздальського загальноруським самодержцем: «Богохранимий же великий князь Всеволод Юрійович, благоденственно перебуваючи в граді Володимирі і правлячи скипетром Руського царства... і всіми численними Володимировими сродникам своїм старшинствуючи... Також... і інші гради руські і всіх праведно управляючи. І всі послушаху його і покоряху йому» [4, с. 88-89].

Іван IV, на замовлення якого і створювались ці пам'ятки, також і сам розгортає і своєю владою освячує систему доказів про прадавнє походження його царського, самодержавного статусу, невід'ємно пов'язуючи його із питанням законності володарювання на всіх руських землях: «Самодержавство Російського царства почалось по божій волі від великого князя Володимира... і великого князя Володимира Мономаха... і від хороброго великого государя Олександра Невського і... від достойного хвали великого государя Дмитрія, який здобув за Доном перемогу над безбожними агарянами... великого князя Івана... і батька нашого великого государя

Василя і до нас, смиренних скипетротримачів Російського царства». Іван IV підкреслював, що престол ним не поцуплений і не захоплений через війну і кровопролиття, а успадкований волею провидіння мирним шляхом від предків [5, с. 122-123].

Ми зупиняємось на цих сюжетах так детально для того, щоб показати наскільки багато було приділено уваги і докладено зусиль, на які хитрощі, вигадки та прямі фальсифікації йшов московський престол задля ідеологічного обґрунтування російського єдинокоролівства та своїх претензій на приєднання всіх навколишніх руських земель до Московської держави.

Таким чином можемо констатувати: землі колишньої давньоруської держави (Білорусію та Україну), Москва вважала своїм несправедливо втраченим історичним, природним спадком, частиною держави Рюриковичів, яку Москва покликана повернути в загальноруське православне лоно. Московські царі вважали своїм найважливішим державним, національним і релігійним обов'язком звільнення православного в своїй масі білоруського та українського населення від польсько-литовської залежності [6, с. 391-392].

Ідеологічно, окрім теорії династичної спадкоємності московських царів, зовнішньополітичний курс Росії обґрунтовувався месіанською ідеєю про те, що після завоювання Римом «латинською» єрессю і взяття «нечестивими» турками Константинополя у 1453 р. лише Москва залишилась єдиним центром істинного християнського віровчення, останнім «Третім Римом», а московський государ покровителем і опорою всього вселенського православ'я. Тому Російська держава, як єдине вмістище істинної християнської церкви, має захищати православну віру та православних єдиновірців у всьому світі. Піддані московських великих князів, а згодом і царів вважали лише себе істинно православним народом [7, с. 314], покликаним нести істинну віру та справжню духовність іншим народам.

Лінія на обґрунтування власної вищості, тепер вже не лише над Римом, а й над Константинополем, надалі лише посилюється. У 1448 р. вперше московський митрополит (Іона) обирається на церковному соборі російських ієрархів без участі Константинополя [8, с. 206-208]. Невдовзі, між 1458 і 1462 рр., з'являється «Слово вибране від святих писаній іже на латинію», яке мало не лише антилатинську, але й антиконстантинопольську спрямованість, оскільки в ньому проводилась думка, що після контактів Константинополя з Римом Царгород втратив свою чистоту і тепер єдиним зосередженням істинної віри залишається Москва [9, с. 394-395].

Протиставлення московської церкви як Риму, так і Константинополю посилюється за Івана III, який завершив об'єднання російської держави. Тому в кінці XV – на початку XVI ст. в присязі єпископів Російської православної церкви обов'язковими були слова зречення від усіх ієрархів, поставлених «від Рима латинського чи від Царгорода турецької держави» [8, с. 231].

Взявши собі візантійські символи та оголосивши себе останньою та єдиною хранительницею справжніх цінностей, які полягають у православ'ї, Москва тим самим свідомо протиставила себе католицькому світу, який, на її думку, відступив від правих догматів церкви, втратив духовну сутність. Міфологема «загибелі Європи – відродження Росії» забезпечувала російському престолу поступ в Європу [10, с. 60-61]. Теза про захист православних єдиновірців активно експлуатувалась Москвою та створювала їй сприятливий ореол для виконання головного завдання приєднання всіх земель і народів, які вона вважала історично та геополітично належними собі.

Вперше перед московським правителем, який названий «боголюбивим і христолубивим великим князем і самодержцем всієї Русі», а також «новим царем Константином»,

завдання визволення братів-християн з «агарянського полону» висувається вже після скинення татарського ярма в «Изложение пасхалии» московського митрополита Зосими (1492) [11]. Ідеї Зосими та ідеї «Повісті про Білий Клобук» новгородського архієпископа (1484–1504) Геннадія про те, що «в третьому же Римі, еже есть на руській землі благодать святого Духа засяє» та що «всі християнські царства прийдуть в кінець і зійдуться в єдине царство Російське, заради православ'я» [12, с. 198-233] були розвинуті у Посланнях Філофея Псковського до псковського великокняжого дьяка Мисюрю Мунехіну (1523 – початок 1524) та великого князя Василя III (між 1524 і 1526 рр.).

Як відзначає сучасна російська дослідниця проблеми Н. В. Синицина, ідея «Третього Риму» є історіософською концепцією. «В першій третині XVI ст. ... єдина Російська держава, яка сформувалась на сході Європи, утверджувала своє місце не лише в системі сучасних міжнародних відносин, але й у світовій історії. Вона заговорила про себе, апелюючи до давньої традиції, причетність до якої, укоріненість в глибокому минулому, тривалість історичної перспективи були покликані забезпечити їй стабільність і авторитет» [13, с. 187]. Ідея «Третього Риму» є частиною релігійного і культурно-історичного образу світу в національній свідомості росіян, вона відбиває перспективу як просторову (розростання території), так і часову (розростання власної історії в глибину віків). Ідея «Третього Риму», зазначає Н.В. Синицина, це віха на шляху розвитку національної свідомості росіян, освоєння географічного, хронологічного, культурного простору [13, с. 59].

Визначаючи місце своєї держави і своєї церкви в оточуючому світі, Філофей у посланні Мисюрю говорить: «Скажемо декілька слів про наше православне царство пресвітлішого і високостольнішого государя нашого, який є єдиним християнським царем у всій піднебесній і браздотримачем святих

Божих престолі святої вселенської апостольської Церкви, яка – замість римської і константинопольської – знаходиться в богорятуюмому граді Москві... і яка світиться наче сонце, єдина у всесвіті. Так знай же, христолобець і боголюбець, що всі християнські царства закінчили своє існування і зійшлись в єдиному царстві нашого государя» [13, с. 342].

Поза всяким сумнівом наданню цій концепції зовнішньополітичного месіанського звучання сприяли численні прохачі з середовища східного православного духовенства, яке, після заволодіння турками Малої Азії, дуже швидко почало сприймати московського правителя як головного охоронця православ'я і титулувати його титулами візантійських імператорів.

Крім того, для обґрунтування свого особливого статусу, згладження з пам'яті канонічного підпорядкування Російської православної церкви Константинополю та утвердження права на першість у православному світі, в XVI ст. в Московській Русі починає широко розповсюджуватись думка про те, що РПЦ іде не з Візантії, а прямо від апостола Андрія, який нібито відвідавши дніпрові пагорби, заклав основи РПЦ. Ця думка проводиться і в офіційній «Степенній книзі», і під час богословського диспуту Івана IV з Антонієм Посевіно в 1582 р., на якому цар заявив, що Москва отримала християнство одночасно з Римом, від апостола Андрія [14, с. 69].

Історико-канонічний характер концепції «великого Російського царства, Третього Риму» надала Уложенна грамота Московського помісного собору 1589 р., скріплена підписом та печаткою Константинопольського патріарха Ієремії II: «...твое же, о благочестивий царю, – звертається Вселенський патріарх до царя Федора Івановича, – велике Російське царствіє, Третій Рим, благочестям усіх перевершило, і всі благочестиві християни в твоє во єдино зібрались, і ти один під небесами християнський цар іменуєшся у всьому світі, у всіх християн» [15, с. 97]. Таким чином Вселенського патріарха було змушено визнати універсалістську функцію москов-

ського царя в християнському світі. Офіційно ж концепція «Третього Риму» була закріплена у пам'ятнику канонічного права – Кормчій 1653 р., яка включила в себе згадувану Уложенну грамоту 1589 р. про заснування Московського патріархату [13, с. 306].

Постійна зовнішня експансія та столітня національно-релігійна традиція, яка закликала до втручання в долі «руського» по крові і православного по вірі населення за межами Московської держави, привела до глибокого укорінення ідей російського месіанства та панславізму на побутовому рівні. Як зазначає М. Джеймс, росіяни ніколи не сприймали себе як націю, обмежену будь-якими державними кордонами [16, с. 92]. Прагнення всіх врятувати на масовому рівні виправдовувало завойовницьку політику Московської держави. Більше того, ця традиція постійно підживлювала гегемоністичні прагнення Москви.

Утверджуючи особливий, більш високий ніж у європейських держав, статус Московської Русі і свій статус як її правителя, московські государі вважали за «честю» себе ледь не найвищими у тодішній Європі, оскільки, згідно з тодішніми уявленнями, государем з більшою «честю» був монарх більш самодержавний, який походив з давнішого правлячого роду і набув владу в порядку спадкового наступництва. Виборність монарха, обмеження його влади «людьми», «шляхтою» тощо, управління за порадою «всієї землі», мала відстань між монархом і підданими вважались у Московії серйозними недоліками державно-політичного устрою, а подібний устрій недосконалим, «убогим», більш низьким і менш «чесним» у порівнянні із спадковим абсолютним самодержавством. Тому, за цими критеріями, наприклад, Іван Грозний визнавав нижчими себе і цісаря Священної Римської імперії германського народу Максиміліана II, і шведських королів Густава I Вазу, Еріка XIV та Юхана III, і польських королів Сигізмунда-Августа та Стефана Баторія, і англійську королеву Єлизавету [14, с. 150-156, 159-161].

У листі Стефану Баторію у 1572 р. Грозний робить надзвичайно показовий у плані визначення не лише династичної першості, але й геополітичного позиціонування висновок, визнаючи рівність із собою за родоводом, повнотою влади і міцністю положення лише турецького султана: «...тому, що окрім нас да турецького султана в жодній державі немає государя, якого б рід царствував безперервно через двісті років» [14, с.156]. Інакше кажучи, за способами функціонування державної влади, рівнем повноважень монарха, принципами побудови всього державного механізму та іншими інституційними ознаками Іван IV не без підстав вважав Московське царство набагато ближчим до Оттоманської Порти, ніж до європейських монархій.

Базові уявлення росіян про місце і статус своєї країни у світі скеровували конкретні дії Москви. У XIV–XVII ст. Москва веде постійні війни, спочатку з Литвою, а потім з Річчю Посполитою за втягнення в сферу свого політичного і військового впливу й приєднання інших «руських» земель та національне панування об'єднаної народності на Східноєвропейській рівнині [17, с. 56].

Із середини 80-х років XV ст. після політичного підпорядкування Казані (1469) та ліквідації самостійності Новгороду (1478) і Твері (1485) питання про приєднання «руських», але не російських територій на Заході Москва поставила перед собою в практичну площину. Вже у 1478 р. місцева литовська влада сповіщала гросмейстера Тевтонського ордену про те, що великий князь московський вимагає від короля Казимира повернення йому Полоцька, Смоленська, Вітебська та всіх інших руських земель [18, с. 275]. Протягом 1487–1489 рр. на всьому протязі московсько-литовського кордону тривала дрібна порубіжна війна, яка була першою фазою загального плану приєднання до Московської держави приналежних Великому князівству Литовському «порубіжних» руських земель.

Устрявши у військовий конфлікт з Литвою, Іван III у 1490 р. у договорі з цісарем Максиміліаном проголошує курс на опанування «великого князівства Київського» [19, с. 172]. Влітку того ж року послу Казимира С. Петряшковичу було заявлено, що Іван III не тримає за собою волостей чи земель від королівської «отчини», тоді як «нам від короля великі кривди робляться: наші міста і волості і землі наші король за собою тримає» [20, с. 50]. Це перша офіційна заява Москви про невизнання приналежності земель колишньої Київської держави Великому князівству Литовському. Як відзначав у свій час К.В. Базилевич, небажання великого князя у своїх претензіях до Литви назвати конкретні землі (наприклад, прикордонні «верховські», за які тоді йшла боротьба), які він вважає своїми, дозволяє нам трактувати його слова у розширеному розумінні: Іван III вже у 1490 р. претендував на всі землі Київської Русі, які увійшли до складу Великого князівства Литовського [21, с. 293-294].

У «пам'яті» посольства І.В. Берсеня-Беклемішева до короля Казимира у 1492 р. теза про те, що не московські війська нападають на землі Великого князівства Литовського, а король тримає за собою землі, які йому не належать і які слід повернути Москві, повторено знову: «...і ти би наших міст і волостей наших земель і вод, які тримаєш за собою, нам би поступився» [20, с. 61-66].

Наприкінці 1492 р. у вірчій грамоті першого московського посла до нового великого князя литовського Олександра Казимировича Д. Загряжського вперше до титулу московського великого князя були додані слова «всієї Русі». Титул великого князя московського тепер звучав так: «Іоанн, божою милістю, государ всієї Русі і великий князь Володимирський, і Московський, і Псковський, і Тверський...» [20, с. 81]. На протести литовців під час переговорів росіяни відповіли, що «государ наш до вашого государя у своєму листі... новини ніякої не вставив: чим його Бог подарував, від діда і від

прадіда, від початку, правий є уроджений государ всієї Русі» [19, с. 154].

У московсько-литовському мирному договорі, підписаному у лютому 1494 р., литовці були змушені визнати за Іваном III титул «государя всієї Русі» [20, с. 125]. Великий князь литовський був першим, а для Москви і найголовнішим суверенним монархом, який визнав за великим князем московським цей титул.

Оскільки для Івана III цей титул означав претензії на всі руські землі у якості єдиного государя цих земель, то з огляду на це, цілком логічною була його відмова влітку 1499 р. послам Олександра Казимировича офіційно підтвердити приналежність великому князю литовському Києва з пригородами і волостями [21, с. 442]. Більше того, в ході дипломатичної підготовки до нової війни з Великим князівством Литовським, між Іваном III і кримським ханом Менглі-Гіреєм було досягнуто неофіційної домовленості щодо розподілу сфер інтересів в Україні. В усякому разі кримський посол Азі-Халіль, який у жовтні 1499 р. прибув у Москву із Криму разом з московським послом кн. С.В. Ромодановським, від імені хана передав Івану III: «Про ту справу тобі брату своєму кажу: Київ і Черкаське містечко твої будуть... І тільки візьмеш, і твоєму брату мені і моєму серцю великий спокій, і твоєму імені велике добро». Сферою безпосередніх інтересів і впливу Криму мала залишатись нижня течія Дніпра [22, с. 288].

Відправлений у квітні 1500 р. у Крим посол Івана III кн. І.С. Кубенський мав зокрема підтвердити незмінність намірів великого князя московського щодо Києва і Черкас: «А що писали нам про Київ і про Черкаське містечко, щоб нам їх дістати, і ми у Бога того просимо і вельми того хочемо, щоб нам дав Бог своєї отчини дістати» [22, с. 302-304].

Прагнення Івана III залучити до складу своєї держави Сіверську, Чернігівську та «українні» землі змусило його

навіть відмовитись від традиційно ворожої політики щодо С.І. Можайського та В.І. Шемячича, нащадків найлютіших ворогів його батька Василя II, прозваного Темним через те, що його було підступно осліплено. Як встановив сучасний російський дослідник М.М. Кром, десть на рубежі 1499/1500 рр. Іван III таємно «посилав» до князів – «українного» С.І. Бельського, сіверського С.І. Можайського і чернігівсько-стародубського В.І. Шемячича і «обіцяв їм багато міст і волостей своїх». В результаті цих переговорів між Іваном III і згаданими князями була укладена таємна угода про те, що князі переходять зі своїми вотчинами до великого князя московського, а він видасть їм «опасні» грамоти про забуття ворожнечі батьків, «а які міста і волості вони під Литвою підберуть, то їм усе держати» залишить [23, с. 97].

Таким чином, в результаті таємної сепаратної домовленості про перехід на службу до великого князя московського зі своїми вотчинами трьох удільних князів, Москва наприкінці квітня – на початку травня 1500 р. отримує під свою зверхність: з кн. С.І. Бельським – місто Біле з волостю, з кн. С.І. Можайським – міста Чернігів, Стародуб, Гомель, Любеч з волостями, з кн. В.І. Шемячичем – міста Рильськ, Новгород-Сіверський та багато інших волостей [20, с. 294-295; 22, с. 318].

Благопристойним приводом, який Іван III використав, а вірогідно й сам створив для захоплення нових земель, було посилення князів-перебіжчиків на релігійні утиски православних, які нібито мали місце у Великому князівстві Литовському. Про те, що це не відповідає дійсності, що місцеве православне населення аж ніяк не прагнуло до об'єднання з православною, але самодержавницькою Московщиною, свідчить характер оволодіння Сіверською і Чернігівською землями московським військом. Росіянам довелося силою долати опір населення при зайнятті Брянська, Почепу, Радогоща, Любеча та Путивля, «багатьох людей мечу і вогню віддавши,

а інших в полон повівши». Окрім того, частина мешканців згаданих міст, а також Чернігова назавжди покинула свої «отчизні землі», втікаючи від московської влади далі вглиб Великого князівства Литовського [24, с. 195; 23, с. 93-98].

Підкреслимо спеціально – вперше українські землі були захоплені Московською державою в результаті сепаратної домовленості з удільними князями і всупереч волі й бажанню місцевого населення.

У лютому 1501 р. Іван III заявив литовському (С. Нарбуту) і польському (пану Олехні) послам, що зайняті нещодавно землі є «із старовини» його «отчиною», тому приєднання їх до Великого князівства Московського є обов'язковою умовою для укладення мирного договору [21, с. 468-469]. На переговорах з литовцями у наступному 1502 р. Іван III на вимогу литовської сторони повернути захоплені землі удавав щире здивування: «Нам заради чого великому князю Олександру ту свою отчину відступатись?» [20, с. 380]. Аналогічну відповідь на пропозицію повернути Литві зайняти московськими військами землі отримав і С. Сантай, посол посередників на московсько-литовських переговорах – папи Олександра VI і угорсько-чеського короля Владислава: «І ми сподіваємось, що папі те добре відомо, що королі Владислав і Олександр вотчичі Польського королевства да Литовської землі від своїх предків, а Руська земля від наших предків, із старовини, наша вотчина... І папа би зважив те на своєму розумі, чи справедливо те королі чинять, що не за свою отчину з нами воювати хочуть?» [20, с. 354].

У наказі московському послу до Менглі-Гірея І. Берсеню-Беклемішеву, складеному у лютому 1503 р., позиція і плани Івана III були сформульовані досить чітко: «А які міста з Божою допомогою ми взяли, то наша отчина, тих йому не віддамо. А які міста Руської землі, і ми, як дасть Бог, хочемо своєї отчини всієї діставати, як нам Бог допоможе» [22, с. 457]. Так же однозначно була заявлена московська позиція

щодо «руських» земель у березні того ж року і польсько-литовському посольству на чолі з воєводою ланчинським П. Мишковським: «Але і не та одна наша отчина, які міста і волості зараз за нами, і вся Руська земля, Божою волею, із старовини, від наших прабатьків наша отчина» [20, с. 380].

Врешті-решт в результаті перемир'я, укладеного 25 березня 1503 р., до складу Московської держави перейшли фактично всі сіверські міста: Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч, Гомель, Почеп, Трубецьк, Радогощ, Брянськ, Мглин, Дроків із значними територіями у середній і нижній течії річок Сож і Десна. Нові володіння Івана III витягнулись клином до пониззя Десни. Від західної вершини цього клину до Києва було не більше 50 км [20, с. 399-400].

Проте плани Івана III не обмежувались цим. Відпускаючи у вересні 1503 р. свого посла боярина І.І. Ощеріна до Менглі-Гірея, великий князь московський наказав передати хану, що «государ наш» хоче не лише закріпити за собою новоприєднані землі, «а хоче... ще Києва і всієї Руської землі своєї отчини» відняти у Олександра Казимировича [21, с. 527].

В результаті наступної московсько-литовської війни 1507–1508 рр. було юридично оформлено (мирним договором 8 жовтня 1508 р.) перехід Сіверщини, за винятком Любеча, який повертався Литві, до складу Московської держави [25, с. 53].

Невдалі спроби Москви приєднати нові українські та білоруські землі під час російсько-литовських воєн 1512–1522 і 1534–1537 рр. не згасили її експансіоністської налаштованості. У 1554 р. московські послы В. Юр'єв, Ф. Сукін та І. Бухарін під час зустрічі з великим князем литовським у Любліні продовжували вимагати, щоб він «уступив государю нашому государя нашого вотчину одвічну Київ і Волинь і Полоцьк і Вітебськ і інші міста руські з усім по старовині, як було за прабатьків государя нашого і рубежі б відшукав старі,

і в тому б між себе міцно утвердився, що за ті старі рубежі ніколи ні у кого не хотіли нічого» [26, с. 427].

Паралельно із офіційним заявленням претензій на українські землі, в середині XVI ст. російський уряд всіляко намагався посилити свій вплив на запорозьких козаків, щоб за їх допомогою приєднати до Московії всю Лівобережну Україну. За наказом Москви дяк М. Ржевський, з метою налагодити тісні зв'язки із запорозькими козаками та спільно з ними організувати похід на низ Дніпра проти татар, навесні 1556 р. з великим загоном російських ратних людей з'являється в урочищі Санжари. Виготовивши там кілька десятків великих човнів, росіяни спускаються до Дніпра на Запоріжжя. Звідти, разом із запорожцями, вони здійснили похід на татарські замки Кази-Кермен, Іслам-Кермен, Волян-Кермен та Очаків [27, с. 111-112].

Повідомляючи князю литовському про цей похід навесні 1557 р., кримський хан зазначав, що після приходу під Очаків «козаки московські... за наказом господаря свого на нашому ґрунті на річці Дніпро в острові Хортиця замок збудувати мали». У цьому листі хан підкреслює, що «московські люди» споруджують замки для того, щоб укріпившись на низу Дніпра, оволодіти всім Подніпров'ям [27, с. 112-113]. Про ці плани добре знав і сам литовський князь, який у тому ж 1557 р. писав хану: «Чутки з сторони Московської доходять про що і Вишневецький дає знати, нібито князь великий хотів замки під ваше панство підсаджувати і будувати на Дніпрі і в гирлі річки Псла, або його на Хортиці будувати...» [27, с. 113].

Отже, російський уряд у другій половині 50-х років XVI ст. здійснює у цей час спробу взяти запорозьких козаків на свою службу, побудувати на березі Дніпра ряд військових укріплень для захисту України та російських кордонів від татар і таким чином інтегрувати до складу Московської держави всю Лівобережну Україну.

Наприкінці 1558 р. Іван Васильович відправляє на Хортицю спочатку 5-тисячний загін російських ратних людей на чолі з кн. Д. Вишневецьким, який восени 1558 р. перейшов на службу до царя, а слідом за ним 2-3-тисячний російський загін з великими військовими припасами на чолі з дяком М. Ржевським [27, с. 116]. На початку 1559 р. за наказом царя в урочищі Монастирище на Запоріжжі був споруджений замок, де постійно перебували прикордонні російські гарнізони щонайменше до осені 1561 р. Фактично у цей час південне Лівобережжя перебувало під владою запорозьких козаків і російських військ [27, с. 118, 120].

Про намагання російського уряду побудувати укріплений замок нижче порогів на лівому березі Дніпра великий литовський князь Сигізмунд II Август в листі від 6 травня 1559 р. повідомляв литовську раду панів у Вільно: «...князь великий московський замок будувати хоче в урочищі Монастирище між замком нашим Черкаси і островом Хортиця» [25, с. 151].

Ці дії Москви викликали чергове загострення російсько-литовських відносин. Під час дипломатичних переговорів російські послы обґрунтовували тезу про те, що все Лівобережжя від Черкас і до гирла Дніпра не належало Литовській державі, а росіяни, споруджуючи фортеці на лівому березі Дніпра, роблять богоугодну справу – «березуть християнство від татар». Про приналежність цих земель російські посланці заявили, що Москва вважає південне Лівобережжя своєю територією: «А буде по Дніпру між государів... ні на чиєму боці, а тому то він Божий: хто захоче, той на ньому і стоїть; а по цей час того ми не чули, що проти Криму Дніпро королівський; а як це видно, що Дніпро государя нашого, тому що тече із государя нашого землі» [26, с. 583-584, 613].

У зв'язку з розгортанням бойових дій у Лівонії, Москва була змушена тимчасово припинити експансію на південне Лівобережжя, хоча домагатися українських земель не припинила. Так у 1563 р. московські послы на переговорах із

послом Сигізмунда II Августа Ходкевичем виставляли умовами миру з Литвою відмову останньої на користь царя від Волині, Поділля і Галичини, пізніше обмежившись лише вимогами «уступити» всю Лівонію і Полоцьк [28, с. 331]. А під час переговорів у Польщі наприкінці зими 1573 р. посол Івана IV Гарабурда вимагав передати Москві Полоцьк, Смоленськ, Київ і Лівонію, закріпити польсько-литовський престол «навіки» за домом Рюриковичів, встановити тісний союз Речі Посполитої і Московського царства проти «поган», Риму та інших держав [8, с. 350].

Протягом 70-х–90-х років XVI ст., як показав у своєму дослідженні Д.І. Мішко, царський уряд неодноразово посилав на Запоріжжя царське жалування і дарунки, прагнучи таким чином прив'язати запорозьких козаків до Москви [27, с. 122-126]. У 90-х роках, після того, як гетьман запорозьких козаків Криштоф Косинський присягнув служити московському царю Федору Івановичу (1584–1598), останній в своїх листах на Запоріжжя почав писати себе царем запорозьким, черкаським і низовським та віддавав запорожцям накази як своїм військам [27, с. 127-128].

Кінець XVI – початок XVII ст. цікаві для нас тим, що Москва в цей час ініціює ряд міжнародних проєктів, основною метою яких було встановлення контролю над українськими землями.

У червні 1587 р. у Варшаву відправилось «велике посольство» на чолі з боярином С.В. Годуновим, яке повинно було виставити на елекційному сеймі на польський трон кандидатуру царя Федора Івановича. Наказ «великому посольству» для нас цікавий з огляду на два моменти. По-перше, він є яскравою ілюстрацією використання офіційною московською дипломатією придуманих ще Спиридоном-Савою легенд про дари Мономаха та теорії про послідовний перехід центру державної влади на Русі з Києва до Москви. Адже саме ці аргументи, на думку російської політичної

верхівки, мали підтвердити високе походження влади московських монархів та законність їх претензій на вищу зверхність над українськими територіями: «Вам всім, панам раді, то відомо... яку почесть до государя нашого прабатька до великого государя Володимира Мономаха, які почесті прислав грецький цар Константин Мономах хрест животворящий і царську шапку і діадему, якими поставлявся на царство Грецьке». «Принесено було те царське поставлення... від царствуючого граду Візантії, Нового Рима, до великого государя, государю нашому великому прабатьку до великого князя Володимира Мономаха Київського і всієї Русі, і як з Києва принесена була та велика держава у Володимирську велику державу великим князем Андрієм Боголюбським, і як те царське надбання перенесено було із Володимира... в Москву великим князем Данилом Олександровичем» [29].

По-друге, запропонований полякам проект унії дає уявлення про зовнішньополітичні плани царського престолу. Він передбачав побудову росіянами власним коштом ряду фортець «по Дону, по Донцю і по Дніпру», спільне підкорення Криму, а потім, в союзі з іншими державами Європи, виступ проти Османської імперії. У випадку успіху, зазначалось в документі, «і Волоська б земля до Польської б землі приложилась, і Мултянська б земля, і Босни, і Сербі по Дунаю, і Угорська земля, що за турками, ті б усі були приворочені до Польщі і до Литовської землі» [30, с. 19]. Інакше кажучи, перед московським царем в іпостасі польського короля відкривались широкі можливості претендувати на зібрання величезних територій Східної Європи під своєю верховною владою. Проте головним стимулом, головною метою, яка спонукала московський престол до наполегливого проштовхування свого плану, було бажання тим чи іншим чином володарювати саме над українськими землями.

У 1599 р. вже уряд царя Бориса Годунова (1598–1605) розробляє т. зв. «великий проект», згідно з яким Москва,

спільно з Імперією, планувала перебудувати всю систему міжнародних відносин у Східній Європі. Оскільки Московська держава на той час не мала достатньо сил для встановлення російського політичного впливу в Речі Посполитій силовими методами, тому Габсбургам пропонувався досить своєрідний союз.

Наприкінці літа 1599 р. до імператора Рудольфа II виїжджає російський посол дяк А. І. Влас'єв з пропозицією «на Польську і на Литовську землю... стояти... з цісарською величністю разом» з метою посадити на польський престол ерцгерцога австрійського Максиміліана. Оскільки одночасно ерцгерцог повинен був одружитися із дочкою Бориса Годунова Ксенією, і згідно з умовами одруження приїхати в Москву і постійно жити там, то, як зазначає Б.Н. Флоря, «очевидно, що результатом всіх цих подій повинно було стати встановлення в Речі Посполитій не австрійського, а російського політичного впливу» [30, с. 87-88].

У 1604 р. Борис Годунов повторно відправляє у Відень проект антипольської коаліції, який тепер окрім одруження ерцгерцога Максиміліана на Ксенії включав вже і безпосереднє приєднання Великого князівства Литовського до Московської держави [30, с. 200]. Розробка і просування цих «великих» проектів були спробою Москви за допомогою дипломатичних методів добитися контролю над землями колишньої Київської Русі і головним «призом» у цій грі, безумовно, було українське Подніпров'я.

Смутні часи початку XVII ст. тимчасово відволікли увагу московських правлячих кіл від українського питання, але тільки-но Московська держава дещо оговталась від розгрому і спустошення, то знову поновила свої претензії на Україну. У програмному зовнішньополітичному документі часів правління першого з Романових – Михайла Федоровича (1618–1645), наказі великому посольству в Швецію в 1632 р. (під час Смоленської війни з Польщею 1632–1634 рр.) було чітко

зазначено, що Москва претендує на «споконвіку вічні вотчини великого государя нашого», в які, на її переконання, входять всі землі, що знаходяться східніше лінії: «...від Полоцька вниз по річці Двіні 20 верст до Риги, і від того місця по річці Німан вгору вище Городка 20 же верст, і від того місця... до річки Дніпро нижче Києва 100 верст, і вниз тією річкою до Чорного моря» [31]. За царювання Олексія Михайловича (1645-1676) в офіційних колах Москви з новою силою ожило уявлення про «вселенську» роль Москви, мрії про імператорський престол, про поставлення московського патріарха Вселенським [17, с. 114], про об'єднання всіх православних народів в одній державі.

В українському питанні «Тишайший» цар Олексій на перше місце висував релігійний мотив. Він вважав богоугодною справу приєднання України до Москви, а будь-які поступки в цій справі противними волі Божій, за які каралось немилосердними муками в пеклі [32, с. 128-129]. Народною історичною справою вважали «причеплення природної гілки (України і Києва) до належного кореня» [33, с. 21] і ряд наближених до царя та впливових вельмож. Ґрунтуючись саме на таких уявленнях і традиціях й використовуючи сприятливу міжнародну обстановку московський престол розпочав у середині XVII ст. практичну реалізацію своїх планів щодо українських земель й регіону Східної Європи в цілому.

Список використаних джерел та літератури

1. Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії. *Київська старовина*. 1993. № 3. С. 77-86.
2. Лакієр А. История титула Государей России. СПб., 1847. 75 с.
URL: https://viewer.rusneb.ru/ru/000199_000009_002928410?page=1
3. Дмитриева Р.П. Сказание о князях Владимирских. М.–Л.: АН СССР, 1955. 214 с.

4. Альшиц Д.Н. Начало самодержавия в России. Государство Ивана Грозного. Ленинград: Наука, 1988. 246 с.
5. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Ленинград: Наука, 1979. 447 с.
6. Похлебкин В.В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах. Вып. II. Кн. 1. Войны и мирные договоры, 1995. 784 с.
7. Костомаров Н.И. Епифаний Славинецкий, Симеон Полоцкий и их преемники. *Исторические произведения. Автобиография*. Киев: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. С. 313-349.
8. Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI вв. М.: Издательство восточной литературы, 1963. 373 с.
9. Попов А. Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян. М.: Типография Т. Рись, 1875. 427 с.
10. Немчинов І.Г. Міф та ідеологія як головний механізм «русской идеи». *Нова політика*. 1995. листопад–грудень. С. 60-61.
11. Тихонюк І.А. «Изложение пасхалии» московского митрополита Зосимы. *Исследования по источниковедению истории СССР XIII–XVIII вв.* М.: Академия наук СССР, Институт истории СССР, 1986. С. 45-61.
12. Памятники литературы Древней Руси. Середина XVI в. М.: «Художественная литература», 1985. 638 с.
13. Сеницына Н.В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.). М.: Индрик, 1998. 416 с.
14. Дьяконов М. Власть московских государей. Очерки из истории политических идей Древней Руси до конца XVI века. СПб.: Типография Скороходова, 1889. 239 с.
15. Собрание Государственных Грамот и Договоров, хранящихся в Государственной Коллегии Иностранных дел. М.: в типографии Н.С. Всеволожского, 1819. Ч. 2. 610 с.
16. Джеймс М. Геополитические импликации этнополитики. *Політична думка*. 1995. № 1. С. 92-97.
17. Пресняков А.Е. Российские самодержцы. М.: Книга, 1990. 464 с.

18. Ловмянський Х. Русско-литовские отношения в XIV–XV вв. *Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе*. М.: Наука, 1972. С. 269–275.
19. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. К.: Альтернативи, 1999. 320 с.
20. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. Ч. I (годы с 1487 по 1533). [Сборник Императорского Русского исторического общества. Т. 35]. СПб., 1882. 870 с.
21. Базилевич К.В. Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV века. М.: Издательство МГУ, 1952. 541 с.
22. Памятники дипломатических сношений Московского государства с азиатскими народами: Крымом, Казанью, Ногайцами и Турцией. Часть 1-ая (годы с 1474 по 1505). [Сборник Императорского Русского исторического общества. Т. 41]. СПб., 1884. 843 с.
23. Кром М.М. Меж Русью и Литвою. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. М.: Археографический центр, 1995. 304 с.
24. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К.: НАН України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1998. 243 с.
25. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 2. СПб.: в типографии Эдуарда Праца, 1865. 290 с.
26. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. Ч. 2 [Сборник Императорского Русского исторического общества. Т. 59]. СПб.: Типография Ф.Г. Елеонского и К°, 1887. 706 с.
27. Мишко Д.І. Українсько-російські зв'язки в XIV–XVI ст. Київ: Видавництво АН УРСР, 1959. 176 с.
28. Форстен Г.В. Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях (1544–1648). Т. 1. Борьба из-за Ливонии. СПб.: Тип. В.С. Балашева и Ко, 1893. 733 с.

29. Флоря Б.Н. К генезису легенды о «дарах Мономаха». *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*, 1987 г. М.: Наука, 1989. С. 185-188.
30. Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI – начале XVII в. М.: Наука, 1973. 222 с.
31. РДАДА, ф. 96, оп. 1, 1632 р., од. зб. 6, арк. 136-175.
32. Ключевский В.О. Исторические портреты. Деятели исторической мысли. М.: Издательство «ПРАВДА», 1990. 624 с.
33. Матвеев П. Артамон Сергеевич Матвеев в Приказе Малой России и его отношение к делам и людям этого края. *Русская мысль*. М., 1901. Кн. 8. С. 1-23.

Андрій Бульвінський

СПРИЙНЯТТЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ЄВРОПІ У XV–XVII ст.

Однією із причин сучасної і для частини європейців несподівано виниклої кризи у відносинах між Заходом та Росією, а також міжнародного права є, на нашу думку, притаманна європейським країнам ілюзія про те, що у сучасному глобалізованому світі давні геополітичні установки, інтереси та світобачення відійшли у минуле, та нехтування чинником цивілізаційних відмінностей.

Після завершення «холодної війни» країни Заходу вирішили, що зможуть привити Росії цінності демократії та поваги до прав людини. Проте десятиліття, які пройшли з часу розпаду СРСР, показали повну нереалістичність цих сподівань. За цей час Росія відійшла від завданого розпадом радянської імперії удару і почала будувати нову державу імперського типу [1].

Причина ж провалу прищеплення Росії західних цінностей проста – Росія є окремою цивілізацією, яка утворилась саме у протистоянні з цивілізацією європейською. Нерозуміння або ігнорування цього факту частиною еліт та суспільствами сучасних європейських країн і не врахування його у державній політиці може мати вкрай негативні наслідки для усіх країн Європи.

На відміну від еліт сучасної Європи, еліти європейських країн Нового часу чудово розуміли що таке Росія і яка політика щодо неї є найбільш ефективною з точки зору інтересів Європи. Тому метою цієї статті є ретроспективний аналіз сприйняття Московської держави у Європі в XV – першій половині XVII ст.

Почнемо із того, що великоруські землі (Північно-Східна Русь) внаслідок татаро-монгольського поневолення з XIII ст.

фактично були виключені зі сфери впливу європейської цивілізації. Політична та культурна ізоляція від Європи, тривалий статус «улусу» Золотої Орди й союзні зобов'язання щодо неї, своєрідність природного оточення, сильний вплив фінно-угорського та тюрко-татарського факторів сприяли утворенню на цих землях нового суперетносу (цивілізації) з помітними східними рисами [2, с. 200; 3, с. 120], який у Європі називали «Московія».

Московська централізована держава у загальних рисах сформована в часи правління великого князя Івана III Васильовича (1462–1505), була тією силою, яка цілеспрямовано підім'яла під себе інші центри Північно-Східної Русі, орієнтовані на цінності й порядки, близькі за духом до європейських. Історично так склалося, що основними великоруськими конкурентами Москви на великоросійських просторах у XV ст. були саме по-європейськи зорієнтовані Новгород і Твер, і саме ліквідувавши ці по-європейськи орієнтовані російські держави Московська держава утвердилась як самостійна політична сила [4, с. 61].

Зовнішньополітична доктрина Великого князівства Московського, а з 1547 р. і Московського царства, базувалась на вироблених ще у першій половині XIII ст. Ярославом Всеволодовичем та Олександром Невським зовнішньополітичних підходах Владимирської Русі стосовно Європи. Мета національної безпеки визначалася нею як забезпечення виживання російської православної держави, її своєрідної суспільно-політичної системи як носія й реалізатора спільних цінностей, які характеризують спосіб життя російського народу. Суть її полягала в забезпеченні миру на західних кордонах виключно рішучим застосуванням військової сили. Постійний жорсткий і стабільний військовий та дипломатичний опір у поєднанні з категоричною непоступливістю з усіх ідеологічних питань повинен був підкреслювати окремішність Владимирської Русі, а згодом і Московської держави від євро-

пейського світу й демонструвати небажання йти на будь-які поступки Європі й потрапляти у сферу її впливу.

Країни Західної Європи у той період взагалі мало що знали про Московію, оскільки дипломатичні відносини між західноєвропейськими країнами та Московською державою почали встановлюватись з останньої третини XV ст. З Папським престолом у 1469 р., коли в Москву з Рима прибув посол Інокентія VIII Ю. Грек; з Венецією – у 1471 р., коли в Москву прибули венеціанці А. Джисларді та Д. Б. Тревізани; з Данією – у 1481 р.; з Угорщиною – у 1485 р.; з Польщею – у 1487 р.; у 1488 р. Іван III відмовився встановити відносини з Лівонією (вони були встановлені в 1504 р. через укладення угоди про перемир'я); з Імперією – у 1489 р., коли Фрідріх III Габсбург відправив у Москву своє перше посольство на чолі з М. Поппелем; з Литвою – у 1494 р., коли було підписано договір про мир і союз; з Іспанією – у 1505 р.; зі Швецією – з 1510 р., коли було встановлено перемир'я на 60 років; з Пруссією – у 1516 р.; з Англією – у 1555 р., коли в Московську державу прибув перший англійський посол Р. Ченслер; з Голландією – у 1580 р. [5, с. 188-223]. Показово, що в більшості випадків ініціаторами встановлення контактів виступали західні європейці, Москва ж, здебільшого, не виявляла в цій сфері великої активності.

Проте ще до встановлення дипломатичних відносин зі своїми західними сусідами Московська централізована держава починає низку війн із ними. Впродовж усього XV–XVII ст. Росія постійно воювала з Литвою, Лівонією, Польщею, Швецією за окраїнні землі на своєму західному кордоні, населені не росіянами (литовські, лівонські, карельські, фінські, українські землі), які Москва вважала історично та геополітично своїми.

Зокрема з Литвою війни відбувались у 1487–1494, 1500–1503, 1507–1508, 1512–1522, 1534–1537, 1561–1569 рр., зі Швецією – у 1495–1497, 1554–1557, 1570–1583, 1590–1595,

1610–1617, 1656–1658 рр., з Лівонією – у 1480–1481, 1500–1502, 1558–1561 рр., з Річчю Посполитою – у 1579–1582, 1604–1618, 1632–1634, 1653–1655, 1658–1667 рр.

З геополітичної точки зору Москву не влаштовувало те, що перераховані вище землі перебували під контролем інших великих на той час держав (Речі Посполитої, Шведського королівства, Оттоманської Порти), які були частинами інших цивілізацій [6, с. 15-16]. На думку А. Тойнбі [7, с. 562-564], Л. Гумільова [8, с. 229, 298] та Л. Залізняка [9, с. 208], ці війни слід розглядати не лише як регіональні конфлікти, але і як прояви цивілізаційного протистояння.

З другої половини XV ст., коли суперетнос «Московія» став геополітичною реальністю на сході Європи, відносини між ним і європейською цивілізацією склалися в загальних рисах наступним чином. В економічній сфері, з одного боку, Москва поставила заслін зусиллям європейських купців і політиків пробити вільну дорогу в країни Сходу через Московську державу й запроваджувала суворі обмеження для торгівлі європейців у самій країні, а з іншого – на західному кордоні Московської держави поступово встановлювався режим торгової блокади. Польща і Швеція при підтримці Священної Римської імперії німецької нації проводили політику ізоляції Московської держави від здобутків європейської цивілізації. Ці держави фактично контролювали економічні зносини Москви з іншими європейськими країнами, а разом з Туреччиною практично відрізали Москві вільний (водний) шлях до Європи. Московська держава не була частиною європейського світу-економіки; як рівноправна складова вона не була потрібна тогочасній Європі, а роль економічно підпорядкованої, транзитної території не влаштовувала саму Москву. Прикордонна торгівля та торгівля окремими «критичними» видами товарів суттєво не впливали на існуючий порядок речей [4, с. 65].

Московська держава XV–XVII ст. за великим рахунком і не відчувала великого дискомфорту від браку постійних

торговельно-економічних відносин з європейськими країнами. Заради збереження своєї самості, як її розуміли в Москві, вона досить легко могла жертвувати своїми нечисленними торговельними зв'язками з окремими європейськими країнами.

Досить показовим є приклад англо-російських, зокрема торговельних відносин, які російські монархи неодноразово розривали задля «вищих» цілей. Так, Іван Грозний у 1570 р. розірвав дипломатичні відносини з Англією і скасував усі англійські торгові привілеї в Росії у відповідь на ухилення королеви Єлизавети від укладення союзу. Характерною є фраза із грамоти Грозного Єлизаветі про те, що «Московській державі поки що без англійських товарів не було нужденно» [10, с. 109-110]. А 1 червня 1649 р. як реакція на страту в січні 1649 р. англійського короля Карла I за рішенням революційного трибуналу, вийшов указ Олексія Михайловича, згідно з яким англійці висилалися з різних місцевостей держави й отримували дозвіл приїжджати для торгівлі лише в Архангельськ з умовою обов'язкової сплати мита та негайного від'їзду після завершення торгівлі [11, с. 92].

Згідно з культурно-історичною концепцією всесвітньої історії, людство складається з певних культурно-історичних ареалів, кожен з яких, на думку французького історика Ф. Броделя, стійко пов'язаний з певною «культурною площадкою», з певним набором постійно відтворюваних рис, властивих цьому регіону. Ці ареали, які О. Шпенглер називає локальними культурами, М. Данилевський – культурно-історичними типами, А. Тойнбі – регіональними цивілізаціями, П. Сорокін – суперсистемами, Л. Гумільов – суперетносами, а Ф. Бродель – світами-економіками, є певними системними цілісностями. На думку О. Шпенглера, усі такі великі системи є відособленими одна від одної, оскільки кожна з них виростає на основі свого власного унікального «прафеномена» – способу «переживання життя». В основі кожної цивілізації (культури) лежать різні цінності, представникам кож-

ної культури притаманний свій спосіб життя, свої стереотипи поведінки.

Фактична самодостатність кожної цивілізації (суперетносу) за відсутності компліментарності (підсвідомої взаємної симпатії осіб) між представниками різних цивілізацій та протиставленні їх одне одному, що проявляється у ставленні до представників іншої цивілізації, як до чогось чужого, незрозумілого, а тому загрозливого, посилені браком стабільних і широких контактів на масовому рівні між сусідніми цивілізаціями, призводили до певного культурного неприйняття, протидії та протистояння на суперетнічних (цивілізаційних) кордонах. Під час воєн противник на рівні великих систем розглядається як щось чужорідне, таке, що заважає й підлягає ліквідації [12, с. 132, 168, 282-284; 13, с. 61-62]. На думку польського історика Ф. Конечни, цивілізації схрещуватися й давати творчий синтез не можуть. Проте можливі просторові накладання цивілізацій. У такому випадку між ними, як між ворожими живими організмами, розпочинається боротьба [14].

Таким чином цивілізаційні відмінності між Московською державою та її європейськими сусідами на заході формували у XV–XVII ст. відповідний специфічний контекст відносин, зокрема й торговельних, який можна умовно назвати як політику несприяння.

Зокрема, якщо з Великими князівством Литовським, найбільшим європейським сусідом Московії у XV–XVI ст. нормальні торговельні відносини не були налагоджені в основному через високе мито, грабунки товарів і заборону переїжджати з однієї місцевості в іншу з боку литовських воєвод, намісників, старост і митників [15, с. 31-37], то в першій половині XVI ст., через війни між Литвою та Москвою, торговим людям взагалі заборонялося їздити з однієї країни в іншу під загрозою втрати всіх товарів. У нетривалі роки перемир'я, коли офіційно було дозволено їздити торгувати, литов-

ська влада проводила політику обмеження торговельних зносин з Московською державою. У другій чверті XVI ст. литовським прикордонним гарнізонам було заборонено пропускати росіян на українські землі, а тих купців, які манівцями все ж прибували в Україну, обкладали подвійним митом [15, с. 80-90].

Під час Лівонської війни 1558–1583 рр. діяла заборона торговим людям обох держав їздити зі своїми товарами через кордон. Лише з 1591 р., коли нарешті був укладений договір про перемир'я між Московською державою та Річчю Посполитою купцям було дозволено вільно їздити в обидві держави [15, с. 97], але на практиці Москва реалізовувала щодо Речі Посполитої режим лише порубіжної торгівлі. Так з 30-х рр. XVII ст. царський уряд почав уживати заходи, спрямовані на зосередження українсько-російської, не кажучи вже про польську, торгівлі в порубіжній смузі з метою здійснення більш ефективного контролю над нею. Царські грамоти неодноразово (наприклад, у 1635 р.) нагадували воєводам, що українські купці повинні «стояти на гостинному дворі на посаді, а в місто їх ні з чим не пускати» [16, с. 129].

Хоча в Поляновському мирному договорі 1634 р. і було зафіксоване положення про те, що купцям з Речі Посполитої дозволено «в Російській державі в міста приїжджати з... товарами окрім царствуючого граду Москви і замосковних міст» [17, с. 155], проте на практиці Москва потрактувала його вкрай звужено. 1635 р. цар затвердив вичерпний «розпис» порубіжних міст, у яких дозволялося торгувати «литовським» купцям, тобто українцям. У замосковні міста купці з Речі Посполитої могли потрапити, лише приєднавшись до послів і посланців, що бувало нечасто. Так само й московські купці могли потрапити у Вільно чи Краків лише з послами [17, с. 160].

Західні сусіди Московської держави також щосили намагались унеможливити прямі контакти Москви з європейським

ринком, оскільки вважали, що це може загрожувати Європі. Передусім побоювання стосувались поставки «стратегічних товарів» військового призначення, які в Росії не вироблялись або яких було недостатньо (мідь, олово, свинець та деякі інші). З XV ст. ганзейські й лівонські міста суворо стежили за тим, щоб піддані царя не плавали самостійно на Захід і не вступали без їхнього посередництва в торговельні зносини із західноєвропейськими купцями [18, с. 148].

Уже в 1548 р. шведський король Густав I Ваза наполегливо переконував архієпископа ризького уважно стежити за тим, щоб у Московію не потрапляли іноземні майстри – фахівці в артилерійській і взагалі у військовій справі [18, с. 17]. Під час російсько-шведської війни 1555–1557 рр. Густав I, шукаючи собі союзників у Західній Європі, у своїх зверненнях до західних государів уперше на державному рівні розпочав обґрунтування тези про небезпеку для Європи з боку Московії, якщо вона утвердиться на Балтиці. Московія, як писав шведський король, стане на північному сході такою ж загрозою для Європи, якою на південному заході була Туреччина [18, с. 20]. У закритті для московитів доступу до Балтійського моря полягав головний зміст східної політики й польського короля (1548–1572) та великого князя литовського (1529–1572) Сигізмунда II Августа.

Не менші побоювання перспективи зростання могутності Москви викликали й у німців, передусім у прибалтійських. 1548 р., на наполегливі прохання Ревеля та інших лівонських міст, м. Любек заблокував проїзд у Московію 123 військових та інших фахівців, набраних у Німеччині за дорученням Івана Грозного. Ревельці у своїх клопотаннях малювали страшну картину нещастя для всієї Лівонії та німецької нації, якщо тільки росіяни освоються з військовим мистецтвом Заходу. У розвиток цієї політики у 50-х рр. у Лівонії взагалі були заборонені зносини російських купців з ганзейськими [18, с. 44-45, 87].

З початком Лівонської війни повоювання німців лише зросли. Взяття росіянами Казані (1552 р.) й Астрахані (1556 р.) і приєднання Середнього й Нижнього Поволжя змінили співвідношення сил у системі східноєвропейських держав на користь Московії. Це було очевидним для багатьох тогочасних європейських політичних спостерігачів. «Коли великий князь Московський підкорив усі князівства в Росії та обидва згадані татарські царства, – писав лівонський літописець XVI ст. Б. Рюсов, – то з ним не міг вже справитись не лише лівонський магістр, але й король» [19, с. 282]. У результаті цього посилювались антимосковські настрої в цілій низці європейських країн.

1560 р. на шпеєрському рейхстазі була заборонена торгівля з Московією всіх німецьких міст і князівств. Сприйняття Московії Імперією як геополітичного конкурента, який до того ж представляв чужу цивілізаційну систему, дуже добре видно на прикладі діяльності й рішень шпеєрських 1560 р. і 1570 р. та ютербокського 1561 р. рейхстагів. На них зазначалося, що Москва не задовільниться Лівонією, за нею черга дійде й до інших балтійських князівств, тому успіхи московського царя в Лівонії несуть загрозу для всієї Германської імперії [18, с. 129-140, 554].

Своїм указом від 26 листопада 1561 р. імператор Фердинанд I підтвердив рішення шпеєрського рейхстагу, заборонивши всім підданим Імперії зноситися з росіянами, доставляти їм зброю і провіант. Імператор звернувся з листами до англійського, іспанського, шведського, данського та інших монархів з проханням припинити зносини з Москвою, оскільки тим самим вони готують собі страшного суперника на Балтиці [18, с. 141-144].

6 квітня 1569 р. з подібним відкритим листом до європейських монархів звернувся й Сигізмунд II Август. Він просив європейських государів розірвати торговельні відносини з Московією, не продавати московитам військових припасів,

не пропускати в Московію військових і морських фахівців, оскільки росіяни, навчившись морській справі, захоплять у свої руки Балтику, вільна торгівля на ній припиниться, а всі приморські держави мають постійно бути готовими до відбиття нападу російського флоту [18, с. 542].

Серед учасників шпеєрського рейхстагу 1570 р. ходив анонімний «Diskurs», у якому московити зображувались як варварський народ, а варварам здавна заборонено поставляти зброю, припаси, матеріали для будівництва кораблів. Утвердження Московії на Балтиці й у Лівонії представлялось як велика небезпека для всього християнського світу й Германської імперії передусім, оскільки, по-перше, виникає пряма загроза вторгненню росіян в імперські землі, а по-друге, самостійні торговельні зносини Москви із Західною Європою скоротять доходи імперії. З огляду на таке налаштування німецької правлячої верхівки, не дивно, що на цьому рейхстазі була підтверджена заборона на зносини з росіянами [18, с. 556-566].

Крім того, з 1571 р. з метою блокувати можливості зносин Москви з країнами Західної Європи через захоплену росіянами Нарву польські та шведські капери разом з ревелльцями розпочали операцію із систематичного перехоплення й затримання всіх суден, які йшли в це місто [18, с. 591-592, 604-607]. Позиція цих країн щодо можливостей Московії зноситися напряму з Європою принципово не змінилась і після завершення Лівонської війни. Так, у 1600 р. правитель Швеції герцог Карл заявив, що буде затримувати всіх російських купців, які захочуть плавати «за море» [20, с. 126] і т. ін.

Зрештою, існуюча практика торговельних відносин Московської держави з європейськими країнами була зафіксована й у міжнародних договорах. 14-ю статтею Столбовського договору 1617 р. спеціально було обумовлене право російських торгових людей вести торговельні операції лише в межах шведських володінь і тим самим заборонялось проїж-

джати через шведські володіння для ведення торгівлі в інших західноєвропейських країнах. Ця умова була зафіксована потім і в Кардиському договорі 1661 р. і діяла протягом усього XVII ст. [21, с. 81-83].

Показовим є винятковий випадок з поїздкою до Амстердама ярославського купця Антона Лаптева. Проїхавши три німецькі держави, він не зміг продати своїх товарів ні на рубль. Під час розбору чолобитної Лаптева царю в 1646 р. німецькі купці в Москві досить відверто відповіли, що «для того ми в Антона Лаптева товару не купили, щоб іншим російським торговим людям їздити в наші держави не кортіло; а якщо в наших державах російські люди стануть торгувати, як ми у вас, то ми всі залишимось без промислів, так же збідніємо, як і ви, торгові люди» [22, с. 458].

У культурній сфері епізодичність культурних і людських контактів між Московською державою і Європою у XVI–XVII ст., тобто взаємна непоінформованість, різні ментальні та світоглядні парадигми, різний уклад життя, різні стереотипи поведінки спричинили насторожене, вороже ставлення росіян до представників європейської цивілізації, як до людей «неправильної» віри, незрозумілих безбожних звичаїв, які загрожують накинати росіянам свої порядки, свою, чужу для Московії, систему цінностей.

Назви «латинець», «лютор» і «кальвін» використовувалися росіянами як лайка: так говорили про всякого чужого, про всякого західника. Європейська культура вважалася непринятною, такою, що не може дати нічого доброго, а тому відторгалась у Московській державі як на офіційному, так і на неофіційному рівні [23].

Ставлення до іноземців, іновірців у Московській державі, як уже зазначалось, у цілому було негативним. Іновірець, згідно з пануючими в Московії поглядами, був «нечистим», «поганим». Із часів Івана Грозного, коли протестанти вперше з'явилися у Московській державі, була запроваджена й

ганебна практика перехрещення іноземців, які висловили бажання перейти у православ'я. Протестанти не могли торкатися священних предметів. Відвідання протестантом православного храму вважалось оскверненням святині. Шлюб іноземця з особою російської національності допускався лише після прийняття ним православ'я [24, с. 11-12, 330-344].

Так, австрійський посол до царя Федора Івановича Микола Варкоча (1593 р.) повідомляв у своєму «Описі мандрівки в Москву», що всі, хто з християн приймав православ'я, повинні були знову хреститись, тому що інших іновірців росіяни не визнавали істинно хрещеними [25, с. 33-34]. Швед Петр Петрей, який у 1601–1604, 1607, 1608, 1612–1613 рр. був у Московії, у своїй «Історії про велике князівство Московське», описуючи обряд перехрещення, повідомляв такі характерні подробиці: коли перехрещеному буде потрібно причащатися, «він повинен проклинати та ганьбити свою колишню віру й поклястись не лише не приймати її знову, але й жорстоко переслідувати всіх, хто її сповідує. Після такого навчання приводять його до води й занурюють тричі всім тілом, буде це зимою чи влітку: бо вони кажуть, що як Іоанн хрестив язичників у річці Йордан, так же мають хреститись і ці язичники і єретики, омити свої гріхи та беззаконня і зробитися християнами» [26, с. 428].

1620 р. подібна практика була офіційно узаконена церквою. Помісний собор Російської православної церкви постановив: католиків, які проходили обряд хрещення через обливання, і винних у багатьох єресьх, при переході їх у православ'я обов'язково піддавати православному хрещенню через занурення. Для обґрунтування свого рішення отці собору використали правила перших вселенських соборів проти давніх єретиків. Соборна постанова поширювалась і на протестантів: «...слід-бо і всіх різних єретичних вір приходящих до нашої православної істинної христової віри грецького закону досконало хрестити», «тому що єретичне хрещення не є

хрещенням, а лише оскверненням». Як абсолютно справедливо зазначає Д. Цветаєв, перехрещування було потрібне російській духовній і світській владі для ще більш різкого відокремлення росіян від усіх інших людей через умисне поставлення православ'я порівняно з іншими віросповіданнями на недосяжну висоту [24, с. 349-350].

Коли під час своїх перших відвідин Московії в 1634 р. гольштинський посол Адам Олеарій із супутниками заради цікавості зайшли в церкву, їх негайно вивели й вимели за ними підлогу. Про заборону іновірцям, у першу чергу протестантам, заходити у православні церкви та про подібний спосіб очищення храму від осквернення поганим доторком повідомляють й інші іноземці, які побували в Московії, зокрема барон Августин Майєрберг, який був у Росії в 1661 р. У першій половині XVII ст. в Московській державі використовувався спеціальний «чин на очищення церкви, коли від невірних зайде хто», тотожний чину «коли пес вскочить у церкву» [24, с. 332-334].

Окрім того, у XVII ст. існували положення, видані московським патріархом, згідно з якими царські піддані «під жодним приводом не повинні ходити в церкви до іновірців і слухати їх обідню і проповідь, якщо не хочуть бути піддані покаранню», «хто їсть і п'є з іновірцями, повинен очищати себе постом і молитвою» тощо [27, с. 458-459].

Інакше кажучи цивілізаційні відмінності між Московською державою і країнами Європи у Москві вважались принциповими і нездоланими. З іншого боку, країни Європи також вважали Московію не частиною Європейського світу, а загрозливим геополітичним суперником, який до того ж представляє інший цивілізаційний світ.

У політичній сфері найбільші європейські держави (Річ Посполита, Швеція, Імперія й навіть Франція) у XV–XVII ст. були зацікавлені у збереженні статус-кво у Східній Європі. Разом з Османською імперією Московська держава розгля-

далась у Європі як головний геополітичний суперник. Провідні європейські держави не хотіли допускати на європейську політичну арену відповідно сильного конкурента, але були зацікавлені (особливо Рим та Імперія) підштовхнути Московію до великої війни з Портою заради врятування зневажених християнських цінностей, що неминуче привело б до послаблення обох конкурентів.

Роль гаранта політичної стабільності у Східній Європі в XVI ст. взяла на себе Імперія. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. у Східній Європі за її активної підтримки остаточно сформувався так званий тричленний бар'єр, який складався з Османської імперії, Речі Посполитої і Шведського королівства й відділяв усю іншу Європу від Московської держави, яка набирала могутності [28, с. 408].

Показовою ілюстрацією характеру сприйняття Московії вищими політичними колами провідних європейських держав є так званий панєвропейський проект, «великий задум», складений при французькому дворі в 1607 р. найближчим помічником Генріха IV герцогом Сюллі. Проект передбачав перетворення Європи в умиротворену федерацію 15 держав на чолі із «загальною радою» й регіональними радами, у якій визнавалася рівноправність трьох віросповідань (католицизму, лютеранства та кальвінізму).

Московська держава виявляється не лише виключеною із співдружності християнських держав Європи, але об'єднана Європа під керівництвом Франції в майбутньому, як прогнозував проект, неминуче протистоятиме Московії й Туреччині як основним геополітичним супротивникам. Причини, які змусили Сюллі поставити Московію контра Європі, мали геополітичний і культурний порядок: «...могутній князь Скіфії, який панує більш абсолютно, ніж будь-який інший нововладець на землі, над своїми підданими, які складаються з людей різноманітних народів, націй, мов, звичаїв, статури, у цих обширних і безкраїх просторах північної Скіфії», які

розкинуті більше в Азії, ніж у Європі, давно вже належить до числа християнських госуларів, але «дикість, варварство і лють» його народів ускладнюють його об'єднання з «нашою Європою», так само, як і територіальне положення та інтереси, які постійно пов'язують його з Татарією, Туреччиною й Персією, та піддані, які частково перебувають у «язичництві й ідолопоклонінні», а частково сповідують дуже не схоже на європейське, але надто схоже на азійське християнство греків і вірмен, які перебувають «під турками». Тому, констатує Сюллі, Московія є ворогом Європи, яка повинна підтримувати Річ Посполиту, як «оплот проти турка, московита й татарина» [28, с. 47-48; 29, с. 12-13].

Щільність зазначеного бар'єру особливо посилилася з 1569 р., коли Польща після об'єднання з Литвою, бажаючи інтегрувати українські та білоруські землі до складу Речі Посполитої, різко обмежила можливості впливу Москви на ці землі. Маючи серйозні територіальні претензії до Польщі та Швеції, Московська держава «чинила зростаючий і дедалі більш небезпечний тиск на «східний бар'єр» – то на весь у цілому, то на окремих його членів, блокуючись з іншими й використовуючи незгоди між ними» [6, с. 408]. Але до середини XVII ст. вона не мала суттєвих успіхів у реалізації цього свого прагнення.

Загальноєвропейська Тридцятирічна війна (1618–1648 рр.) значно послабила силу Імперії Габсбургів, а тому об'єктивно зменшилась і її геополітична підтримка «східного бар'єру». З початком Визвольної війни (Національної революції) українського народу (1648 р.) почала слабнути й військово-політична міць ключової країни бар'єру – Речі Посполитої. У результаті цих подій у середині XVII ст. порушився існуючий баланс сил у Східній Європі, що створило сприятливі умови для відновлення боротьби між Московською державою та Річчю Посполитою за гегемонію на сході Європи. І ключовим чинником у цій боротьбі була Україна, яка за влучним

висловом Д. Коренця, «була тим язичком при вазі, котрий перехилив перевагу у Східній Європі у той бік, де вона була» [30, с. 257].

Таким чином можемо впевнено стверджувати, що Московська держава з часу її появи на політичній карті світу у якості централізованої держави у другій половині XV ст. і впродовж ряду наступних століть і сама позиціонувала себе як цивілізаційний антипод Європі і сприймалась європейськими країнами у якості однієї із ключових загроз Європейському світу на сході. Відповідно до цих підходів сторони тривалий час і формували свою політику одна щодо одної.

Список використаних джерел та літератури

1. Бульвінський А.Г. Вплив імперської державної традиції на модернізаційні процеси у сучасній Росії. *Проблеми всесвітньої історії*. 2016. № 2. С. 49-71.
2. Стариков Е.Н. Общество-казарма от фараонов до наших дней. Новосибирск: Сибирский хронограф, 1996. 420 с.
3. Семенникова Л.И. Россия в мировом сообществе цивилизаций. Брянск: Курсив, 1996. 526 с.
4. Бульвінський А.Г. Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. К.: Парламентське видавництво, 2008. 744 с.
5. Похлебкин В.В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах. М.: Международные отношения, 1995. Вып. I. 336 с.
6. Похлебкин В.В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах. М.: Международные отношения, 1995. Вып. II. Кн. 1. 784 с.
7. Тойнби А.Дж. Постыжение истории. М.: Прогресс, 1991. 736 с.
8. Гумилев Л.Н. От Руси к России: Очерки этнической истории. М.: Прогресс, 1992. 336 с.
9. Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. К.: Абрис, 1994. 256 с.

10. Первые сорок лет сношений между Россиею и Англиею, 1553–1593 гг.: грамоты, собранные, переписанные и изданные Юрием Толстым СПб.: Типография и хромолит. А. Траншеля, 1875. 563 с.
11. Международные связи России в XVII–XVIII вв.: (экономика, политика, культура). М.: Наука, 1966. 504 с.
12. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. М.: ДИ ДИК, 1994. 637 с.
13. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв.. В 3 т. Т. 3. Время мира. М.: Прогресс, 1992. 680 с.
14. Солонин Ю.Н. Цивилизация и понимание истории: (К оценке «Науки о цивилизации» Феликса Конечны). *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 1993. Серия 6. Вып. 1. № 6. С. 13–16.
15. Мішко Д.І. Українсько-російські зв'язки в XIV–XVI ст. К.: Вид-во АН УРСР, 1959. 176 с.
16. Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі: (IX – середина XVII ст.). К.: Наукова думка, 1992. 229 с.
17. Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы: В 3 т. Т. 1: 1620–1647. М.: Изд-во АН СССР, 1953. 586 с.
18. Форстен Г.В. Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях: (1544–1648). Т. 1. Борьба из-за Ливонии. СПб.: Тип. В.С. Балашева и Ко, 1893. 733 с.
19. Рюсов Б. Ливонская хроника. *Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края*. Т. 3. Рига, 1880. С. 125–352.
20. Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI – начале XVII в. М.: Наука, 1973. 222 с.
21. Шаскольский И.П. Столбовский мир 1617 г. и торговые отношения России со Шведским государством. М.–Л.: Наука, 1964. 215 с.
22. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Тома 9–10. *Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн.* Кн. 5. М.: Мысль, 1990. 718 с.

23. Елистратов В.С. Россия как миф. *Россия и Запад: диалог культур*. М.: Центр по изучению взаимодействия культур, 1994. С. 4-15.
24. Цветаев Д. Протестантство и протестанты в России до эпохи преобразований. М.: Университетская типография, 1890. 782 с.
25. Описание путешествия в Москву Николая Варкоча, посла римского императора, в 1593 году. *Чтения в императорском Обществе истории и древностей Российских при Московском университете*. Москва: Университетская типография, 1874. Кн. 4. Отд.4. С. 1-36.
26. История о Великом княжестве Московском, происхождении великих русских князей, недавних смутах, произведенных там тремя Лжедмитриями и о московских законах, нравах, правлении, вере и обрядах, которую собрал и обнародовал в Лейпциге 1620 г. Петр Петрей де Ерлезунд. *Чтения в императорском Обществе истории и древностей Российских при Московском университете*. М.: Университетская типография, 1867. Кн. 2. Отд.4. С. 343-444.
27. О начале войн и смут в Московии. М.: Фонд Сергея Дубова, Рита-Принт, 1997. 554 с.
28. Поршнев Б.Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. М.: Наука, 1976. 437 с.
29. Поршнев Б.Ф. К вопросу о месте России в системе европейских государств в XV–XVIII веках. *Ученые записки Академии общественных наук*. М., 1948. Вып. II. С. 5-33.
30. Коренець Д. Повстання Мартина Пушкаря. *Науковий збірник, присвячений професорові Михайлу Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904)*. Львів, 1906. С. 257-287.

Олег Кондратенко

ІСТОРИЧНЕ СТАНОВЛЕННЯ ТА СУТНІСТЬ РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРСЬКОГО ЕКСПАНСІОНІЗМУ

Російську ідентичність, як і її зовнішню політику, можна схарактеризувати як імперську та експансіоністську. Її корені тягнуться до періоду, коли Північно-Східна Русь була частиною Монгольської імперії, а потім Улусу Джучі (Золотої Орди) у 1243–1480 рр. Саме тоді, під монгольським впливом, у Московському князівстві утвердилась традиція централізованої держави та склалася загарбницька ідентичність.

Досить своєрідними є думки, з цього приводу, представників євразійської ідейно-філософської школи, що сформувалась у 1920-х рр. в білоемігрантських колах та обстоювала ідею географічної обраності Росії як особливої культурно-історичної території, що рівним чином відрізняється як від Європи, так і від Азії. Євразійці робили акцент саме на азійському та євразійському генезисі російської державності та вказували на потужний вплив на її подальший розвиток саме Монгольської євразійської імперії [1; 2].

Експансіоністську політику Московське князівство (спочатку як удільне князівство у складі Великого князівства Володимирського, а з 1389 р. як Велике князівство Московське) успадкувало від Улусу Джучі, у складі якого воно перебувало понад два століття, запозичивши також засади політичної культури та укладу політичної влади, що базувались на тотальній зверхності. Московський князь став по суті монгольським ханом в Кремлі. Відомий російський історик М. Карамзін у своїй «Історії держави Російської» прямо писав, що «Москва... зобов'язана своєю величчю Ханам» [3, с. 429]. Враховуючи таку історичну картину тогочасного світу маємо всі підстави стверджувати, що Московська держава виділи-

лася у якості самостійного суб'єкта у 1480 р. саме із Улусу Джучі та є його спадкоємицею.

Московські князі завдяки вдалому географічному розташуванню їх володінь, а також здатності до політичних інтриг швидко стали наймогутнішими володарями Північно-Східної Русі, що у підсумку дозволило Московському князівству піднятися до рівня потужної держави та забезпечити процес збирання руських земель.

Одним із перших вагомих кроків до московської експансії стала перемога у конкурентній боротьбі за першість над Тверським князівством у 1325 р. Переїзд київського митрополита Максима у 1299 р. до Володимира-на-Клязьмі, а згодом перенесення митрополії до Москви у 1325 р. перетворили її на столицю великої метрополії до якої увійшли руські землі, як підконтрольні монголам, так і ті, що перебували під владою Великого князівства Литовського.

Історики припускають, що формування російської ідентичності бере свій початок від другої половини XV ст. – відтоді як сформувалася самостійна Московська держава. Євразійці відзначають значимий вплив монголів на політико-економічні структури держави та етнонаціональну ідентичність. Більше того, Золота Орда визначила кордони Московської держави на південному заході й на сході та її централізаторську політику [4, с. 314]. Врешті процес централізації Московії заклав підґрунтя до формування саме імперської ідентичності російських еліт та суспільства в цілому.

Використовуючи перевірений імперський принцип «розподіляй і володарюй» Московське князівство, у ході свого становлення, проводило політику провокацій і сутичок між північно-східними князівствами, часто не гребуючи й підтримкою Улусу Джучі. На тлі процесів золотоординської дезінтеграції, особливо після серії міжусобних воєн в Улусі Джучі у 1359–1380 рр., відомих як Велика Замятня («Велике Замішання»), Москва посилювала об'єднавчий тиск щодо північно-східних руських земель під своїм началом.

Впродовж XIV–XV ст. Московське князівство, йдучи шляхом державної централізації, за підтримки Золотої Орди встановило контроль над більшою частиною північно-східних руських князівств. Цей процес супроводжувався цілою серією загарбницьких війн, які розпочало Московське князівство ще у статусі золотоординського улусу.

Так, у часи правління великого князя московського Василя I (1389–1425) було остаточно інтегровано Владимирське та Нижегородсько-Суздальське князівства. Іван III (1462–1505) після війн 1471 та 1477–1478 рр. приєднав та знищує Новгородську республіку, котра почала активно зближуватись з Великим князівством Литовським. Відтак Москва, вдавшись до військової експансії, зупинила прагнення Новгорода до автономного державного життя та проведення самостійної зовнішньої політики. Тим самим Москва знищила свого демократичного суперника, який прагнув незалежності від держав-наступниць Золотої Орди.

У підсумку Іван III зібрав під своєю владою майже всі північно-східні руські землі (Ярославське (1463), Ростовське (1474) та Тверське (1485) князівства), які до цього контролювались монголами. Відтак розпочався процес формування російської централізованої державності. Василь III (1505–1533) продовжив справу розширення кордонів Московської держави, захопивши Псковську республіку (1510) та Велике князівство Рязанське (1521) як останнє незалежне великоруське князівство.

Традиційно вважається, що початок процесу великоруської самоідентифікації (формування ранньомодерної народності) розпочався за правління Івана III [5]. Зокрема радянський історик Б. Греков пов'язував формування руської народності з формуванням централізованої держави чому сприяло: «об'єднання території, подолання розмаїття мовних діалектів, створення умов для розвитку економіки й культури.., а боротьба з монголо-татарським ярмом сприяла зростанню національної самосвідомості» [6, с. 316].

Велике Московське князівство підтвердило свій формальний суверенітет 1480 р. після так званого «стояння на Угрі» – воєнних дій між військами хана Великої Орди Ахмата та військами великого князя Івана III. Однак, позбавлення від ординської залежності сталось далеко не одномоментно. Традицію отримання від Москви данини після Великої Орди у XV ст. перейняло Кримське ханство, якому Московська держава до кінця XVII ст. сплачувала так звані поминки (упоминки). Ці виплати були остаточно припинені Константинопольським договором 1700 р. У Москві їх сором'язливо називали добровільними дарами.

У ході прискорення динаміки централізації та розширення кордонів Москва активізувала свій західний геополітичний напрям, висловивши претензії на володіння окремими землями Великого князівства Литовського, передусім на Полоцьк та Смоленськ. У 1490 р. посилаючись на приналежність до київської династії. Іван III зазіхнув вже й на Київ як «спадок» своїх предків, котрий на той час був під владою ВКЛ. Ці претензії стали підтвердженням історичних прагнень Московської держави об'єднати всю Русь шляхом експансії на Захід.

Наслідком цих зазіхань стала низка московсько-литовських прикордонних сутичок та війн, що з перервами тривали упродовж 1492–1537 рр., у ході яких Москві вдалося захопити Чернігово-Сіверську (1503) та Смоленську (1522) землі. Можна стверджувати, що саме за правління Івана III та Василя III розпочався процес загарбання (під галсом «збирання») територій не населених етнічними росіянами [7, р. 171-189.].

Експансіоністська політика Московської держави мала широкий діапазон механізмів її реалізації – від вишуканої дипломатії й підкупу місцевих еліт до прямого воєнного вторгнення й силового приєднання чужих територій.

Іван IV Грозний (1547–1584) у 1547 р. прийняв царський титул, який мав засвідчити новий статус та масштаб Московської держави, а також підкреслити спадкоємність традиції

від візантійських імператорів й водночас рівність статусу з правителями татарських ханств. На відміну від своїх попередників він не зациклювався на збиранні руських земель, а зосередився на підпорядкуванні володінь колишньої Золотої Орди – тюркських та фіно-угорських народів. У 1552 р. були підкорені Казанське, у 1556 р. – Астраханське ханства, а у 1582 р. розпочалась кампанія з підкорення Сибірського ханства, що заклало початок формування Московії як євразійської держави [8].

Британський історик А. Моррісон вважає, що російський імперіалізм бере свій початок від падіння Казані 1552 р., адже тоді значна кількість мусульман разом з язичницькими та угро-фінськими племенами були включені до православної спільноти, що започаткувало формування багатонаціональної та багаторелігійної імперії [9, р. 156]. Такої ж думки дотримується і Дж. Госкінг, говорячи, що із завоюванням Казані, як першої неслов'янської та нехристиянської суверенної країни, Московія розпочала свою імперську історію [10, р. 3].

Таким чином, Московська держава виступила фактичним спадкоємцем експансіоністської політики імперії Чингізхана, збирачем земель Золотої Орди, що розпалася у середині XV ст. Підкорення Казані та Астрахані через поглинення цих ханств та включення представників татарської еліти до складу новостворюваної імперської, мало велике значення для подальшої московської експансії у плані перейняття золотоординської спадщини та визначення цивілізаційного обличчя московського світу [11, с. 73]. С. Плохій має рацію підкреслюючи, що «...російська проблема самоідентифікації пов'язана з тим, що Росія постала до того, як сформувалась російська нація» [12, с. 6].

Відомий американський філософ та політолог Ф. Фукуяма зазначав, що саме географія відігравала першочергову роль у зміцненні абсолютистської Московської держави, адже її влада над суспільством була вищою й об'ємнішою ніж будь-який абсолютизм Західної Європи. Саме потужна централізована

влада дозволила Івану III та його наступникам досить швидко забезпечити значну територіальну експансією. Вчений наголошує, що: «Відкритість російського степу в поєднанні з відносною слабкістю аристократичного боярського класу дала московитам перевагу першого удару. Організувавши середній клас «служилих людей» як легку кавалерію в монгольському стилі, московські царі подолали нечисленні природні оборонні перешкоди, поки не зіткнулися з більш організованими спільнотами Польщі й Литви, а також турками на Півдні» [13, с. 242].

Професор Джорджтаунського університету У. Мосс висловлює думку, що серед чинників, які спонукали Москву до експансії в бік Казанського та Астраханського ханств був намір встановити контроль над Волгою як важливою торговельною артерією, а також здобуття нових родючих сільськогосподарських земель в басейнах річок Волги та Ками [14, р. 133]. Відтоді імперський експансіонізм Московії лише набирив своїх обертів, підтвердженням цьому слугує те, що підвладна Московській державі територія за Івана Грозного зросла у майже шість разів порівняно з територією Івана III.

Такими чином, можна стверджувати, що по-перше, ключовою метою східної експансії Івана Грозного було встановлення контролю над всім Середнім Поволжям та Надволжям, а значить торговельно-економічними шляхами та сільськогосподарськими угіддями. По-друге, забезпечення контролю над Астраханським та Казанським ханствами створювало для Московії своєрідний геополітичний плацдарм для наступу й подальшого приєднання Сибірського ханства (1598) та розгрому Великої Ногайської Орди (1606). По-третє, східний експансіонізм Московії відкрив можливості для заповнення геополітичного вакууму в цілому мегареґіоні, адже кінцевим його результатом стало приєднання всього Сибіру та Далекого Сходу, що передусім стосується Якутії (1638), Прибайкалля (1645), Камчатського краю (1708), Алтаю (1756), Хакасії (1758) та навіть Аляски (1791).

Характерно, що Московська держава не припиняла свою експансію на Схід навіть в часи Смути (1598-1613). Адже, в цей час була захоплена так звана Ряба орда (1610) та продовжена експансія в долину Єнісею. У 1689 р. між Московією та Китаєм був підписаний Нерчинський договір, який розмежовував кордони між державами та підводив ризику під півстолітнім московсько-цінським конфліктом за право володіти Приамур'ям. Підписавши договір Китай тим самим намагався стримувати Московську державу від просування далі на Схід. Тим не менш за Московією закріплювалась значна територія на Сході, яка стала привабливою для аграрної діяльності [15].

У ході розширення своїх володінь на сході Московія не забувала і про експансію на захід. Під час Лівонської війни (1558–1583) Іван Грозний завдав поразки як Лівонському ордену, так і Великому князівству Литовському, що його підтримувало. Московія прагнула контролювати торговельний шлях, що проходив на захід узбережжям Фінської затоки, а також об'єднати під своєю владою всіх східних слов'ян. У результаті протистояння ключовою здобиччю росіян стало м. Полоцьк, захоплення якого у 1563 р. було потужним геополітичним ударом для Литви, адже шлях у Балтійське море по Західній Двіні був перерізаний [16].

Слід погодитись з С. Плохієм, що саме Іван Грозний був творцем багатонаціональної Московської держави як попередниці Російської імперії. У ході розширення своєї держави цей правитель жорстко переслідував місцеві національні еліти і не менш жорстко придушував найменший натяк на опозицію центральній владі [17, с. 136].

У 1569 р. унаслідок об'єднання Королівства Польського і ВКЛ постала потужна держава – Річ Посполита, яка стала новим геополітичним суперником Московії на заході. Коло супротивників Москви розширилось також за рахунок Швеції й Данії, що стало причиною втрати Полоцька і Нарви, а також північної Лівонії. Лівонську війну Московська держава завер-

шила у 1583 р., у тих же кордонах, що і розпочинала, не змігши оволодіти Прибалтикою.

За результатами Столбовського миру (1617) Московія поступилася Швеції низкою міст та фортець у результаті чого втратила вихід до Балтійського моря. Крім того, Швеція остаточно закріпила за собою Інгерманландію та Карелію. Ослаблена політикою опричнини, а потім Смутою, Московська держава не змогла утримати здобуті на початку XVI ст. Смоленську та Чернігово-Сіверську землі. За Деулінським перемир'ям 1618 р. ці землі увійшли до складу Речі Посполитої. Прагнення Московії упродовж 1632–1634 рр. взяти реванш та повернути втрачені Чернігово-Сіверщину та Смоленщину зазнало фіаско, і Польща закріпила за собою ці землі на подальші півстоліття.

Експансіоністські невдачі на західному напрямку впродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. змусили Московію активніше рухатись у бік Уралу та Сибіру.

Політико-релігійний та духовний чинник став одним із ключових у розширенні та централізації Московської держави. Вагомий вплив у цьому процесі відіграла ідеологема «Москва – Третій Рим, сформульована у двох посланнях 1523–1524 рр. псковського монаха Філофея псковському дяку Михайлу Мунехіну та великому князю Василю III. Її ключова ідея полягає у тому, що «Два Рими впали, третій стоїть, а четвертому не бувати».

Відмий британський історик А. Тойнбі відзначав, що «теорія Третього Риму обґрунтувала право Москви використовувати авторитет Візантії, цієї блідої тіні Римської імперії, для доказу віри в безсмертя своєї універсальної держави – передусім з політичною метою» [18, с. 507-510].

Ідеологічні засади концепту Третього Риму стали базовими для політичного дискурсу про обґрунтування прямих династичних зв'язків московських князів з римськими та візантійськими імператорами. Радянський академік Д. Лихачов

вважав, що ідея «Третього Риму містила історичне обґрунтування прав Москви на першорядне становище в світі» й відкривала перед московськими князями «блискуче марево світової влади» [19, с. 15].

Задля зміцнення міжнародного статусу Московської держави у другій половині XV ст. на озброєння була взята ідея візантійської спадкоємності. Фактологічно вона спиралась на те, що володимирські та московські князі були нащадками київського князя Володимира Мономаха, мати якого була дочкою чи небогою візантійського імператора Костянтина IX Мономаха, який, як придумали московські ідеологи, доводився родичем римському імператору Октавіану Августу. Така династична комбінація давала можливість поставити статус московського правителя на один щабель із західними.

Флорентійська унія 1439 р., яка мала перевести православну церкву під головування Папи Римського надала шанс московським правителям розірвати зв'язки з Константинополем та проголосити право самостійно призначати митрополита, що й було зроблено у 1448 р. – відколи московська митрополія й стала автокефальною. Однак це не завадило Московії претендувати на візантійську спадщину. До уваги було взято факт падіння Константинополя (Другого Риму) у 1453 р., після чого Москва була проголошена Третім Римом.

У XV ст. концепцію візантійської спадкоємності зміцнило одруження у 1472 р. великого князя московського Івана III з Софією Палеолог, донькою правителя одного з останніх уламків Візантійської імперії – Морейського деспотату – Фоми Палеолога, який був сином останнього візантійського імператора Мануїла II. Відтак Московія оголосила себе прямою спадкоємицею Візантії, ідеологічно, але не практично відкинувши, тим самим, своє монгольське минуле, а Іван III вбачав у собі нового імператора Константина. Такою політикою Московія позиціонувала себе у якості захисниці істинного християнства та брала духовну відповідальність за обстоювання єдино правильної віри у світі [20].

У 1480-х рр. обов'язковими елементами титулу Івана III стають формули спочатку «господар усієї Русі», а потім і «Божою милістю». Окрім цього, наприкінці XV ст. герб останньої візантійської династії Палеологів, двоголовий орел, був запроваджений у якості офіційного герба Московської держави. Також володарським атрибутом стала шапка Мономаха, що виражало претензії на спадщину Константинополя та вказувало на експансивність Московії у її територіальному імперському розширенні [21, с. 255].

Титул великого князя був потрібен Івану III для ідентифікації себе спадкоємцем великих київських князів (перших в ієрархії старшинства руських удільних князівств до 1240 р.), що нібито легітимізувало московські завоювання на Заході, а також його право на землі усієї Київської Русі. Саме такі історичні обставини дали поштовх до формування серед московських еліт ще одного геополітичного концепту – «Москва – другий Київ» [22, с. 201]. Адже саме Київ був культурним, духовним та політичним осердям східнослов'янського державотворення, а тому Московії було надважливо забезпечити таким чином історичну тяглість та спадкоємність централістської першості. Для цього важливо було обґрунтувати, що Київ по праву належить Великому князівству Московському.

Москва проголошувалась Другим Києвом передовсім тому, що він відіграв одну з ключових ролей у становленні концепту Третього Риму. На думку польського історика Д. Островскі ідею київських зав'язків московських правителів активно проводила церковна верхівка, яка прагнула дистанціювати нову Московську державу від татарського минулого і тим самим забезпечити їй своєрідну цивілізаційну спайку із західними елітами [23, р. 169-170]. Також новий титул наділявся недвозначним символізмом та підтверджував незалежність від ханів та утверджував права на владу, співмірні з правами західноєвропейських імператорів [17, с. 152].

На початку 1490-х рр. вищі московські ієрархи затвердили кілька нових постулатів, згідно яких Московська держава

окрім того, що проголошувалась Третім Римом, стала ще й Другим Константинополем. Московські керманичі, як і римські імператори, наділялись ще й божественною владою. Постать московського правителя стала єдиною православною фігурою такого ґатунку, що лишилася після падіння Візантії. Тим самим Москва представлялася як обложена релігійна фортеця, місія якої стояти на варті захисту православ'я.

Прийняття Іваном Грозним у 1547 р. царського титулу (вінчання на царство) вкотре підтверджувало московські претензії на землі Києва. Борючись за визначення давньоруської ідентичності Московська держава робила акцент на київському династичному корінні, розбудовуючи міф про те, що Москва є єдиним правонаступником Київської Русі. З метою поглиблення верифікації імперських династичних зав'язків Московською державою тиражувалась також думка про римське походження і самого Рюрика [12, с. 20-21].

Загалом слід відзначити, що концепт київських коренів Московської держави був створений за часів Івана III з метою переслідування суто політичних цілей. Сформувавши ідею династичної приналежності (спадкової ідентичності) московських князів до римських імператорів та київського роду Рюриковичів, Московія вдалася до просування і духовної експансії [24]. Історики відзначають явно виражену двоїстість влади московського князя/царя, яка поєднувала світське і духовне начало (правив як хан і василевс) у забезпеченні управління державою.

Піднесення російської метрополії до статусу патріархату у 1589 р. ще більше утвердило Москву у правонаступницькій ролі Третього Риму. Щоправда досягти цього вдалося у неканонічний спосіб, через фактичне ув'язнення константинопольського патріарха Єремії II Траноса. Завдяки подібній духовній спецоперації Московська держава змогла значно посилити свій вплив у православному світі через створення найбільшого тоді православного патріархату, який напяму підпорядковувався царю.

Своєрідний поштовх новому західному етапу московської експансіоністської політики у середині XVII ст. надали події Національної революції українського народу. Національно-визвольна війна українців, яка розпочалась у 1648 р. та шведська інтервенція 1655 р. суттєво послабили Річ Посполиту, що створило сприятливі геополітичні умови для просування експансії Москви на захід. Військово-політичний союз Війська Запорозького та Московської держави, затверджений Переяславською радою 1654 р., став формальним приводом для оголошення війни Речі Посполитій з боку Москви.

Починаючи війну з Польщею (1654–1667) московський цар Олексій Михайлович (1645–1676) офіційно розширив свій титул до правителя «всієї Великої і Малої Русі», підкреслюючи тим самим ідею етнічної спорідненості двох Русей та прагнення встановлення контролю над Києвом [17, с. 270, 274].

На думку Т. Чухліба сподівання Б. Хмельницького щодо оголошення Московією спільної з козаками війни Речі Посполитій не виправдалися, адже Москва зробила ставку на взаємне виснаження як Польщі, так і Козацької України [25, с. 72–86].

З підписанням Переяславської угоди Московська держава оголосила війну Речі Посполитій не з метою захисту Гетьманщини та виконання умов Переяслава, а передовсім задля взяття реваншу за поразки 1618 та 1634 рр. й повернення Смоленщини і Чернігово-Сіверщини. Крім того, Москва вступила у війну з Польщею під виглядом захисниці православних в Україні й Білорусі.

Загалом перманентна війна Московського царства з Річчю Посполитою тривала понад сорок років. У ході наростаючого протистояння відбулась серія сепаратних мирних угод, які не враховували інтересів Війська Запорозького. Укладення Віленського перемир'я (1656), Андрусівського перемир'я (1667) та Вічного миру (1686) між Москвою та Варшавою призвели до поділу України по лінії річки Дніпро. За Бахчисарайським

мирним договором 1681 р. Росія зберігала контроль над Києвом, Лівобережжям та Запорожжям.

Згідно умов Вічного миру 1686 р., Київ з його сакральним значенням остаточно перейшов під владу Москви, яка таким чином «приватизувала» спадщину Київської Русі. У результаті російсько-польських війн другої половини XVII ст. Лівобережна Україна та Смоленщина були інкорпоровані до складу Московського царства. Військо Запорозьке у фактичному статусі васальної держави проіснувало до 1764 р. коли замість нього було створено Малоросійську губернію. Остаточно ж залишки автономії Гетьманщини (полково-сотенний устрій та козацьке військо) були ліквідовані у 1781–1783 рр.

Після закріплення контролю над Лівобережною Україною, Москва з кінця XVII ст. розпочала експансію у бік українських степів та Криму. На першому етапі походи власне на Крим (1687, 1689, 1736–1738) були невдалими, однак внаслідок війни з Туреччиною (1686–1700), росіяни завоювали та закріпили за собою узбережжя Азовського моря з фортецями Азов, Таганрог, Павловськ та Міус.

В радянському історіографічному дискурсі приєднання України-Гетьманщини до Російської держави після Переяславської ради 1654 р. розглядалося виключно як возз'єднання двох східнослов'янських націй у контексті їх так званого віковичного прагнення. Під час помпезного святкування 300-річчя «возз'єднання» України й Росії у 1954 р. видано «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією» [26], у яких було здійснено спробу обґрунтувати співіснування імперського наративу з національними ідеями на тлі радянського кліше про «дружбу народів». Переяславська рада 1654 р. подавалась радянською історіографією як очевидний вибір козацької старшини у визнанні протекторату московського царя в результаті чого відбулося так зване братнє возз'єднання «священної Русі», розділеної свого часу монголами, татарами, литовцями та поляками. Хоча радянська історіографія роз-

глядала російський та український народи як цілком різні, однак їх зближення буцімто було необхідне задля спільної боротьби проти царизму, кріпацтва, капіталізму й іноземного поневолення. Фактична легалізація російського великодержавного дискурсу щодо приєднання нових територій до Московії так чи інакше сприяла відродженню в СРСР російського імперіалізму.

У науці є різні бачення щодо питання імперської ідентичності Росії та її впливу на формування й реалізацію експансіоністської стратегії колоніалізму. Росія кардинально відрізняється від західних імперських держав і націй. Цю принципову відмінність досить влучно сформулював британський історик Дж. Госкінг – «Британія мала імперію, а Росія була імперією – і, либонь, досі є нею» [27]. Розмірковуючи про імперську сутність держав Д. Лівен також вказував на принципову відмінність між Росією, Великобританією та рештою західноєвропейських імперій. Ця відмінність полягала передусім у тому, що Російська імперія була суходільною, тоді як решта європейських імперій – переважно морськими [28]. Подібної думки дотримується й американський геополітик Р. Каплан, підкреслюючи, що як суходільна імперія, Росія постійно розширювала свої суходільні володіння шляхом відкритої експансії [29, р. 155-160].

Для представників євразійської геополітичної теорії Росія є особливим типом цивілізації, своєрідним синтезом арійсько-слов'янської культури, тюркського кочівництва і православної традиції [30].

Досить нестандартними є погляди на формування геостратегії Росії В. Цимбурського, який намагався узагальнити свої думки в ізоляціоністській концепції «Острів Росія». Росія, на його думку, – це великий континентальний острів, що простягнувся від романо-германського ареалу на заході й до Китаю на сході [31].

Відлік російської імперської історії часто пов'язують з добою правління Петра I (1689–1725), який проголосив себе

першим імператором Російської держави («імператором усе-російським»). Хоча за всіма ознаками прискорене імперське становлення Московської держави відбулося ще за часів Івана Грозного, утім саме за правління Петра I вона посилювала західний геополітичний вектор своєї експансії. Вираженою ознакою цього стала Північна війна (1700–1721) по завершенні якої Петро I здобув не лише імперський титул, але й зреалізував свій план щодо «прорубування» «вікна» в Європу.

У 1721 р. по закінченні Північної війни підписанням Ніштадтського миру Російська держава закріпила вихід до Балтійського моря. До Росії тоді відійшли частини Карелії на північ від Ладозького озера, Інгерманландія (Іжорська земля) від Ладоги до Нарви, Выборг, частина Естляндії з Ревелем, частина Ліфляндії з Ригею, острови Езель і Даго. Результатом Північної війни стало закріплення позицій Московії на заході, адже європейський кордон Росії простягнувся від Карелії і майже до Дунаю охопивши землі Лівобережної України та Прибалтики. Слід також додати, що у 1703 р. згідно відповідного договору до складу Московської держави увійшла Бурятія. Таким чином, тривало подальше поглинання імперією інших народів, котрі згодом ставали частиною визначення «російський народ» як рушійної імперської сили.

Виразником імперської єдності та монолітності став ректор Київського колегіуму (1710–1716) та голова Святійшого правлячого синоду РПЦ (1726–1736) Ф. Прокопович. Саме Ф. Прокоповичем була закладена ідея існування єдиного/об'єднаного російського народу за умов фактичної відсутності народу малоросійського. Для утвердження нової великоросійської ідентичності відбулося ототожнення понять «Росія» та «вітчизна», яке також застосовувалось до всіх етнічних територій, що входили до Російської імперії [32, с. 26, 37, 91, 133, 137, 206]. Згодом концепція триєдності російського народу стала панівною в російському державотворенні з метою протистояння поширенню націоналістичних настроїв серед народів Російської імперії.

На думку західних істориків у часи правління Петра I починає формуватися й російська національна ідентичність. Так американська політолог і соціолог Л. Грінфелд доводить, що саме за Петра I, а згодом Катерини II серед російської еліти відбувається формування національної гордості та нових національних понять на кшталт «держава», «вітчизна», «супільне благо» тощо. Водночас Петро I запобігав формуванню індивідуальної гідності в своїх підданих та елітах, замінюючи її почуттями національної гордості за державу та могутнього імператора. Поняття вітчизни означало не лише всі царські володіння, але й спільний дім для всього російського населення.

Ще одним фактором впливу на формування й конструювання національної (імперської) ідентичності стали петровські реформи, які змінили структуру та сутність російського суспільства. Через секуляризацію держави й освітніх практик створювалась ідеологія державного патріотизму, що забезпечувала формування лояльності імперських підданих [33].

Після переможної для Росії російсько-турецької війни 1768–1774 рр. та закріплення за імперією причорноморських земель між Південним Бугом та Дніпром, у середовищі російських еліт було вироблено так званий «грецький проект», який полягав у перерозподілі завойованих Османською імперією територій в Європі. За задумом дунайські князівства мали утворити Дакію – буферну державу під егідою Російської імперії, котра б завадила західним державам та Османській імперії просуватись до нових південно-східних російських кордонів. Ключовою метою цього проекту було забезпечення домінування російського впливу на Балканах та в Південно-Східній Європі загалом [34, с. 38].

За часів правління Єлизавети Петрівни (1741–1761) посилювалися антизахідні тенденції, адже в особі Заходу Російська імперія вбачала радше загрозу аніж союзника. На цьому тлі розгорнулись дискусії довкола питань імперської історії та

літературної мови – тобто двох складників національного становлення тогочасних європейських держав [12, с. 48].

Як доводить професор О. Міллер, ліквідація інституту гетьманства в Україні за Катерини II (1762–1796) певною мірою була компенсована значними пільгами для козацької старшини, яку прирівняли до статусу російського імперського дворянства. З часом гетьманська ідентичність набула форми «малоросійської» регіональної ідентичності. Значна частина українського дворянства прагнула злитися з великоросійським і зробити кар'єру на службі імперії. Українська шляхта поступово почала усвідомлювати те, що тепер вона є частиною імперії, а не окремої країни. Задля того, щоб забезпечити свої інтереси та інтереси власного регіону її представники прагнули отримати гідну роль та місце в Російській імперії. Таким чином, як у геополітичному, так і у внутрішньополітичному аспектах Малоросійське генерал-губернаторство перетворювалося з прикордоння на внутрішню провінцію Російської імперії, а багато в чому навіть і на невід'ємну частину імперського ядра, яке забезпечувало людські та матеріальні ресурси для засвоєння нових територій та управління всією імперією [35, р. 314-315].

За Катерини II не лише Україну-Гетьманщину було перетворено на російську провінцію. У ході трьох поділів Польщі (1772, 1792 та 1795) ця держава припинила своє існування як держава та суб'єкт міжнародного права, будучи розділеною між Російською імперією, Габсбурзькою монархією та Королівством Пруссія. Російська імперія отримала унаслідок цих поділів 120 тис. км² або понад 66% всіх колишніх польських територій: землі України, Білорусі, Литви та власне Польщі. У російській імперській історіографії цей процес розглядався як повернення територій, які колись належали Рюриковичам, де проживали східні слов'яни, що свого часу були підданими київських князів [36].

Розганяючи активну внутрішню пропаганду, Росія намагалася сформувати ореол історичної доцільності щодо участі

у поділі Польщі, наголошуючи на своїх споконвічних правах на землі, заселені східними слов'янами. Українців і білорусів Катерина II вважала одним спільним народом з росіянами, котрі як єдиновірці не відчували прихильності до поляків, що чинили над ними утиски. Тому боротьба за польську спадщину для Росії мала також етнічне та релігійне підґрунтя. Такі підходи набули значного поширення серед російської політичної та наукової еліти.

Наприклад, П. Пестель, один із лідерів декабристського руху, вважав всіх мешканців України та Білорусі росіянами. Таку ж думку висловлював й імперський міністр освіти та автор теорії офіційної народності граф С. Уваров у формулі «самодержавство, православ'я, народність». Російський історик М. Устрялов у своїй відомій «Російській історії» також доводив, що у Київській Русі існував один руський народ, однак в силу обставин та внутрішніх інтриг він опинився в складі інших держав [37].

У XIX ст. дискурс возз'єднання всіх руських земель під царським скіпетром лише посилювався зі зростанням амбіційних прагнень Російської імперії обґрунтувати право на проголошення єдиної російської нації за рахунок «возз'єднання» трьох східнослов'янських народів – російського, українського і білоруського як складових ареалу Великої, Малої та Білої Русі. Ці, так звані, три Русі ставали засадничими підвалинами для формування так званої Великої Русі (пізніше Росії) – єдиної держави східних слов'ян. Саме тому дедалі актуальнішим ставало питання збирання імперських земель воєдино.

Наприкінці 1830-х рр. російський історик М. Погодін обґрунтував основні положення панславистської ідеології, про перевагу слов'ян над іншими народами, «ворожість Заходу», покликання Росії бути гегемоном у слов'янському світі, об'єднати слов'ян під егідою Російської імперії [38].

Такі підходи у розумінні російської історії розширили не лише уявні ідеологічні, а й географічні межі Росії. В свою

чергу історія перетворилася на інструмент забезпечення впливу Російської імперії на новоприєднаних територіях.

Паралельно Російська імперія здійснювала свою експансію на схід та південь. У 1783 р. під натиском Росії остаточно впало Кримське ханство як остання фортеця татарських спадкоємців Золотої Орди. Крим та причорноморські регіони було перейменовано на Новоросію та Тавриду. Завоювання Кримського ханства вселило у царських урядовців упевненість у такому ж легкому освоєнні території Балкан. Тому Російська імперія почала тиражувати ідеї панславізму, позиціонувати себе у якості збирача всіх слов'янських народів під російським скіпетром та приписувати собі «цивілізаційну місію» рятівника південних слов'ян з-під австрійського і турецького панування зі створенням у підсумку «єдиного всеслов'янського союзу», нарошуючи таким чином свій пропагандистський та культурно-ідеологічний вплив на Балканах та в Південно-Східній Європі загалом [34, с. 37].

Водночас відбувалося просування Росії і на Кавказі де на початку 1800-х Грузія та Східна Вірменія та Північний Азербайджан були анексовані Росією. Російський тиск викликав повстання в Чечні, яке тривало впродовж 1825–1864 рр.

Після перемоги у Північній війні Російська імперія посилювала і свій північний напрям геополітичної експансії. Якщо згідно Ніштадтського миру 1721 р. Швеція поступилася частиною Карелії, то за результатами російсько-шведської війни 1741–1743 рр. до імперії Романових відійшла вся решта Карелії. Остаточо ж вся Фінляндія перейшла до складу Російської імперії за результатами російсько-шведської війни 1808–1809 рр., що відбувалася на тлі Наполеонівських війн [39]. На основі загарбаних фінських територій було утворено Велике князівство Фінляндське, яке перебувало у складі імперії аж до її краху у 1917 р.

Після перемоги в Наполеонівських війнах у 1815 р. Російська імперія як учасниця переможної коаліції значно зміцнила

свій геополітичний статус та стала одним із «авторів» нового світопорядку – Віденського. Однак програш Росії у Кримській війні (1853–1856) та принизливий мир, нав'язаний Британією та Францією, позбавив Російську імперію володінь на Кавказі та в Дунайському регіоні, права мати Чорноморський флот та будувати фортеці на чорноморському узбережжі. Все це призвело до занепаду російського експансіонізму. Росія на Заході більше не сприймалася як потужна держава.

Нові реалії спонукали імператора Олександра II (1855–1881) вдатися до проведення радикальних реформ задля зміцнення економіки та побудови потужної армії і флоту. Однак характерною рисою політики Російської імперії залишався великодержавний шовінізм. Так, представники слов'янофільського руху наголошували на самотності лише російського народу. У цій політичній ідеології простежується відверта російська зверхність до інших народів імперії.

Не зважаючи на поразку у Кримській війні, Російська імперія мала значну кількість гібридних інструментів деструктивного впливу на країни, що були у полі її геополітичних інтересів. Мова йдеться, передусім, про Сербію, Грецію, Болгарію. Одним із найголовніших прийомів у цьому аспекті стало розпалювання й підтримка антитурецьких повстань, що дозволило Росії в рази посилити свій вплив на Балканах [40, с. 20].

У другій половині XIX ст. Російській імперії довелося долати зростання націоналізму східних слов'ян, передусім українського, розвиваючи концептуальну ідею триєдиної російської нації. Саме зростання національних рухів залишалося для Російської імперії однією з ключових загроз. З метою перешкодити поширенню українофільства було ухвалено Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876), які обмежували видавництво україномовної друкованої продукції, а також здійснення освітньої, просвітницької та культурної діяльності – як писемної, так і усної. Саме у поши-

ренні української мови та української культури Російська імперія вбачала загрозу своїй державності, але передовсім, прагнула зупинити український політичний рух. Росія прагнула посилити «національний» стрижень для зміцнення імперії. Заради цього вона використовувала як політику агресивної русифікації, так і намагалась застосовувати інструменти асиміляції шляхом проведення відповідної освітньої політики [41, р. 247-260].

Від середини 1860-х рр. Російська імперія активно підтримувала москвофільський рух, що розгорнувся серед українців-русинів на теренах Австрійської імперії та передбачав злиття малоросів з великоросами в лоні імперії Романових. На цьому тлі продовжувалися політичні та культурні утиски українців Малоросії. Тож українське питання в багатонаціональній імперії ставало не менш гострим аніж польське з його національно-визвольними повстаннями 1830–1831 та 1863–1864 рр.

У XVIII та XIX ст. Російська імперія продовжувала експансію на сході та півдні. Ще за правління Петра I Росія активізувала своє експансіоністське проникнення та колоніальну політику в Центральній Азії, розгорнувши будівництво лінії укріплень уздовж казахських володінь, фортеці яких у підсумку стали містами: Омськ (1716), Семипалатинськ (1718) Усть-Каменогорськ (1720), Орськ (1735).

Першим, у 1731 р., російський протекторат прийняв Молодший жуз. Створена у 1743 р. фортеця Оренбург стала центром російського впливу в регіоні, що забезпечило його підкорення. У 1847 р. Російській імперії було остаточно підпорядковане Казахське ханство як останній уламок Золотої Орди. До кінця 1850-х рр., після серії степових походів російської армії у ході російсько-кокандської війни, всі землі Старшого жузу перейшли під контроль Росії, хоча офіційне їх включення до складу імперії відбулося лише у 1868 р. – після повного розгрому Кокандського ханства.

Завоювання Ташкента у 1865 р. прискорило російське вторгнення в регіон Центральної Азії. Із включенням у 1868 р. Самарканда до складу Російської імперії було підкорено Бухарський емірат та перетворено його на протекторат, а 1873 р. Росією захоплено Хіву. Через п'ять років розпочато завоювання Закаспію (Туркменістану), що завершилось 1881 р. масовим вбивством туркмен. Таким чином, південний кордон Російської імперії (з Афганістаном та Іраном) набув своїх стабільних обрисів, адже таким він зберігався до 1991 р.

Наступний етап російського експансіонізму характеризувався спадом та був пов'язаний з кризою імперського режиму, яка посилилась у роки правління Миколи II (1896–1917). Першим тривожним дзвіночком став розгром російського флоту у 1905 р. Японією та втрата Порт-Артура на Далекому Сході. Поразка у російсько-японській війні (1904–1905) стримала російські амбіції в Далекосхідному регіоні та зумовила Першу російську революцію 1905–1907 рр., яка започаткувала роботу Держдуми, відкрила сторінку страйків та вкотре актуалізувала розмаїття національних питань на імперських теренах [42].

Реакцією на національну активізацію неросійських народів став російський націоналізм, який ревно обстоював великоросійську ідею. Зокрема найменший натяк українських політичних сил на національне питання наштовхувався на імперський тиск та звинувачення в сепаратизмі.

В переддень наростання серйозного загострення на Балканах Російська імперія сподівалась використати свій вплив на південних слов'ян у власних імперських інтересах й тому сприяла формуванню Балканського союзу (Сербія, Чорногорія, Греція, Болгарія). Царська дипломатія ще у період боснійської кризи 1908–1909 рр. обдумувала посилення своєї експансії у Чорноморсько-Середземноморському регіоні, кінцевою метою якої мало б стати підпорядкування стратегічних чорноморських проток Босфор та Дарданелли, османської

столиці Константинополя й перетворення Росії на потужного імперського гравця в Середземноморському регіоні [43]. Такі нестримні амбіції стали однією з важливих причин Першої світової війни, адже інші імперії щодо цього регіону мали власні експансіоністські плани.

Початок Першої світової війни у 1914 р. створив умови для нової експансії поза межі Російської імперії. Оголошення війни Австро-Угорській імперії пояснювалось російським імператором як адекватна відповідь на її напад на Сербію – братську слов'янську та православну державу. Натомість вже після оголошення війни Росії Німеччиною постало питання солідарності та захисту братніх слов'янських народів. Участь Росії у Першій світовій війні таким чином набула не лише імперіалістичного, але й національного виміру, через значне піднесення російського націоналізму [44].

Російська імперія розцінювала свою участь у Першій світовій війні передусім під гаслом об'єднання всіх руських земель, оскільки побачила шанс взяти під контроль Галичину, Буковину та Закарпаття, як останні частини спадщини Київської Русі. У серпні 1914 р. було видано відповідний маніфест, яким російський наступ характеризувався як звільнення надбань Святого Володимира та земель князів Романа і Данила від тривалих утисків. У документі лунали заклики до українських підданих Габсбургів повстати проти Австро-Угорщини та зустрічати російську армію-визволительку [45]. Цим маніфестом проголошувалося звільнення решти уявного російського народу, розділеного австрійським кордоном, від іноземного поневолення.

Однак невдачі на фронті змусили Російську імперію забути про «возз'єднання» всіх руських земель в єдиному імперському лоні, що зрештою вказувало на черговий етап спаду російського імперського експансіонізму.

Зречення престолу Миколою II 3 березня 1917 р. різко загострило національне питання на теренах всієї імперії.

Фінляндія одразу зажадала відновлення своєї конституції, що й отримала 20 березня 1917 р. Польща, яка перебувала під окупацією Німеччини, прагнула відновлення своєї державності. Українці та білоруси навесні 1917 р. почали вимагали для себе незалежності, спочатку культурної, а потім політичної і територіальної у межах федералізованої імперії. Однак Тимчасовий уряд був проти такого кроку, адже не бажав відриву інших двох гілок російської імперської нації й тим самим категорично заперечував ідею розділення «єдиного» російського народу.

Таким чином, справжньою загрозою для подальшого існування Російської імперії стали українське, польське, фінське та інші національні питання, що найбільше загострилися під час Першої світової війни, результати якої й стали руйнівними для низки імперій, у тому числі й для Російської.

Після більшовицького перевороту у жовтні 1917 р. концепція російського експансіонізму зазнала радикальних змін. Першочерговим завданням більшовиків, як напередодні й Тимчасового уряду, було утримання колишнього імперського периметру від остаточного розпаду. Тому радянська національна політика стала демонстрацією привабливої вітрини та маскою для продовження експансіоністського колоніалізму [46]. Кінцевим пунктом стратегії партії більшовиків на чолі з В. Леніним було встановлення диктатури пролетаріату та експорт революції на терени всього світу з метою встановлення соціалізму в глобальному масштабі. Адже встановлення соціалізму лише в аграрній Росії прирікало революцію більшовиків на поразку.

Однак німецько-австрійський наступ на східному фронті в останній рік Першої світової війни привів до так званого другого Брестського миру, підписаного Німеччиною та Австро-Угорщиною з більшовиками у березні 1918 р. Згідно його положень Росія остаточно втрачала Польщу та Фінляндію, а також Україну, Західну і Центральну Білорусь, Латвію, Литву й Естонію.

У 1919 р. задля координації дій по забезпеченню поширення комуністичної ідеології у глобальному масштабі була створена керована з Москви міжнародна організація – Комуністичний інтернаціонал (Комінтерн). Його метою було забезпечення курсу на світову революцію та сприяння створенню світової комуністичної держави. В той же час Радянська Росія, у контексті планів «світової революції», намагалась багнетами просувати свою інтервенцію на Захід, прагнучи у 1920 р. «повернути» Польщу та зруйнувати її союз із УНР. Втім поляки завдали поразки Червоній армії, розгромивши більшовиків між Віслою та Німаном, чим врятували свою державність. За результатами цього протистояння у 1921 р. було укладено Ризький мир за яким більшовики визнавали за Польщею входження до її складу західних білоруських земель до річок Двіни і Березини та західної частини Волині [47].

Створення СРСР у грудні 1922 р. відзначалось визнанням радянських республік (РСФСР, УСРР, ЗСФСР та БСРР) у якості окремих федеративних союзних одиниць, проте не передбачало надання незалежності, оскільки механізм виходу таких республік із Радянського Союзу не зазначався. В. Леніну необхідно було підтримувати формальні атрибути української державності, гарантуючи мовні та культурні права, з тим щоб сформувати лояльність українців до більшовицької влади.

Наділивши союзні республіки формальними атрибутами державності, перший радянський керівник намагався сформувати фасад добровільного союзу народів (конфедерацію рівноправних республік) на основі єдності робітників усіх національностей. Тим самим В. Ленін усував росіян з позиції імперських господарів, адже саме боротьба з імперіалізмом та великоруським шовінізмом була однією із ключових догматичних ідеологем більшовиків, що забезпечила їхній прихід до влади. Адже повернення до тієї нерівності народів, яка зруйнувала Російську імперію, могло загрожувати в майбут-

ньому й радянській державі. Створення ж ЗСФРР було необхідне більшовикам задля поєднання видобутку корисних копалин Азербайджану (головно виробництво нафти) з використанням інфраструктури Грузії [48].

Така модель врешті взяла гору над альтернативним проектом формування союзного утворення, запропонованого Й. Сталіним, який прагнув щоб всі формально незалежні радянські республіки увійшли до складу РРФСР на тих правах, що й автономні республіки. Таким чином, замість розширення Радянської Росії за рахунок інших республік, В. Ленін запропонував створити союз республік Європи та Азії [12, с. 189]. Власне, на думку більшовиків, національне питання мало в перспективі перерости в інтернаціональне по мірі переростання соціалістичної революції в світову.

Виходячи з такого концептуального бачення, впродовж 1924–1936 рр. за рахунок територіальних розмежувань РРФСР відбувся процес формування середньоазійських радянських республік. Так у 1924 р. із Туркестанської АСРР, що у 1918–1924 рр. входила до складу РРФСР, а також Бухарської та Хорезмської РСР, були створені Узбецька РСР, Туркменська РСР і Таджикиська АРСР (у складі Узбецької РСР). У 1936 р. зі складу РРФСР були виведені Казакська АРСР, Киргизька АРСР та Каракалпацька АРСР та на їх базі створені Казахська РСР, Киргизька РСР та Каракалпацька АРСР у складі Узбецької РСР [49].

Донині у Росії на неофіційному рівні порушується питання недоречності відділення у 1936 р. від РРФСР населених переважно етнічними росіянами південно-сибірських територій під час утворення Казахської РСР. Це чотири північні області Республіки Казахстан (Акмолинська, Павлоградська, Костанайська, Північно-Казахстанська), які розглядаються Московою як споконвічний російський Південний Сибір та теоретично можуть претендувати на іредентизм у разі посилення пропагандистських заходів РФ серед тамтешнього російського населення. Тож наразі зберігається загроза створення

сепаратистської Південно-Сибірської республіки як ще однієї маріонеткової території патронованої Москвою [50, р. 17-18].

Варто відзначити досить нестандартну ситуацію, яка виникла щодо формування території Білоруської РСР. Адже у грудні 1918 р. СРРБ було створено як частину РРФСР у складі п'яти губерній. У січні 1919 р. східні Смоленську, Вітебську і Могильовську губернії повернуто у безпосереднє підпорядкування РРФСР, а згідно Ризького миру 1921 р. до Польщі відійшли Гродненська, половина Мінської і більша частина Віленської губернії. Відповідно, на момент входження до складу СРСР у 1922 р., Радянська Білорусь складалась із неповної Мінської губернії. Надалі у 1924 р. з РРФСР до складу СРРБ було передано 15 повітів Вітебської, Гомельської та Смоленської губерній, де більшість населення становили білоруси. У 1926 р. до СРРБ приєднані Гомельський і Речицький повіти РРФСР. Втім Смоленськ і його прилеглі території (населені переважно білорусами), Росія залишила в своєму підпорядкуванні.

Унаслідок таких територіальних пертурбацій населення Білорусі збільшилось з 1,5 до 3,5 млн. осіб [51]. Територія СРРБ була збільшена Москвою для того, щоб протиставити розширену радянську білоруську республіку тим білоруським землям, що перейшли до складу Польщі та створити засади для майбутніх планів об'єднати білорусів в одній єдиній білоруській державі.

Під гаслом подолання великодержавного шовінізму та розв'язання національного питання з 1923 р. більшовицькою владою було запроваджено політику коренізації, яка передбачала надання офіційного статусу національним мовам. Такий крок радянської влади спрямовувався, передусім, на здобуття лояльності з боку національних еліт та утвердження радянської влади в республіках, насамперед йшлося про українців [52].

Досягнувши мети більшовики на початку 1930-х рр. здійснили реакційний поворот до політики тотальної русифікації,

яка супроводжувалась репресивним розмивання української самобутності та самобутності інших національностей, що населяли СРСР. Таким чином, Радянський Союз, значною мірою, повторював асиміляторську політику Російської імперії, орієнтовану на забезпечення формування триєдиної імперської нації за умов номіналізації прав інших народів, що перебували в її складі.

Слід зазначити, що впродовж 1920-х рр. більшовики намагались силою нести ідеї світової революції не лише на захід (похід на Польщу), а й на схід. Так, у 1921 р. радянська армія перетнула кордон з Монголією й окупувала столицю цієї країни, місто Урга. За прямого втручання Радянської Росії у 1924 р. було проголошено Монгольську Народну Республіку. У 1929 р. на допомогу дружньому до більшовиків еміру Афганістану таджику Х. Калакані (Б. Сакао), СРСР відправив на північ Афганістану два спецзагони Червоної Армії загальною чисельністю до 2,4 тис. військовослужбовців. Упродовж 1941–1945 рр. радянські війська перебували на території іранського Південного Азербайджану, де наприкінці 1945 р. у Тебрізі було сформовано Національний уряд на чолі з лідером Азербайджанської демократичної партії С. Пішеварі, який очолив національно-визвольний рух азербайджанського народу проти шахського режиму Ірану. Однак і афганський, і іранський радянські проекти зазнали поразки.

Якщо В. Ленін сподівався на перемогу світової соціалістичної революції й утворення міжнародного Радянського Союзу, то Й. Сталін таких ілюзій не мав з другої половини 1920-х рр. і готував СРСР до нових конфліктів та геополітичних завоювань на Заході [53, с. 196-199].

Підписаний 23 серпня 1939 р. пакт про ненапад з Німеччиною (пакт Молотова–Ріббентропа) зафіксував не лише бажання Й. Сталіна відтягнути конфлікт між двома тоталітаризмами, а й переконання московського керівництва у тому, що у сфері впливу СРСР повинна бути східна Польща, Мол-

дова та Балтійські держави. Таємний протокол пакту передбачав розподіл Польщі та інших східноєвропейських держав між нацистською Німеччиною та СРСР, що й стало тригером до Другої світової війни.

17 вересня 1939 р. СРСР вступив у війну, окупувавши Східну Польщу. Як і з початком Першої світової війни, тепер вже Радянська Росія пояснювала приєднання Західної України і Західної Білорусі прагненням звільнити братні народи від утисків та возз'єднати їх з тією частиною українців та білорусів, що проживали на теренах УРСР та БРСР. 27 вересня 1939 р. до пакту Молотова–Ріббентропа були внесені зміни за якими Й. Сталін обміняв етнічні польські території довкола Варшави та Любліна на Литву. Восени 1939 р. східні польські воєводства населені українцями та білорусами були включені, відповідно, до складу УРСР та БРСР, що засвідчило вдале розігрування Й. Сталіним національної карти у своїх геостратегічних інтересах [54, с. 30-36].

У листопаді 1939 р. СРСР розпочав війну проти Фінляндії, яка не бажала йти у його геополітичному фарватері та чинила відчайдушний опір. У радянській пропаганді та історіографії цей крок пояснювався необхідністю «відсування» західного кордону від Ленінграда в умовах розгортання великої війни. Насправді ж СРСР переслідував мету повернення територій, які свого часу належали Російській імперії. У підсумку 12 березня 1940 р. війна завершилася для Радянського Союзу пірровою перемогою та мінімальними територіальними надбаннями уздовж радянсько-фінського кордону [55]. Надалі у 1940 р. Радянським Союзом було окуповано Прибалтику та висунуто претензії Румунії щодо передачі Молдови та етнічних українських земель до СРСР. Після Другої світової війни польські регіони, населені переважно етнічними українцями, були включені до складу СРСР, а кордон між ним та Польщею проліг по лінії Керзона [9, р. 160].

Перемога у так званій Великій Вітчизняній війні різко понизила статус неросійських народів та сприяла стверд-

женню національного панування росіян. Саме російський народ став ядром сталінської політики формування нової етнічної та історико-культурної спільноти на теренах всього СРСР.

По закінченню Другої світової війни країни Центрально-Східної Європи (Польща, Чехословаччина, Угорщина, НДР, Болгарія, Румунія, Югославія, Албанія) за результатами ялтинсько-потсдамських домовленостей були трансформовані в так званий соціалістичний табір та потрапили у сферу прямого й безпосереднього впливу СРСР (Югославія та Албанія меншою мірою та на нетривалий час). Розпочалася доба «холодної війни» у форматі протистояння радянської (соціалістичної) та західної (капіталістичної) систем. Таке політико-ідеологічне пряме воєнне протистояння тривало до розпаду соціалістичного табору та краху СРСР у 1991 р.

Для забезпечення геополітичного контролю в регіоні Центрально-Східної Європи під егідою Радянського Союзу була створена відповідна система, опорою якої були три стовпи – Інформаційне бюро комуністичних та робітничих партій (Комінформбюро, 1947–1956), що було спробою реанімації Комінтерну, Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ, 1949–1991) та Організація Варшавського договору (ОВД, 1955–1991).

Паралельно сталінське керівництво прискореними темпами приступило до реалізації проекту «радянський народ». Політичні та культурні еліти неросійських республік СРСР піддавались систематичному тиску та звинуваченням у «буржуазному націоналізмі», «безрідному космополітизмі», «низькопоклонстві перед Заходом» тощо. Повернення русоцентризму як де-факто офіційної ідеології та культури супроводжувалося офіційними постановами ЦК Компартії, які зводились до звинувачень у недостатній увазі до розкриття участі великого російського народу у великих історичних завоюваннях та перетвореннях [56].

Така політична тактика Кремля була націлена на розмивання культурної та етнічної ідентичності народів союзних республік з метою утвердження феномену нового культурно-етнічного формування – відомого як радянський народ. Ці дії Москви були спрямовані на створення своєрідного запобіжника задля уникнення відцентрових тенденцій в Радянській імперії. Більше того, місця компактного проживання народів, депортованих після звинувачень у колабораціонізмі з німцями під час Другої світової війни, заселяли представниками інших етносів – передусім росіянами з тим, щоб етнічно «розбавити» культурну ідентичність на цих територіях задля забезпечення створення єдиного радянського народу [57].

Приміром, після депортації кримських татар у 1944 р. Кримський півострів заселявся переважно росіянами, як і свого часу український Донбас, після спустошення інспірованим Кремлем Голодомором 1932–1933 рр. Влада також заохочувала змішані шлюби росіян з іншими етнічними представниками радянських республік. Типовим прикладом цьому є колосальна переплетеність споріднених зав'язків українців та росіян.

Смерть Й. Сталіна у 1953 р. та початок хрущовської відлиги дещо послабили цей сталінський проект «переварювання» республіканських національностей в радянському плавному казані. Однак, радянське керівництво невдовзі повернулося до ідеї формування нової історичної спільноти людей – радянського народу. Також проект побудови радянського суспільства поєднувався з метою побудови суспільства комуністичного у найближчі двадцять років, що стало ключовим партійним завданням [58]. Зокрема передача Україні Криму у 1954 р., окрім урочистостей до 300-річчя так званого возз'єднання України з Росією, була мотивована ще й ідеєю формування радянської нації. Адже здавалося несуттєвим у межах якої республіки формально буде Крим, коли з часом зникнуть національно-етнічні кордони в СРСР.

Згідно марксистської догми, настання комунізму сприятиме забезпеченню розмивання національних відмінностей. Тож відмінності між народами СРСР мали б зникнути самі по собі. Натомість, російська мова проголошувалась мовою міжетнічного спілкування в Радянському Союзі. З 1958 р. розпочався новий виток посилення культурної русифікації. Тоді було ухвалено закон, який скасовував положення щодо отримання освіти дітьми неросійських сімей рідною мовою. В СРСР (особливо в слов'янських республіках) почала різко зростати кількість російськомовних шкіл на тлі скорочення національних, вищі навчальні заклади також переходили на російськомовну форму навчання. Зменшувалась кількість друкованої продукції, виданої національними мовами. Таким чином, межа між політикою формування так званої радянської ідентичності та посиленням російського націоналізму була надто розмитою.

Нове радянське керівництво на чолі із Л. Брежнєвим (1964–1982) продовжило реалізацію доктрини національної політики по створенню єдиного радянського народу, а культурна русифікація відтоді була проголошена офіційною політикою, яка полягала, перш за все, у маргіналізації національних мов. Посилення культурної русифікації стало запорукою радянського державотворення. Вона поєднувалась із культивуванням антизахідних настроїв.

Завдяки такій центристській політиці, Москві все ж вдалося створити симулякр радянського народу. Реалізація цього завдання стала можливою завдяки збільшенню відсотку населення, що володіло російською мовою та прийняло модель радянської ідентичності. Тож навіть на початку 1990-х рр., коли СРСР вже зійшов з історичної сцени, понад 50% жителів пострадянських республік ідентифікували себе з поняттям радянського народу та радянської людини [59; 60].

Водночас зовнішня експансія СРСР після завершення Другої світової війни не мала реальних успіхів.

У 1979 р. задля підтримки політичних сил, які ніби прагнули до соціалістичної революції та з метою недопущення просування Заходу в Центральну Азію, СРСР увів війська до Афганістану. З виведенням радянських військ з Афганістану у 1989 р., СРСР почав відчутно втрачати свої геополітичні позиції в соціалістичному таборі в цілому [61]. Не спрацювала у 1970-х рр. також і радянська стратегія підтримки поширення соціалізму в Азії та Африці попри те, що СРСР намагався грати на почуттях боротьби проти західного неоколоніалізму. Адже все слабша радянська економіка не могла тривалий час дотувати збанкрутілі ліві режими в цих регіонах, а СРСР у останні роки свого існування був швидко витіснений з азійсько-африканського ареалу такими потужними геополітичними гравцями як Китай, а згодом і США.

Після так званих оксамитових революцій 1989–1990 рр., які прокотились Центрально-Східною Європою і призвели до краху східноєвропейських комуністичних режимів та об'єднання Німеччини, розпочався крах Радянського Союзу, чому передував парад суверенітетів в союзних республіках.

Першим серйозним тривожним сигналом для СРСР були опозиційні антирадянські виступи в НДР (1953), Угорщині (1956), Чехословаччині (1968), які у підсумку були придушені Москвою та в Польщі (1956, 1970, 1976, 1980). Ці події були свідченням того, що політичний режим нав'язаний СРСР у Центрально-Східній Європі був штучним та не сприймався населенням країн регіону. Вплив СРСР невпинно зужувався до меж його зовнішніх кордонів, а невдовзі перемістився до кордонів внутрішніх, оскільки саме в Російській Федерації поступово почали поширюватись настрої про несправедливий розподіл ресурсів.

З уповільненням темпів економічного зростання та зниженням рівня життя в СРСР дедалі більше правлячих російських кіл та пересічних росіян виступали проти дотацій для союзних республік, адже не бажали бачити Росію у ролі

фінансового донора на теренах СРСР, що знекровлювало власне російську економіку. Сама ідея існування росіян як окремого народу легітимізувала виступ Б. Єльцина проти СРСР, що власне й прискорило його крах у 1991 р.

За пізнього СРСР відродження російського націоналізму прискорювалося по мірі наростання скептицизму щодо нібито створеного нового народу – радянського. Нове покоління російських націоналістів вкотре асоціювало поняття російської нації з російською імперською державністю, включаючи сюди не лише росіян, але й українців та білорусів. Цьому сприяло й те, що населення УРСР та БРСР у переважаючій більшості вільно володіло російською мовою незалежно від того, яку мову вони вважали своєю рідною [59]. Це давало російським націоналістам додаткові підстави вважати Україну й Білорусь своїми споконвічними територіями.

На нашу думку, російська експансіоністська політика є ірраціональною. Адже, приміром, навіть відомий російський дипломат О. Горчаков свого часу зауважив: «для Росії розширення території є розширенням її слабкості» [62]. Через два століття його слова підтвердив відомий російський дисидент О. Солженіцин, який наголосив на тому, що в Росії більше не лишилося ресурсів на імперію (ані духовних, ані господарських), а імперія «...висмоктує сили та прискорює нашу загибель» [63].

У 1989 р. стало очевидно, що країни Балтії прагнуть проголосити незалежність. З метою запобігання такому сценарію Москва мобілізувала етнічних росіян та російськомовних, інтереси котрих представляли такі організації як «інтернаціональні фронти» та виступали за збереження єдності СРСР. Приміром, у Латвії наприкінці 1980-х рр. число росіян та російськомовних складало 36%, більшість з яких були мігрантами, що працювали на місцевих промислових підприємствах, створених Москвою після Другої світової війни. Такий стан речей і після краху СРСР у грудні 1991 р. дав РФ

додаткові підстави для забезпеченні її експансії на пострадянському просторі під гаслом захисту етнічних росіян та російськомовних [64].

З проголошенням незалежності союзних республік у 1990–1991 рр. новий лідер Російської Федерації Б. Єльцин погрожував претензіями на частину їх територій та переглядом кордонів у разі, якщо ті й надалі наполягатимуть на незалежності й оформленні її юридично. Особливо це стосувалося України й Казахстану, де компактно проживала значна кількість етнічних росіян та російськомовних. Однак, вже незабаром постало питання не збереження СРСР, а збереження самої РФ від економічного колапсу. Плани щодо створення конфедерації із союзними республіками, у якій би Росія відігравала ключову роль, також зазнали у 1990-х рр. фіаско.

Список використаних джерел та літератури

1. Трубецкой Н.С. Русская проблема. *Классика геополитики XX века*. Москва: ООО «Изд-во АСТ», 2003. С. 328–342.
2. Трубецкой Н.С. Наследие Чингисхана. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока. Москва: Алгоритм; Эксмо, 2012. 336 с.
3. Карамзин Н.М. Предания веков. Сказания, легенды, рассказы из «Истории государства Российского». М. Правда. 1988г. 765 с.
4. Трубецкой Н.С. Пути Евразии. Русская интеллигенция и судьбы России. Москва: Русская книга, 1992. 432 с.
5. Keenan E. Muscovite Political Folkways. *Russian Review*. 1986. No 45. P. 115–181.
6. Очерки истории СССР. Период феодализма (IX–XV вв.). Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1953. Ч. 2. (XIV–XV век). 812 с.
7. Halperin C. The Tatar Yoke: The Image of Mongols in Medieval Russia. Corrected Edition. Bloomington: Slavica Publishers, 2009. 239 p.
8. Іванов О. Особливості російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів (остання чверть XV – середина

- XIX ст.): історико-правова парадигма. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2020. Вип. 3(47). С. 60-64.
9. Morrison A. The Russian Empire and the Soviet Union: Too Soon to talk of Echoes? *Echoes of Empire: Memory, Identity and the Legacy of Imperialism*. Edited by: Kalypso Nicolaidis, Berny Sèbe & Gabrielle Maas. London: I.B. Tauris, 2015. P. 155-174.
  10. Hosking G. Russia: People and Empire 1552–1917. London: Fontana Press, 1998. 576 p.
  11. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ: Книжкова друкарня наукової книги, 2005. 370 с.
  12. Плохій С. Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні. Харків: Фоліо, 2019. 320 с.
  13. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії. Київ: Наш формат, 2019. 608 с.
  14. Moss W. A History of Russia. Second Edition. London: Anthem Press, 2005. Vol. I. 654 p.
  15. Гаврилюк А. Нерчинский мир: национальный позор или победа русской дипломатии? URL: <https://regnum.ru/news/cultura/2174962.html>.
  16. Бондаренко О. Вплив Лівонської війни на встановлення самодержавної монархії в Московській державі в другій половині XVI століття. *Літопис Волині*. 2020. № 22. С. 45-50.
  17. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні історичності в Україні. Київ: Критика, 2015. 456 с.
  18. Тойнби А.Дж. Постигание истории: избранное. Москва: Айрис-пресс, 2001. 638 с.
  19. Лихачев Д.С. Эпоха решительного подъема общественного значения литературы. *Памятники литературы Древней Руси. Конец XV – первая половина XVI века*. Москва: Художественная литература, 1984. С. 5-18.
  20. Goldfrank D. Moscow, the Third Rome. *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*, ed. by Joseph L. Wiczyński. Gulf Breeze, Fla: Academic International Press, 1981. Vol. XXIII. P. 118-121.

21. Pelenski J. Inkorporacja ziem ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku: ideologia i korzyści – próba nowego spojrzenia. *Przegląd Historyczny*. 1974. No 65/2. S. 243-262.
22. История о Казанском царстве: Казанский летописец. *Полное собрание русских летописей*. Т. 19; под. ред. Л.А. Дубровиной. Москва: Языки русской культуры, 2000. С. 1-497.
23. Ostrowski D. Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 329 p.
24. Доценко В. Московський міф про походження та обраність правлячої царської династії і формування нового владного конструкту в XV–XVII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2019. Т. 29. С. 130-140.
25. Чухліб Т.В. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. 616 с.
26. Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.). Київ: Держполітвидав, 1954. 125 с.
27. Hosking G. The Freudian Frontier. Review of Susan Layton, «Russian Literature and Empire: The Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy». *Times Literary Supplement*. 1995. March 10. P. 27.
28. Lieven D. Empire: The Russian Empire and Its Rivals. London: John Murray, New Haven: Yale University Press, 2001. 486 p.
29. Kaplan R. The Revenge of Geography: What the Map Tells Us About Coming Conflicts and the Battle Against Fate. New York: Random House Trade Paperbacks, 2013. 448 p.
30. Шеръязданова К.Г. Развитие евразийской идеи в современном геополитическом измерении. *"Credo new"*. 2011. № 4. URL: <http://credonew.ru/content/view/1084/65/>
31. Цымбурский В. Геополитика для «евразийской» Атлантиды. *Pro et Contra*. 1999. Т. 4. № 4. С. 141-175.
32. Прокопович Ф. Сочинения. Ленинград: Наука, 1961. 506 с.
33. Greenfeld L. Nationalism: Five Roads to Modernity. Cambridge: Harvard University Press, 1993. 581 p.

34. Іванов О. Ідеологія російського експансіонізму як історико-правовий феномен. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 36-41.
35. Miller A. The Romanov Empire and Nationalism. *Nationalizing Empire*. Ed. S. Berger and A. Miller. Budapest: CEU Press, 2015. P. 309-369.
36. Філінюк А. Поділи Речі Посполитої та українське питання у вітчизняній історіографії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2020. Т. 30. С. 123-142.
37. Устрялов Н.Г. Русская история в 2 ч. Санкт-Петербург, 1855. Ч. 1. 446 с.
38. Болдин В. А. Панславистские политические концепции: генезис и эволюция. Под общей редакцией А.А. Ширинянца. Москва: Аквилон, 2018. 376 с.
39. Ковальов Д. Російсько-шведська війна і «фінська авантюра Катерини II». *Політолог: збірник наукових праць*. 2015. Вип. 2. С. 98-119.
40. Іванов О. Історико-ідеологічні аспекти російської експансії в Молдові (кінець XVIII – середина XIX ст.) як предмет історико-правового дослідження. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020. № 4. С. 17-23.
41. Miller A. The Ukrainian Question. Russian Nationalism in the 19th Century. Budapest–New York: Central European University Press, 2003. 307 p.
42. Куропаткин А.Н. Русско-японская война 1904–1905: Итоги войны. Санкт-Петербург: ООО Изд-во «Полигон», 2002. 525 с.
43. Anderson M.S. The eastern question. 1774–1923. London: St. Martin's Press, 1965. 463 p.
44. McMeekin S. The Russian Origins of the First World War. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2011. 344 p.
45. З маніфесту Верховного головнокомандуючого російської армії великого князя Миколи Миколайовича до українців Галичини (1914 р., серпня 18/5). URL: <https://uahistory.co/book/xrestomatia/429.html>.

46. Seton-Watson G.H. Soviet Nationality Policy. *Russian Review*. 1956. No 15(1). P. 3-13.
47. Верстюк В. Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за Українську Народну Республіку. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. 2011. Вип. 6. С. 337-366.
48. Закавказька Радянська Федеративна Соціалістична Республіка. Причини створення, підписання договору. URL: <https://bigbro.com.ua/zakavkazka-radyanska-federativna-sotsialistichna-respublika-prichini-stvorenniya-pidpisannya-dogovoru/>.
49. Кульчицький С. Утворення СРСР: нові погляди. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: збірник наукових праць. 2006–2007. Вип.15. С. 684-699.
50. Brletich S. The Crimea Model: Will Russia Annex the Northern Region of Kazakhstan? *Geopolitics, History, and International Relations*. 2015. Vol. 7(1). P. 11-29.
51. Vakar N. Belorussia. The Making of a Nation. Cambridge: Harvard University Press, 1956. 305 p.
52. Шаповал Ю. Коренізація. *Політична енциклопедія*. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 365-367.
53. Сервіс Р. Товариші. Комунізм: світова історія. Київ: Темпора, 2012. 616 с.
54. Коркуць М. Польська Республіка в боротьбі 1939–1945. Варшава: Інститут національної пам'яті, 2019. 144 с.
55. 5 фактов о советско-финской войне, которые нужно знать. URL: <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/1121121/5-faktov-o-sovetsko-finskoj-voine-kotorye-nuzhno-znat>
56. Ідеологічний наступ сталінізму в повоєнний час («жданівщина»). URL: <https://newtime7.livejournal.com/4149.html?>
57. Лавриненко Г. Спільність «радянський народ» як універсальна політична ідентичність громадян СРСР. *Грані*. 2019. № 22(11). С. 5-14.
58. Кульчицький С. Людина в радянському державосупільстві. *Український тиждень*. 2017. 2 лютого. URL: <https://tyzhden.ua/History/195087>.

59. Матієнко А. Особливості етнонаціональної політики СРСР. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 51. С. 469-476.
60. Міронова І. Національне питання в УРСР (1920–1980-ті рр.): проблеми та шляхи вирішення. *Історичний архів. Наукові студії*: збірник наукових праць. 2016. Вип. 17. С. 63-69.
61. Костиця А. Спецоперація СРСР в Афганістані 1979–1989 років: історіософська концепція. *Політичний менеджмент*. 2010. № 1. С. 180-188.
62. Хевролина В. Российская дипломатия в рамках крымской системы. URL: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:8Zwv--WbyGkJ:https://nni.jes.su/index.php%3Fdispatch%3Dselectel.getFile%26object_id%3D61394%26object_type%3Dpdf&cd=5&hl=ru&ct=clnk&gl=ua&client=firefox-b-d.
63. Солженицын А. Как нам обустроить Россию. URL: http://www.lib.ru/PROZA/SOLZHENICYN/s_kak_1990.txt.
64. Пальшков К. Організація та позиціонування демократичних сил у країнах Балтії в добу Перебудови. *Політикус*. 2019. № 2. С. 46-51.

РОЗДІЛ II. ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРСЬКОГО ДИСКУРСУ

Олег Кондратенко

ДИСКУРС ЕКСПАНСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ У КОНТЕКСТІ ПОБУДОВИ НЕОІМПЕРСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

З розпадом СРСР у 1991 р. Російська Федерація стала новим суб'єктом міжнародного права та проголосила себе його спадкоємицею. По мірі становлення нової держави та трансформації політичних процесів в РФ наростали відцентрові тенденції, адже окремі частини Росії вимагали для себе більше самостійних прав. Такими були передусім Татарстан та Чечня. Однак, якщо перший прагнув розширення автономії, то Чечня воліла повної незалежності, що зрештою призвело до Першої російсько-чеченської війни у 1994–1996 р.

Унаслідок краху СРСР близько 25 млн. етнічних росіян та осіб, що ідентифікували себе з росіянами, опинилися за межами РФ. Значна їх кількість прагнули отримати російське громадянство не полишаючи місця свого проживання в нових незалежних державах. Виходячи з такої ситуації Російська Федерація вже понад 30 років висловлює іредентистські претензії до колишніх радянських республік, що вилилося у фактичну анексію Придністров'я в Молдові, Південної Осетії та Абхазії у Грузії, а також Криму та Донбасу в Україні.

Західними представниками геополітичної думки аналізувалися різні формати відновлення російського впливу – від повернення радянської моделі та встановлення цілковитого російського контролю над пострадянським простором до

формального геополітичного впливу Росії за умов збереження політичної й економічної незалежності пострадянських країн. Як вважав американський геостратег З. Бжезінський: «Росія може бути або імперією, або демократичною державою – але не тим і іншим одночасно» [1, с. 47]. На думку ж П. Гобла, «психологічні межі держави та російської ідентичності завжди були проблематичними для Росії, оскільки вона донедавна завжди була імперією із центром і периферією» [2, р. 11].

РФ має свою особливу геополітичну ідентичність, пов'язану насамперед зі специфікою національної сили, зосередженої на експансіонізмі, яка, незважаючи на трансформацію ідеологій, фактично не піддається еволюції впродовж століть незалежно від того, хто є лідером цієї держави. Спроба формування росіян як нації у 1990-х рр. не вдалася, оскільки переважив дискурс багатонаціонального імперського конгломерату на перше місце в якому виходить ідеологія імперської величч, що підміняє собою імперську ідентичність [3, с. 405].

Слід наголосити, що геополітична ідентичність – це, перш за все, результат когнітивного, ціннісного й емоційного процесу усвідомлення приналежності до певної спільноти, а також її місця та ролі в системі державної взаємодії. За словами С. Гантінгтона, вибір державою історичного шляху значною мірою є вибором нею геополітичної ідентичності. Власне, пошук нової геополітичної ідентичності сучасної Росії передбачає усвідомлення її нової ролі у світі, визначення характеру відносин з іншими державами [4, с. 67].

Однак із розпадом СРСР населення РФ успадкувало і його головні риси – передусім великодержавну ментальність та імперське мислення. Російське населення ідентично прив'язує себе до так званого євразійського геополітичного ареалу, що охоплює геопростір Російської імперії та СРСР. Саме тому росіяни у своїй переважній більшості активно підтримують претензії РФ на весь пострадянський простір. Все це свідчить про те, що вони у першу чергу переймаються відновленням

імперії, а не створенням національної держави з успішною економікою та ліберальними політичними інститутами.

На думку Дж. Шерра Росії притаманна свідомість наддержави, імперська ментальність та прагнення бути своєрідним маятником між Азією і Заходом. Зрештою, ці суперечливі ознаки створюють когнітивні і культурні перепони для встановлення найбільш бажаних для Росії відносин з іншими міжнародними акторами [5, с. 8, 17].

Величезні території Російської держави із її суворими кліматичними умовами і багатими природними ресурсами, значна довжина кордонів, слабкість комунікацій, низька концентрація населення, а також низка інших факторів істотно вплинули на формування відповідної політичної свідомості та державної системи РФ, а отже, і її зовнішньої політики. Постійна централізація політичної влади була спрямована на нібито нейтралізацію потенційних зовнішньополітичних загроз, що зрештою, негативно позначилося на модернізації країни на всіх етапах її розвитку [6, с. 7].

Американський політолог Т. Хопф виділяє чотири підходи до «відновлення великодержавного статусу Росії у світовому політичному житті»: нарощування військової могутності; економічне відродження; утвердження великодержавного статусу через участь в міжнародних інститутах; відродження СРСР через возз'єднання його колишніх республік в імперську державу з центром у Москві [7, с. 97]. Разом із тим, на думку З. Бжезинського, сучасна Росія як правонаступниця СРСР нездатна до політико-економічної конкуренції із США та колективним Заходом на міжнародно-політичних фронтах [8, р. 56-57].

На нашу думку у сучасному світі імперативи класичної геополітики, що базуються на розширенні території держави через воєнну експансію наразі втратили свій стратегічний сенс, передусім через те, що воєнна експансія несе хаос та підрив світового порядку. Однак РФ, застосовуючи інстру-

менту «м'якої сили» у різних її проявах, кінцевим результатом своєї геостратегії все ж вважає територіальну експансію. За таких умов держава, яка претендує на статус одного із центрів багатопольярного світу може мати певну тактичну геополітичну перевагу, утім у стратегічному сенсі закріпити свою регіональну гегемонію керуючись стратегічними догмами класичної геополітики навряд чи можливо. Свідченням того є крах проєктів Третього Рейху, СРСР та системи Рах Sovietica загалом. Адже у сучасному світі могутність держави перш за все визначається соціально-економічними та культурними критеріями, які і є індикаторами її економічного зростання й благополуччя та здатності проєктувати власну соціально-економічну модель за межі свого суверенітету.

Як вважає Дж. Шерр, РФ завжди прагнула симетричних відносин із таким Заходом, який би поважав її інтереси на пострадянському просторі, у тому числі й через урахування російських об'єднавчих проєктів на кшталт ЄАЕС, покликаних стати альтернативою європейської інтеграції. У свідомості російських політичних еліт й інтелектуальному просторі Росії загалом, дедалі активніше бере гору геополітика «як суворий і незламний реалізм». Зважаючи на це, саме геополітика в Росії дедалі підміняє собою зовнішню політику. Росія, часто апелює не до цінностей, а більшою мірою до ідентичності, що надає їй можливість утримувати культурно і соціально пов'язані з нею пострадянські країни в полі свого геополітичного впливу [5, с. 14].

Український дослідник геополітичних процесів А. Гольцов зазначає, що у сучасній російській неоімперській ідеології спостерігається поєднання (іноді парадоксальне) таких компонентів, як «російський імперіалізм, неоімперський націоналізм, неоевразійство, консерватизм, православний клерикалізм» [9, с. 120]. Одним із ключових завдань для себе Росія обрала місіонерське протистояння Заходу як головному ворогу, котрий перешкоджає її політиці збирання споконвічних

земель та просуванню НАТО до російських кордонів. Заради реалізації цієї стратегії російська політична еліта поставила за мету створити загальноімперську російську націю (російський народ) з представників усіх народів, що населяють РФ. Однак цьому суперечить імперська та націоналістична форма російської ідентичності [10, с. 86]. Вже у 1997 р. в Концепції національної безпеки [11] розширення НАТО на Схід було для Росії позначене як неприйняте навіть на тлі порівняно лояльного тогочасного ставлення РФ до США та Заходу в цілому. Таке несприйняття НАТО було обґрунтовано й у подальших аналогічних документах 2000, 2008, 2013, 2016 рр.

Російський ідеолог та основоположник неоевразійства О. Дугін визначив місію Росії у започаткуванні нової євразійської імперії, здатної протистояти морській гегемонії Заходу (таласократії). На його думку євразійський простір, окрім сучасної Росії та країн колишнього СРСР, охоплює Фінляндію, частину Румунії, Монголію, Північний Афганістан, Синьцзян-Уйгурію та Маньчжурію [12].

Євразійство несе в собі переважно імперський концепт і цілковито відкидає ідею як демократії, так і національної держави, а взаємовідносини між народами майбутньої мегаімперії, на думку представників цього напрямку, мають відбуватися за участі жорсткого централізованого керівництва [13]. Відродження Росії як великої держави євразійці бачать винятково через побудову імперії та новий євразійський порядок [14, с. 115]. На думку Л. Косикової, РФ мала б реінтегрувати пострадянський простір за наднаціональним і політико-економічним принципом на кшталт ЄС [15].

Загалом же Росія має для представників цього напрямку лише євразійське майбутнє, а росіяни, як зауважує американський політолог О. Мотиль, тут визначені у якості особливого народу, що формує самостійну систему, «...вписану в загальний планетарний баланс цивілізацій, культур, народів, релігій і держав» [16].

Від перших осіб РФ неодноразово лунали заяви про те, що свої національні інтереси на міжнародній арені Росія розглядає у широкому контексті формування нової світ-системи, тобто такої, де вона зможе найкращим чином забезпечити собі гідне місце [17, с. 5]. Однією з ключових ідей неоевразійства як альтернативи атлантизму, на думку американського вченого Дж. О'Локліна, є те, що російський та інші народи (кавказькі, тюркські) євразійського простору об'єднані спільною долею та мають спільну мету в сенсі створення нової трансконтинентальної імперії. Ядром же цього особливого ареалу євразійці розглядають російський етнос. Одним із головних завдань для Росії, на думку євразійців, є консолідація центральноазійських держав, країн Близького Сходу та етнічних росіян пострадянського простору задля протистояння побудові однополярного світопорядку, а також проти атлантизму та мондіалізму [18].

У Концепції зовнішньої політики 2000 р. було визначено цивілізаційно-геополітичне положення Російської Федерації як найбільшої євразійської держави [19], хоча тоді російське керівництво й схилилося до позиціонування Росії як європейської держави.

Питання стратегічних союзників для Росії є більше глобальним, аніж локальним. Зокрема, новими євразійцями пропонувалося, що Росія має поширити зону свого впливу на геополітичну дугу Південно-Східної Європи, більшою мірою на православні країни, як от: Румунію, Болгарію, Македонію, Сербію та Грецію. Саме тому паралельно в російських політичних та ідеологічних колах виникла ідея Великого євразійського союзу, який би, окрім країн колишнього СРСР, передбачав на порядок ширшу інтеграцію за рахунок інших держав Європи та Азії [20]. Водночас РФ має, на їхню думку, сформувати систему двосторонніх військово-політичних альянсів з іншими полюсами сили, такими як ЄС, Китай, Індія, Іран, Туреччина, Пакистан, Бразилія, Ізраїль тощо задля стримування планетарних геополітичних амбіцій США [21].

Однак, можна констатувати, що за чверть століття Росія так і не спромоглася сконструювати свою національну ідею, обмежившись євразійським проектом, який не може навіть перетворитися на повноцінний дискурс інтелектуалів [22]. Адже ще в середині 1990-х рр. розгорнулася дискусія щодо доцільності реанімації євразійської ідеї, оскільки остання сприяє переорієнтації Росії переважно на схід та фактично повністю нівелює її європеїзацію

Як наголошує очільник Московського Центру Карнегі Д. Тренін, євразійська ідея є нездійсненною, зважаючи на те, що сучасна Росія не володіє матеріальною базою та ресурсними можливостями для особливого шляху розвитку. Окрім того, за своїм походженням і культурою Росія залишається європейською державою, а тому вона є сходом географічним, утім жодним чином не цивілізаційним [23, с. 59-60].

Окремо слід говорити й про риторику російських політичних еліт, що додатково розкриває дискурс російської експансії. Ще за часів СРСР була сформована так звана доктрина экс-голови Верховної Ради СРСР А. Лук'янова, який у 1990 р., враховуючи очевидність виходу окремих республік зі складу СРСР, наголосив на неминучості розколу тих республік, що мають намір вийти з-під російського контролю на сепаратистський центр і прорадянські/проросійські окраїни. Передусім це стосувалося тих республік де були чисельні російські нацменшини та так зване російськомовне населення [24]. Відповідно до такого концептуального підходу Москва почала розігрувати «сепаратистську карту», шантажуючи потенційно незалежні держави етнічним протистоянням і громадянською війною та демонструючи тим самим їх нежиттєздатність.

Перший президент РФ Б. Єльцин на початку 1990-х рр. намагався реалізувати стратегію багатонаціональної Росії без духовної стрижневої ідеї, яка б стала об'єднавчим фактором, що не увінчалось успіхом. Останнє було насамперед пов'я-

зано з тим, що росіянин здавна ідентифікував себе з імперським підданством, а російський етнос завжди позиціонував себе у ролі центрального імперського ядра.

За президентства Б. Єльцина Москва продовжувала зберігати російські війська на території нових незалежних держав часто проти волі їх керівництва аж до завершення формування національних збройних сил. Водночас у перші роки після краху СРСР, РФ не полишала надії зблизитися з НАТО на рівноправних засадах. Принаймні, у 1992 р. російський президент Б. Єльцин заявляв, що «...Росія розділяє цілі Північноатлантичного союзу і саме це є основною причиною її бажання вступити до НАТО» [25, с. 51].

Водночас Б. Єльцин у 1993 р. зробив заяву щодо того, що ООН та провідні держави мають визнати особливі права Росії на території СНД як гаранта миру та стабільності. А прозахідний міністр закордонних справ РФ А. Козирєв у 1994 р. запропонував концепцію російської монополії на миротворчу діяльність у пострадянських республіках та звернувся до ООН і НБСЄ із пропозицією надати Росії спеціальні повноваження миротворця у країнах близького зарубіжжя, що можна трактувати як теоретичне обґрунтування початку запровадження Москвою відновлення над ними свого геополітичного контролю. Саме через проектування нестабільності Росія намагалась заповнити геополітичний вакуум, який виник на пострадянському просторі з розпадом СРСР.

У своєму посланні до Федеральних зборів від 16 лютого 1995 р. Б. Єльцин уже розглядав держави СНД у ролі західного інструменту наступу на «історичні рубежі» [26], а наступного року оголосив СНД сферою «законних російських прав та інтересів». Ці заяви свідчать про наявність у Росії гегемоністичних інтересів вже у першій половині 1990-х рр.

Проте вплив РФ на регіональні та світові процеси у 1990-х рр. чимдалі знижувалися. Попри те, що Б. Єльцин різко засудив воєнну акцію НАТО щодо Сербії у вересні

1995 р., Росія тоді нічого не могла протиставити діям НАТО, окрім апеляції до незаконності проведення гуманітарної інтервенції без мандату ООН [27].

Під час зустрічі Б. Єльцина та В. Клінтона в Гельсінкі у 1997 р. російський президент запропонував лідеру США своєрідну негласну угоду, яка б допускала вступ до НАТО тільки колишніх членів ОВД, однак не торкалася б вступу пострадянських республік, зокрема, країн Балтії, приєднання яких до Альянсу тоді активно обговорювалось. В. Клінтон не погодився з такою пропозицією, мотивуючи появою в Європі нового розколу й роздільних ліній – тепер уже «...між західним простором, що розширився, та простором колишньої радянської імперії, яка звузилася» [28, р. 750].

Відносини із Заходом після розпаду СРСР російське керівництво здійснювало у руслі так званої «доктрини Козирєва», яка передбачала відмову Москви від глобальної зовнішньої політики та зосередження своїх інтересів на сусідніх із Росією країнах та в СНД [29, с. 38]. Фактично йшлося про зміну стратегічних імперативів у контексті забезпечення переходу від радянської зовнішньої політики до російської та її цілковитої деідеологізації.

У першій половині 1990-х рр. – періоду так званого романтизму в зовнішній політиці та геостратегії Росії, її керівництву важливо було «вбудовувати» Росію в міжнародне середовище, яке різко змінилося із завершенням «холодної війни», намагаючись при цьому звести до мінімуму неминучі втрати. Загалом «доктрина Козирєва» стала фактичним відображенням настроїв російських ліберально-демократичних сил, які щойно прийшли до влади і розраховували на динамічну переорієнтацію Росії на Захід, входження до його клубу, а також на швидке перетворення РФ із «хворої людини Євразії» на процвітаючу державу з ринковою економікою [30, р. 11].

Задля налагодження та стабілізації відносин із Заходом Росії необхідно було забезпечити передусім партнерські

зв'язки із США. Чи не головною причиною акцентування на зв'язках Росії із Заходом стала тоді необхідність отримання фінансової допомоги та кредитів від МВФ за умов тяжкого фінансово-економічного положення в Росії. Врешті, як відомо, ідеї А. Козирєва швидко втратили свою популярність на тлі розчарування російським істеблішментом та суспільством західним геостратегічним вектором РФ через завищені очікування відносно надання РФ масштабної фінансової допомоги та швидкого її входження до клубу високорозвинених держав.

Разом із тим, А. Козирєв зробив заяву перед послами країн СНД про необхідність зберегти присутність російських збройних сил на території колишнього СРСР: «Росія ...не залишить регіони, які вона одвічно вважала сферою своїх інтересів» [5, с. 50]. Також окремими військовими РФ було зроблено заяву про те, що чим довше російські військові бази будуть розташовані в колишніх союзних республіках, тим швидше єдиний економічний і військовий союз буде відновлено [31, р. 94]. Докладніше свою позицію очільник МЗС Росії виголосив у одному з інтерв'ю газеті «Известия» в 1994 р., стверджуючи, що «...коли Росія не втручатиметься в конфлікти у «близькому зарубіжжі», то вона ризикує втратити географічні позиції, на завоювання яких були затрачені століття» [32, с. 125]. Як бачимо, очільник російського МЗС поєднував свою прозахідну позицію з вираженням відвертих неоімперських амбіцій.

Наприкінці 1990-х рр. російський політичний діяч та економіст А. Чубайс сформулював концепцію так званої «ліберальної імперії», що базується на повазі норм міжнародного права, територіальної цілісності інших країн, демократії, ключових прав і свобод людини тощо. «Ліберальна імперія» мала бути створена через реінтеграцію пострадянського простору шляхом здобуття російським бізнесом частки власності на підприємства та транспортну інфраструктуру в пострадянських країнах. Дана концепція передбачала відродження Росії

у тому числі й через експансію «м'якої» сили – проникнення російського бізнесу та російської культури до сусідніх країн, активізацію захисту там етнічних росіян і російськомовного населення [33].

Врешті ідея «ліберальної імперії» не була підтримана російським політикумом. На нашу думку ідея А. Чубайса є надто суперечливою в сучасних умовах, адже в її основу було покладено два протилежні імперативи – лібералізму та імперії, які передбачають зовсім різні організації державного устрою на фоні того, що імперський лад є пережитком історичного минулого.

Практично економічна реінтеграція пострадянського простору розпочалася у 2000 р. через створення ЄвразЕС за участю РФ, Білорусі, Казахстану та держав Центральної Азії. У 2003 р. було засновано Єдиний економічний простір за участю Росії, України, Білорусі та Казахстану.

Подальша еволюція дискурсу стратегії зовнішньої політики Росії означала поступову відмову від доктрини американоцентризму та пошук альтернативи фактичній одновекторності. Зміна акцентів у формуванні зовнішньополітичного концепту відбулася із приходом у 1996 р. до керівництва МЗС РФ консервативного російського політика і вченого Є. Примакова та утвердження неофіційної доктрини «багатополярної альтернативності» [34]. Тому, після тривалої одновекторності на користь Заходу, Є. Примаков виголосив позицію щодо балансування Росії між Заходом і Сходом – насамперед через зміцнення східного геостратегічного вектора за умов збереження тісних зв'язків із традиційними друзями в Європі на кшталт Сербії, а також посилення присутності на пострадянському просторі.

Є. Примаков ставив мету повернення РФ у світову політику як самостійного центра впливу, доводячи при цьому, що Росія залишається великою державою. Він зокрема акцентував увагу на колективній відповідальності за долю і безпеку

майбутнього світу, а також недопущення проведення нових роздільних ліній у Європі та розширення НАТО на схід за рахунок східноєвропейських країн, які свого часу знаходилися під геополітичним та ідеологічним протекторатом СРСР [35, р. 67].

Поворотним у розвитку Росії став 2000 р., який ознаменувався ухваленням нової Концепції зовнішньої політики, Концепції нацбезпеки, Військової доктрини, а також обранням нового президента РФ, яким став В. Путін. Саме тоді Росія засвідчила про відмову від ідей інтеграції в західні інституції, взявши курс на багатовекторність своєї зовнішньої політики.

У Концепції зовнішньої політики 2000 р. офіційно було зроблено наголос на участі Росії у формуванні багатопольярного світу через посилення співпраці з Азією, Африкою та Латинською Америкою. Росія позиціонувалась в документі як один із центрів багатопольярного світу, що «має потенціал для забезпечення достойного місця у світі». Водночас робився акцент на національних інтересах Росії та зник імператив інтеграції до Західного світу, який змінюється багатовекторністю її зовнішньої політики [36]. Згодом у Концепції нацбезпеки від 2009 р. акцент було зміщено у бік ролі Росії як світової держави, що свідчило про відведення їй тієї ролі, яку відіграють у світі США та Китай [37]. Власне подібні стратегічні судження перекочували і у відповідні документи 2012, 2013, 2015 та 2016 рр.

У Концепції національної безпеки 2000 р. Росія визначалась як «одна з найбільших країн світу з багатовіковою історією і багатими культурними традиціями», якій потрібне «...зміцнення позицій як великої держави – одного з впливових центрів багатопольярного світу» [11]. Хоча варто зауважити, що у 2001–2003 рр. у посланнях все ж йшлося про «курс на інтеграцію з Європою» [38], «кроки з інтеграції з Європою», «активну роботу з Євросоюзом, спрямовану на

формування єдиного економічного простору» [39], «розвиток стратегічного партнерства з Європейським Союзом» та формування єдиного економічного простору – в інтересах «Великої Європи» [40]. У Концепції зовнішньої політики 2008 р. Росію було названо «найбільшою європейською державою» [41], а в Концепції зовнішньої політики 2013 р. – «...невід’ємною, органічною частиною європейської цивілізації» [42]. Однак з початком російсько-української війни 2014 р. стратегічні акценти в геополітичному плануванні РФ різко змістилися в бік Євразії. У своєму посланні 2014 р. до Федеральних зборів В. Путін вже позиціонує Росію й у якості «тихоокеанської держави» [43].

РФ намагається підтримувати відверто авторитарні режими в Сирії, Лівії, Венесуелі, Північній Кореї, однак такі її кроки слід розглядати не більш ніж геополітичні авантюри та прагнення продемонструвати колишню велич СРСР. Зазначені автаркії чимдалі банкрутують, а тому не можуть забезпечувати роль інструментів глобального впливу Росії. Москва надає воєнізовану підтримку низці лідерів різних політичних угруповань в Африці, до того ж її вплив дещо посилюється в Латинській Америці з приходом до влади більш лівих урядів.

В країнах Африки та Латинської Америки Росію все ще сприймають як захисника пригноблених на противагу стереотипу американського імперіалізму. Значна кількість людей на теренах так званого глобального Півдня досі вважають Росію спадкоємицею Радянського Союзу, котрий підтримував їхні постколоніальні національні визвольні рухи [44]. Однак можливості РФ стати лідером країн третього світу практично відсутні на тлі інвестиційної активізації Китаю й США в Азії, Африці та Латинській Америці.

Із середини 2000-х рр. РФ дедалі активніше намагається просувати тезу «Росія в оточенні ворогів». Відповідно перманентна войовничість і прагнення до розширення сфери геополітичного впливу стали базисною основою формування та реалізації імперської геостратегії Росії.

Так, у тезах робочої групи Ради із зовнішньої і оборонної політики «Стратегія для Росії: кінця 2010-х – початку 2020-х рр.» було прямо зазначено, що своїми діями останніх років (у тому числі і щодо агресії проти Грузії та України) Росії «...вдалося зупинити і навіть, можливо, повернути назад розпад пострадянського й історичного російського імперського простору, що загрожував поглибленням конфліктності, боротьби зовнішніх сил за вплив у ньому» [45]. Значна кількість російської політичної еліти, як зауважує професор Принстонського університету С. Коткін, дотримується думки, що лише рух «назовні» забезпечить Росії попередні тактичні здобутки [46]. Інакше кажучи, Росія завжди намагалася забезпечувати власну безпеку через зміщення своїх кордонів та розширення території, мотивуючи таку стратегію тим, що це необхідно передусім для запобігання нападу з боку інших держав.

У новій редакції Стратегії національної безпеки РФ від 2021 р. акцент вкотре було зроблено на обмеженні можливостей зовнішнього тиску на Росію, передусім з боку західних держав. Адже Стратегія визначила головними супротивниками Росії західні демократії, а партнерами країни ОДКБ, ШОС та БРІКС. Як ідеологічне кліше з інших документів, що визначають зовнішню політику РФ перекочувало положення про «один народ» у визначенні російсько-українських відносин. У документі вкотре наголошено на виникненні багатополосного світу за умов втрати лідерства колективного Заходу та формуванні нових глобальних та регіональних центрів впливу, серед яких чільне місце відводиться Росії. До загроз та викликів національній безпеці Росії віднесено, зокрема, підривну діяльність «певних» держав щодо дезінтеграційних процесів на просторі СНД та розірвання зв'язків Росії з її традиційними союзниками. Пострадянський простір позначений у документі у якості пріоритетного регіону [47].

Досить потужним голосом у дискурсі зовнішньої політики та геостратегії Росії відзначаються так звані імперці. Відомий

російський економіст, радник президента В. Путіна та член Ради із зовнішньої й оборонної політики С. Караганов ще в 1992 р. стверджував, що «Росія не зможе уникнути постімперської ролі... Москві доведеться грати на суперечностях, укладати тимчасові угоди, посилати війська, тобто здійснювати політику, яка багато в чому схожа на ту, що Російська держава забезпечувала в попередні сторіччя» [32, с. 125]. Через 25 років С. Караганов в інтерв'ю журналісту видання «Der Spiegel» ніби продовжив свою думку відносно того, що «...ми прагнемо статусу великої держави. Хочемо отримати його знову. На жаль, ми просто не можемо відмовитися від цього – 300 років позначилися на наших генах. Ми хочемо стати центром Великої Євразії, місцем, де панує мир і співпраця. До цієї Євразії буде належати і континентальна Європа» [48]. Судячи з усього в Росії не відкидають сценарію «повернення» до стратегії ХІХ ст. – «жандарма всієї Європи».

Як стверджує американський політолог С. Сестанович, Росія вибудовує стратегію геополітичного реваншу за поразку в «холодній війні» шляхом проведення ревізійністської політики експансіонізму, інтерпретуючи останню не як поразку, а як тимчасовий відступ чи стратегічну паузу 1990-х рр. та прагнучи не лише зупинити подальший розпад постімперського простору, а й «реанімувати» його кордони за рахунок створених нею квазідержав. Зрештою, пострадянський простір став для Росії фактично тим, чим були країни Центрально-Східної Європи для СРСР у період «холодної війни» [49, р. 8].

Водночас відомий російський економіст-міжнародник В. Іноземцев акцентував на тому, що відродження Росії як великої держави означатиме її протиставлення всьому світові. А для того, щоб Росії увійти до клубу провідних економічних центрів їй доведеться попрощатися з ілюзією великодержавності [50, с. 68].

Риторика перших осіб РФ також засвідчує про культивування ними великодержавних та імперських ідей. Відомо, що

однією з головних умов побудови будь-якої імперії є зміцнення й консолідація її ключового етносу як соціокультурного ядра, що власне й забезпечує формування імперії шляхом експансії та підкорення інших народів.

На думку В. Путіна, Росія не повинна ідентифікувати себе із Західною Європою, а навпаки, боротися із «м'якою силою» Заходу. Саме тому Україні відведено роль буферної, міжцивілізаційної (лімітрофної) зони у захисті Росії від спокус європейського ліберально-демократичного укладу [51]. Для В. Путіна, фактично від самого початку його правління, важливим було забезпечити побудову держави із так званою «замковою ідентичністю» – захищену від зовнішнього впливу, яку можна було би відносно безболісно інтегрувати у глобальну економіку [52].

Тут варто звернути увагу на заяви російського президента, які дедалі більше стосувалися нагнітання образу ворога в особі Заходу та США. Основною тому причиною, на думку експертів, стала американська стратегія з розгортання системи ПРО в Східній Європі та прийняття країн Балтії до НАТО. До того ж, США розпочали активно зміцнювати свої позиції в Україні, Грузії та країнах ЦА. У зв'язку з цим, замість ставки на зближення із Заходом В. Путін, як і свого часу Є. Примаков, наголосив на російській ідентичності та її особливому «третьому шляхові» зовнішньополітичної діяльності, підтверджуючи тим самим тезу євразійців. Також російський керманич наголошував на неможливості оновлення «простим перенесенням на російський ґрунт абстрактних моделей і схем, узятих із зарубіжних підручників» [53]. Така позиція російського лідера дала поштовх до культивування ідей євразійства та «Русского мира».

Геополітичні амбіції Росії полягали у прагненні взяти участь у побудові багатополярного світопорядку на рівні із провідними центрами впливу. Про це заявив В. Путін на нараді послів Росії 12 липня 2004 р.: «...у цій ситуації ми

маємо використовувати будь-яку можливість участі Росії у формуванні справедливого світопорядку, що відповідає інтересам безпеки і соціально-економічного розвитку нашої держави» [54]. Разом із тим, було наголошено, що територія СНД є головним пріоритетом для Росії.

У 2005 р. В. Путін виголосив свою знамениту тезу про крах СРСР як найбільшу геополітичну катастрофу століття. Ще одним інтеграційним проектом, покликаним відновити політичний вплив Росії на пострадянському просторі став Євразійський економічний союз сутність та завдання створення якого було викладено в Концепції зовнішньої політики 2013 р. ЄАЕС мав стати кроком до створення союзу більшості колишніх радянських республік з подальшим оформленням його політичної правосуб'єктності на світовій арені, своєрідним СССР-2. ЄАЕС почав працювати у 2015 р. у складі п'яти колишніх радянських республік – Росії, Білорусі, Казахстану, Вірменії та Киргизстану. Україна не увійшла до ЄАЕС, попри те, що задля її втягнення, власне, й створювався цей проєкт.

Мюнхенська (2007) й так звана Валдайська (2014) промови В. Путіна були етапними у формуванні агресивної геостратегії Росії. Виголошені тези фактично оформили так звану «доктрину Путіна», що ознаменувала перехід від фактичної співпраці до конфронтації Росії із Заходом. Зокрема, у Мюнхенській промові, що остаточно згорнула курс на «європейський вибір Росії», російський президент гостро засудив наміри Заходу щодо стримування Російської Федерації [55]. Більше того, саме Мюнхенська промова стала по суті сигналом В. Путіна до перегляду існуючого світопорядку та глобальної системи безпеки.

Валдайська промова В. Путіна є ще одним підтвердженням старту нової геостратегії, ключовим пунктом якої стало невизнання однополярного світу та неприйняття розширення НАТО за рахунок пострадянських країн, більшою мірою за рахунок України, Грузії та Молдови. Також у цій промові

йдеться про вимоги Росії рахуватися з її геостратегічними інтересами як із рівним партнером із формування та стабілізації нової світ-системи [56].

У якості загрози для повернення РФ на вершину світової геополітики було визначено ЄС і НАТО, яких офіційно було звинувачено в геополітичній експансії, а також було висунуто претензії щодо намірів США та їх союзників здійснювати курс на стримування Росії через застосування відносно неї політичного, економічного, інформаційного та іншого тиску [57]. Всі ці ключові ідеї щодо майбутнього світоустрою також були викладені у статті В. Путіна 2012 р. «Росія і світ, що змінюється» [58].

Отже, Росія позиціонує себе в якості жертви однополярного світу, де провідна роль належить колективному Заходу, якому вона й кинула виклик задля переформатування світоустрою на багатополарний.

Імперська риторика щодо неправомірності розділення російського народу прозвучала з вуст В. Путіна у промові 18 березня 2014 р. з нагоди приєднання Криму, у якій розпад СРСР прирівнювався до «пограбування» Росії. Адже, за його словами, після розпаду СРСР мільйони росіян опинилися за кордоном та перебувають у статусі національних меншин в нових незалежних державах. Тому, як відзначав В. Путін: «...російський народ став одним із найбільш розділених народів у світі». Ішлося також про те, що Захід до Росії не дослухався намагаючись втягнути Україну до ЄС та НАТО, і тим самим «перейшов межу». Спробу анексії Криму В. Путін назвав «історичним возз'єднанням» [59].

В одному із виступів В. Путін заявив про те, що Росія загалом має нести співмірну зі своїм становищем і можливостями відповідальність за глобальний і соціально-економічний розвиток [60]. Незважаючи на те, що у вересні 2001 р. В. Путін, виступаючи перед німецьким Бундестагом, говорив про об'єднання «можливостей Європи з російськими природними,

територіальними і людськими ресурсами, а також оборонним, економічним та культурним потенціалом Росії», уже із другої половини 2000-х рр. він різко змінив свою позицію, що стало ознакою переходу до суто антизахідної стратегії [61].

Починаючи з 2000-х рр. під впливом ідей євразійства, імперства та державництва формується нова геостратегія Росії, яка була закріплена в офіційних документах. Її суть полягає у відмові від зближення із Заходом та розгортає курс на багатовекторність через участь у побудові багатополярного світопорядку шляхом зближення з такими країнами, як Китай та Індія. Все це у підсумку покликано забезпечити Росії статус наддержави, що і є ключовою ціллю російської геостратегії.

Водночас у РФ на пропагандистському рівні, підсиленому антизахідною пропагандою, активно культивуються імперські настрої російського суспільства задля обґрунтування стратегічної необхідності повернення «несправедливо позбавленого» статусу наддержави. Відтак у Росії є активний суспільний запит на імперську експансіоністську політику завдяки чому путінський режим має потужну суспільну підтримку.

За таких умов Росія постійно потребує образу зовнішнього ворога та стійкого уявлення населення про те, що їхня країна є «оточеною фортецею». Власне менталітет «обложеної фортеці» серед російських еліт і широкого загалу є свідченням неможливості позитивних змін в американо-російських відносинах. Вважаємо, що з погіршенням внутрішньої ситуації російському керівництву вдається на певний час відволікти населення від соціальних проблем з допомогою підконтрольних медіа через експлуатацію ностальгічної тези про російську особливість, що, як стрижень православ'я, перебуває у ворожому оточенні та протистоїть «розбещеному» Заходу. На цьому фоні розгортання «кольорових» революцій у середині 2000-х рр. розцінювалося як пряма загроза режиму В. Путіна.

Російський лідер тривалий час захоплювався творами одного із провідних ідеологів Білого руху релігійного філософа І. Ільїна. Значна увага в Росії приділена його праці «Що обіцяє світові розчленування Росії» (1948), де автор доводить, що розчленування Росії обернеться хаосом для всього світу, а вона стане джерелом безкінечних громадянських війн та міжнародних конфліктів. І. Ільїн також стверджував, що Захід Росії штучно нав'язав український сепаратизм з метою розчленування єдиної Русі, яка поєднана спільною вірою, історичною долею, культурою та географічним положенням. Тому спроба руйнування єдиної Русі призведе до вікового протистояння із Заходом та міжнародного безладу [62].

Такі ідеї І. Ільїна особливо імпонують В. Путіну, який обстоює та намагається реалізувати стратегію по відродженню Радянського Союзу. Звернення російського лідера до ідей російських мислителів-націоналістів сприяло переосмисленню ним ролі історичної та культурної складової у забезпеченні геополітичної експансії РФ. Саме актуалізація ролі російської мови й культури у зовнішній політиці та геополітичному просуванні інтересів Росії в світі сприяла заснуванню та патрунуванню В. Путіним у 2007 р. спеціального фонду «Русский мир».

Задля досягнення своїх геостратегічних цілей В. Путін прагне розколоти НАТО, ЄС та порушити трансатлантичну єдність шляхом підтримки лівих, ультраправих чи відверто популістських рухів по обидві сторони Атлантики, а також відкрито втручається у вибори країн Європи та США. Тим самим Росія прагне підштовхнути світ до відмови від ліберального міжнародного порядку [63].

Зважаючи на імперську політику Росії, привертає увагу концепція циклічності великих держав, викладена британським вченим П. Кеннеді. Він вважає, імперська експансія несе в собі майбутній занепад: «якщо держава розтягується стратегічно... вона ризикує тим, що потенційні вигоди зов-

нішньої експансії можуть підірвати великі затрати на неї» [64]. На нашу думку, в міру розширення території імперії наближається її розпад, оскільки відбувається виснаження геополітичного ядра за рахунок зростання масштабів периферії.

Важливим інструментом впливу Росії на пострадянському просторі залишається РПЦ. Насамперед ідеться про Білоруссю, Молдову, Грузію, частково Україну, Литву, Латвію, Естонію, Киргизстан та Казахстан, православні громади яких є частинами Московського патріархату. Також РПЦ впливає на деякі православні країни Європи, що проявляють лояльність до Московського патріархату. Насамперед це Сербія та Болгарія. РФ перманентно використовує РПЦ для забезпечення свого впливу у світі в рамках так званої церковної (духовної) дипломатії [65].

РПЦ, по суті, перетворилась на державний інститут та знаходиться у тісній співпраці з правлячим режимом. «Свята Русь» у тлумаченні патріарха Кіріла є об'єднавчим символом Росії, України та Білорусі, що передбачає релігійне домінування на теренах цих країн РПЦ. Крим був визначений у якості батьківщини російського православ'я, що також стало додатковим обґрунтуванням претензій Москви на півострів [10, с. 86].

Питання гарантії захисту прав співвітчизників за кордоном вже у 1992 р., при формуванні Концепції зовнішньої політики РФ, напряму було пов'язане з політикою захисту суверенітету РФ [66, с. 28]. Більше того, згідно із заявою МЗС РФ, «російська діаспора за кордоном є соціально-гуманітарною опорою інтересів Російської Федерації в державах пострадянського простору» [67, с. 48]. Геокультурний вплив у даному документі розглядається як «невід'ємна складова частина державної політики Росії на міжнародній арені, а культурні зв'язки, покликані ...працювати на створення сприятливого і об'єктивного образу Росії у світі».

У Стратегії національної безпеки РФ від 2009 р. мовилося про забезпечення спільного гуманітарного інформаційно-телекомунікаційного середовища на теренах СНД. Згодом подібні кроки були підтверджені у Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2016–2020 рр., де йшлося вже про російський мовний, культурний, та освітній простір у державах СНД, тобто про зміцнення позицій російської мови у національних освітніх системах країн СНД задля «...посилення російського впливу..., і в кінцевому рахунку, захисту геополітичних інтересів Росії» [68].

Термін «співвітчизники», який російські політики першого ешелону почали все частіше вживати наприкінці 1990-х рр. сприяв обґрунтуванню концепції існування так званого «Русского мира». У 1994 р. урядом РФ було ухвалено «Основні напрями державної політики Російської Федерації щодо співвітчизників, які проживають за кордоном» [69], а в 1999 р. прийнято окремий закон «Про державну політику Російської Федерації щодо співвітчизників за кордоном» [70]. У наративі цих стратегічних документів превалює положення про захист російської діаспори та її використання для просування російських інтересів за кордоном через розширення й зміцнення простору російської мови й культури, а також розширення міжкультурних зв'язків зі слов'янськими народами.

«Русский мир», на момент зародження концепту, ототожнювався з росіянами, котрі проживають за межами Росії, що по суті відповідає синоніму поняття «діаспора». До нього також відносили російськомовні групи населення, що ідентифікують себе з Росією, проживаючи за її межами, є носіями російської мови й культури. Тобто визначення ідентичності здійснювалося не лише за етнічною приналежністю чи громадянством, але й культурною складовою та лояльністю до російської влади та її політики. Росія виступала за надання подвійного громадянства представникам російської діаспори, однак щодо цього були категорично проти колишні союзні республіки.

Російська історіографія відносить до історичної Росії східні та південні території України, Білорусь, Північний Казахстан, а також частини Естонії та Латвії. Саме ці території є предметом російських територіальних претензій до названих країн. Вплив Росії на ці країни спершу здійснювався не шляхом приєднання до неї нових територій, а завдяки територіям на яких проживали представники російської нації [71].

Союзна держава Білорусі і Росії (1999) не стала повноцінним об'єднанням, а була лиш інструментом задоволення пострадянських ностальгійних почуттів значної частини російського населення, яке болісно переживало втрату радянської імперії. Утім, В. Путін, скориставшись кризою в Білорусі у 2020–2021 рр., допоміг авторитарному режиму О. Лукашенка утриматися при владі з тим, щоб обмежити його простір для політичного маневру. З початком повномасштабної агресії Росії проти України 24 лютого 2022 р. Білорусь використовується РФ у якості воєнного плацдарму для нанесення авіаційних та ракетних ударів по українській території.

Революція троянд у Грузії (2003) та Помаранчева революція в Україні (2004) привели до влади в цих країнах прозахідне керівництво, що Росія сприйняла як свою геополітичну поразку.

Вторгнення Росії у серпні 2008 р. до Грузії стало новим витком експансії Москви на пострадянському просторі. Російське керівництво тривалий час заявляло про те, що держави Грузії як такої взагалі не існувало. Акцію проти Грузії в РФ розглядали як сигнал для Заходу щодо відмови від його проникнення на терени пострадянського простору та підтримки ним прозахідних урядів. Лише активізація дипломатичних зусиль Заходу дозволила Грузії уникнути повного краху державності. Під контролем Росії лишились два сепаратистські анклавні – Абхазія та Південна Осетія. Під тиском Росії на саміті НАТО в Бухаресті у грудні 2008 р. Україні та

Грузії відмовили надати План дій щодо членства, що створило значний бар'єр на шляху цих країн до європейських та євроатлантичних структур.

Серед важелів впливу на Україну та інші європейські країни путінський режим почав активно використовувати енергоресурси як зброю шляхом підвищення їх вартості та вдаючись до шантажу припинення їх постачання. Зокрема в «Енергетичній стратегії Росії на період до 2020 р.», ухваленій у 2003 р., неприховано акцентувалася увага на енергоресурсах і потужному паливно-енергетичному комплексі, як чи не головному геополітичному «інструменті здійснення внутрішньої та зовнішньої політики», а також геостратегічному факторі побудови нової архітектури міжнародної енергетичної безпеки [72]. У Енергетичній стратегії Росії до 2035 р. ставка робилася на збільшення видобування вуглеводів з метою підвищення залежності та шантажу ЄС [73].

РФ, упродовж майже тридцяти років, регулярно вдавалася до енергетичного шантажу країн пострадянського простору, передусім України. З введенням масштабних санкцій після повномасштабної агресії РФ проти України у лютому 2022 р., Москва відкрито перейшла до погроз повного відключенням постачань газу до Європи в зимовий період.

Продовольчий шантаж став ще одним інструментом забезпечення міжнародного впливу Росії, яка під час бойових дій в Україні блокувала постачання українського зерна та добрив на африканський континент через Чорне море. При цьому Росія твердила, що причиною продовольчої кризи в Африці стали саме західні санкції. До енергетичного та продовольчого шантажу додався і ядерний шантаж, про що свідчить тимчасове захоплення російськими військами Чорнобильської АЕС, яке відбувалося з лютого по квітень 2022 р., а також захоплення у березні 2022 р. російською армією Запорізької АЕС та періодичні обстріли її інфраструктури.

Лідери РФ тривалий час претендують на особливу сферу впливу на території «ближнього зарубіжжя» – колишнього

СРСР. Росія прагне провадити політику, яка б сприяла уникненню асиміляції чи репатріації росіян, що компактно проживають в пострадянських країнах, адже збереження статус-кво забезпечує посилену присутність Росії у цих країнах. У багатьох пострадянських країнах все ще є значні російські меншини (станом на 2021 р. у Казахстані вони становлять 15,5% населення, в Естонії – 23,7%), а російська мова все ще відіграє важливе значення як засіб спілкування на теренах пострадянського простору.

С. Плохій пропонує схематично розглядати російську ідентичність у формі чотирьох концентричних кіл: першим центральним колом є російська етнічна ідентичність; другим колом є російська громадська ідентичність, що ґрунтується на приналежності до громадянства РФ; третім колом є східнослов'янська ідентичність; врешті останнім є коло до якого входять всі представники та носії російської культури по всьому світу [74, с. 294]. Тобто російська ідентичність, представлена росіянами як носіями російської культури без відповідного етнічного походження чи громадянства. Більше того, за визначенням самого В. Путіна – Росія як і «Русский мир» не має географічних кордонів.

Від 1991 р. простежуються спроби Росії відродити імперську ідентичність, що призвело до російсько-української війни, котра розпочалася у 2014 р. Ще у 2008 р. В. Путін в одній зі своїх бесід із Дж. Бушем-молодшим заявив, що «...Україна – це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її територій – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!» [75]. За словами американського політолога О. Мотіля, цією заявою В. Путін уже тоді кинув виклик територіальній цілісності України. Російська ревізіоністська політика чітко простежується в тому, що напередодні подій 2014 р. заступник Голови Уряду РФ Д. Рогозін відкрито заявив, що Росія може підтримати розкол України в разі, якщо вона підпише доленосну угоду про зближення з ЄС [76].

Росія мотивувала та виправдовувала свої дії захистом росіян поза межами її кордонів. Їй вдалося у 2014 р. деініціалізувати ті українські території, на яких значну частину населення становлять етнічні росіяни та російськомовні мешканці.

Американський історик Е. Кінан ще на початку 1980-х рр. припускав – у разі якщо розпад СРСР є рівнозначним розпаду Російської імперії, то він має призвести до війни між Росією та Україною [77, р. 15-16]. Тож коли у 2014 р. ця війна спалахнула, зв'язок між крахом Російської імперії та СРСР став очевидним. Риторика російської верхівки була незмінна й переповнена звинуваченнями на адресу Заходу, який нібито легітимізував владу «неонацистів» в Україні та втягує її в свої безпекові структури задля перетворення на антиросійський геополітичний плацдарм. Ця західна «політика» розцінювалася Росією як така, що забезпечує просування до кордонів РФ інфраструктури НАТО. В. Путін «легітимізував» використання російських військ за кордоном через «згоду» Держдуми у 2014 та 2022 рр. Однак, ще у Воєнній доктрині РФ 2000 р. було закладено можливість використання військ для тиску на інші держави [78].

У липні 2021 р. В. Путін опублікував статтю «Історична єдність росіян та українців» де, як і режим часів Російської імперії, він обґрунтовує концепцію триєдиного російського народу, що утворює єдиний духовно-культурний простір історичної Русі. Один із головних акцентів статті зосереджено на тезі про штучність української державності та положенні про те, що українці і росіяни як «один народ». Також В. Путін наголосив на створенні за рахунок України так званої анти-Росії [79]. Тим самим господар Кремля виголосив тези *casus belli* для переініціалізації кордонів України, які повторив напередодні повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р.

Американський експерт із зовнішньої політики А. Стент зазначає, що риторика В. Путіна напередодні повномасштаб-

ного вторгнення до України рясніла заявами про неминучу агресію США та НАТО з метою захоплення територій Росії де концентруються поклади енергоресурсів. Відтак саме тому, нібито, США перетворюють Україну на своєрідний стартовий майданчик для американської агресії. В. Путін запевняв власне оточення та світову громадськість про те, що лише великі держави на кшталт США, Китаю та Росії користуються повним суверенітетом у здійсненні зовнішньої політики та забезпеченні національних інтересів, тоді як менші країни – на кшталт України чи Грузії мають визнавати перебування у сфері російського впливу. Фактично В. Путін зробив акцент на обмеженні суверенного зовнішньополітичного вибору пострадянських країн та держав Центрально-Східної Європи [63].

В. Путін узурпував частину української історії та намагається своїми заявами про права на Київ, як центр Давньоруської держави, обґрунтувати свої експансіоністські плани історичною «справедливістю». Тож питання приналежності київської історичної спадщини знову заповонило дискурс російського політикуму першого ешелону. В. Путін планує відродити Російську імперію з Києвом у її складі, який би посів ключове місце у її оновленні.

На думку А. Стент, говорячи про один народ – українців, росіян і білорусів кремлівський керманіч намагається змінити історичний наратив останніх 100 років, а не лише періоду після закінчення холодної війни. В. Путін прагне привести Україну, Європу та й увесь світ у відповідність до своєї власної версії історії. Він дав зрозуміти, що створює ревізіоністську та реваншистську імперську державу, наділяючи себе правом керувати Україною, знищивши її національну ідентичність задля подальшої інтеграції українського народу у Велику Росію. 9 червня 2022 р. В. Путін у виступі перед молодими російськими підприємцями, заявив, що Україна – це «колонія», а не суверенна держава та порівняв себе з Петром I, який за 21 рік Північної війни повернув

землі, що колись були частиною Росії [44]. Логіка цих тверджень полягає у тому, що В. Путін позбавляє Україну права на самостійність, суверенітет і державність шляхом ліквідації її ідентичності й подальшого включення української території до складу так званої Великої Росії.

Повномасштабна війна Росії проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 р. та була визначена В. Путіним як «спеціальна військова операція», передбачала стратегічну мету «звільнення» України від «неонацистського режиму» («денацифікацію» та «демілітаризацію»), а насправді – швидку її капітуляцію та насадження маріонеткового уряду. Одним словом, йшлося насправді про ліквідацію української державності. Адже головним завданням Росії є недопущення інтеграційного транзиту України до європейських та євроатлантичних структур, що несе загрозу російському авторитарному режиму В. Путіна.

Відкрита повномасштабна війна Росії проти України ставить під питання подальші відносини РФ зі США, а разом з тим і проблему контролю над зброєю масового знищення. Все це врешті постане у вигляді значної геополітичної дилеми, враховуючи напрацьовану договірну базу про скорочення стратегічної зброї масового знищення та наявність величезної її кількості у Росії.

З 2014 р. до 24 лютого 2022 р. РФ геть заперечувала причетність до кризи на Донбасі. Нинішня ж політика Росії, пов'язана з повномасштабним вторгненням до України, є крайньою формою російського націоналізму. Американський історик Т. Снайдер зазначав, що сучасні російські еліти на чолі з В. Путіним дедалі більше спираються на фашистські принципи, тому термін «рашизм», на його думку, буде асоціюватися з росіянами як фашистами [80]. Український історик Л. Якубова пов'язує феномен рашизму з тоталітарним спадком, який породив В. Путіна та його нинішню шовіністичну політику. Адже ідея про штучність державності

України укорінилася не лише у російській владній верхівці, але й у найширших колах російських інтелектуалів [81].

Новий виток наразі повномасштабної російської агресії проти України прискорює розпад колись єдиного історико-культурного ареалу, в якому тривалий час домінувала Росія. Назагал Росія має трансформуватися в справді національну державу шляхом забезпечення транзиту від імперської ідентичності до російської. Адже відсутність такого транзиту несе загрозу стабільності як Європі, так і світу в цілому. Відтак Росія має відмовитися від ідеї об'єднання всіх росіян в омріяній новій імперії як це зробили свого часу Великобританія, Франція та пізніше Німеччина, визнавши незалежність німецькомовних та англомовних країн і перетворившись у підсумку на найбільш потужні європейські економіки.

Неприхована повномасштабна російська агресія проти України стала тригером до прискорення формування нового світового порядку. Ф. Фукуяма наголосив, що ця подія остаточно завершує політичну еру після «холодної війни» та вільної Європи. Адже В. Путін шляхом воєнних дій прагне реставрувати СРСР, включивши в нього не лише більшість пострадянських країн, але й прагне поширити сферу впливу на держави ЦСЄ. Проте всупереч планам В. Путіна єдність НАТО та глибинного Заходу в цілому стала потужнішою ніж будь-коли, а Фінляндія та Швеція у травні 2022 р. подали заявки на вступ до Альянсу. Також нейтральні досі Швеція, Фінляндія та Австрія надали військову допомогу Україні. На думку Ф. Фукуяма, Росія приречена на поразку, що у підсумку похитне й інші автократії – Китай, Венесуела, Кубу та позиції популістів західних країн [82].

Отже, з розпадом СРСР його так звана правонаступниця – Російська Федерація вдалася до відновлення впливу на пострадянському просторі фактично використавши ту ж стратегію, що й свого часу Радянська Росія. Адже остання у ході громадянської війни (насправді загарбницької) практично

зібрала воедино більшість територій колишньої Російської імперії. Лідери Російської Федерації після розпаду СРСР, активно натякали на неминучість розколу тих нових незалежних держав де проживали чисельні російські та російськомовні меншини. Виходячи з постулатів класичної геополітики Російська Федерація, не змігши ефективно реалізувати концепцію «м'якого впливу», на початку 2000-х рр. посилила геополітичну експансію щодо пострадянських країн аж до анексії частин їх територій.

Тому логічним є висновок, що пострадянський імперський експансіонізм РФ став продовженням політики завойовницьких територіальних придбань Московії, активізованої ще Іваном III. Доволі популярним у Російській Федерації є концепт євразійства, у відповідності до якого Москва прагне відродити трансрегіональний імперський простір, який свого часу обіймала Російська імперія, а пізніше Радянський Союз. Саме цей простір як центр Євразії на думку представників цього ідеологічного напрямку має забезпечити майбутній суходільний імперії найкращі геостратегічні позиції для забезпечення майбутнього глобального впливу.

Задля відновлення впливу на пострадянському просторі Росія вдається до використання різних інструментів, від інтеграційних – створення єдиного безмитного економічного простору (СНД, ЄврАзЕС, МС, ЄАЕС) до безпекових (ОДКБ, ШОС), енергетичних (маніпуляція обсягами постачання енергоресурсів та їх вартістю), підтримки російських нацменшини на пострадянському просторі до прямого військового вторгнення як це було у випадку з Грузією (2008) та Україною (з 2014).

Реалізацію свого експансіоністського курсу Москва прикривала через позиціонування себе на пострадянському просторі у якості головного «миротворця» з метою встановлення геополітичного контролю в регіоні. Політичний дискурс та антизахідна риторика перших осіб російського істеблішменту

свідчить про те, що починаючи з 2007 р., відбувся остаточний стратегічний перехід від співробітництва до конфронтації з НАТО. Однак проголосивши особливий шлях внутрішньо- та зовнішньополітичного розвитку Росія наразі позбавлена ресурсів для забезпечення такої виключності. Для здобуття бажаного місця на міжнародній арені Росія обрала стратегію багатовекторності. Відповідно однополярний світ, на думку російського керівництва, мав трансформуватися в багатополлярний, у якому РФ мала б стати одним з полюсів глобального геополітичного впливу. Намагаючись забезпечувати політичну та військову підтримку авторитарних режимів світу (Лівія, Сирія, Малі, ЦАР, Нікарагуа), РФ прагне реалізувати стратегію забезпечення лідерства серед країн, що розвиваються. Натомість Росія не витримує інвестиційної конкуренції в країнах Азії, Африки та Латинської Америки з такими потужними центрами геоекономічного впливу як Китай, США та ЄС. Водночас примарним є російсько-китайський стратегічний союз, адже Китай розглядає РФ у якості меншого брата та сировинного придатка.

Ставлячи під сумнів територіальну цілісність ряду пострадянських держав В. Путін у своїх численних промовах та публікаціях псевдоісторичного ґатибу визначив *casus belli* для гібридної, а зрештою й відкритої воєнної агресії. Найтипівішими прикладами такої російської політики стали анексія Криму та інсценування воєнного конфлікту на теренах українського Донбасу у 2014 р. Вершиною імперської агресивної політики Росії у ХХІ ст. стала неспровокована повномасштабна агресія проти України 24 лютого 2022 р. під ґаслом захисту від «легітимізованого» Заходом неонацистського режиму, який нібито загрожує мешканцям Донбасу та самій РФ. Тому, головним завданням у цій війні Росія для себе визначила «демілітаризацію» та «денацифікацію» України з подальшим насадженням лояльного до Москви режиму, що означало б повну ліквідацію незалежної української дер-

жавності. Політичні методи роздмухування пропагандистської істерії задля реалізації масштабної ескалації та воєнної експансії проти України міжнародні та українські політологи іменують як рашизм, який асоціюється з шовіністичними діями фашистських держав у першій половині ХХ ст.

Політика, яку наразі провадить Російська Федерація є проявом традицій російського самодержавства, а російський президент В. Путін є продуктом російського суспільства з його імперською ментальністю та ідентичністю.

У ХХ ст. Австро-Угорська та Османська імперії розпалися після програної ними Першої світової війни, а Британія та Франція відмовилися від своїх заокеанських імперій після виграної Другої світової війни. Проте В. Путін наполегливо прагне повернути у ХХІ ст. Російську імперію яка, на його переконання, має стати виключенням поміж інших імперських утворень, що безповоротно канули в Лету. Тим самим В. Путін замість модернізації російської економіки та проведення реформ задля прискореного формування сучасної держави повертає Росію до імперського минулого.

Список використаних джерел та літератури

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. Москва: Международные отношения, 1998. 256 с.
2. Goble P. Russian Break-Up. *NEFTE Compass*. 1993. Vol. 2. No 2. P. 56-65.
3. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.
4. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. Москва: ООО «Издательство АСТ», ООО «Транзиткнига», 2004. 635 с.
5. Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом. Київ: Заповіт, 2013. 152 с.

6. Лукьянович Н.В. Геополитика России: теоретико-методологические основы, генезис, особенности формирования и развития в условиях глобализации: автореф. дис... д-ра полит. наук. Москва, 2004. 48 с.
7. Евангелиста М. Геополитика и будущее Российской Федерации. *Полис*. 2002. № 2. С. 82-99.
8. Brzezinski Z. A Geostrategy for Eurasia. *Foreign Affairs*. 1997. Vol. 76. No 5. September/October. P. 50-64.
9. Гольцов А. Геополітичний вимір стратегії Російської Федерації на пострадянському просторі. Київ: ЦУЛ, 2018. 392 с.
10. Гольцов А. Геополітична ідеологія в Російській Федерації. *Політикус*. 2021. Вип. 6. С. 83-88.
11. Концепция национальной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 17 декабря 1997 г., № 1300 (в редакции Указа Президента Российской Федерации от 10 января 2000 г., № 24). URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/14927>.
12. Мир по Александру Дугину, или как понять современную Россию. URL: <http://inosmi.ru/politic/20151130/234625892.html>.
13. Дугин А. Деконструкция демократии. URL: <http://konservatizm.org/konservatizm/konservatizm/071112131204.xhtml>.
14. Шеховцов А. Палегенетический проект неоевразизма: идеи возрождения в мировоззрении А. Дугина. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*. 2009. № 2. С. 105-126.
15. Косикова Л.С. Трансформации в СНГ и их последствия для отношений с Россией. *Россия и Центрально-Восточная Европа: трансформации в конце XX – начале XXI в.: в 2 т.* ред. С.П. Глинкина, И.И. Орлик. Москва: Наука, 2005. Т. 1. С. 304-359.
16. Motyl A. Is Putin's Russia as a fascist political system. *Communism and Post-Communism Studies*. 2016. Vol. 49. Issue 1. P. 25-36.
17. Иванов И.С. Внешняя политика России и мир. Статьи и выступления. Москва: РОССПЭН, 2000. 350 с.

18. O'Loughlin J. Geopolitical Fantasies and Ordinary Russians: Perception and Reality in the Post-Yeltsin Era. URL: http://www.colorado.edu/ibs/intdev/john/pub/pittsburgh_v3.pdf.
19. Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом РФ 28 июня 2000 г.). URL: http://www.ng.ru/world/2000-07-11/1_concept.html.
20. Политика России на Балканах. URL: <http://voprosik.net/politika-rossii-na-balkanah>.
21. Дугин А.Г., Добренков В.И. К внешнеполитической стратегии России в XXI веке. URL: <http://konservatizm.org/konservatizm/theory/180410222514.xhtml>.
22. Мурадян И. Путин проиграл, остается обосновать его отставку. URL: <http://inosmi.ru/world/20150220/226387269.html>.
23. Тренин Д. Ненадежная стратегия. *Pro et Contra*. Т. 6. № 1-2: Внешняя политика России: 1991–2000. Ч. I. 2001. С. 50-65.
24. Илларионов А. Доктрина Лукьянова. URL: <https://aillarionov.livejournal.com/725061.html>.
25. Страус А. НАТО. С Россией или без нее? *Международная жизнь*. 1998. № 4. С. 51-61.
26. Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «О действенности государственной власти в России». URL: <http://www.intelros.org/lib/elzin/1995.htm>.
27. Averre D. From Pristina to Tskhinvali: the legacy of Operation Allied Force in Russia's Relations with the West. *International Affairs*. 2009. Vol. 85. No 3. P. 575-591.
28. Clinton B. My Life. New York: Random House, 2004. 1056 p.
29. Ковальчук А. Постсоветское пространство в российских внешнеполитических концепциях. Москва: Аспект пресс, 2015. 176 с.
30. Kozyrev A. Russia: A chance for survival. *Foreign Affairs*. 1992. Vol. 71. No 2. Spring. P. 1-16.
31. Rivera D. Engagement, Containment, and the International Politics of Eurasia. *Political Science Quarterly*. 2003. Vol. 118. No 1. P. 81-106.
32. Скороход Л., Скороход Ю., Перепелица Г. Миротворча діяльність на теренах СНД. *Політична думка*. 1997. № 4. С. 123-140.

33. Чубайс А. Миссия России в XXI веке. *Независимая газета*. 2003. 1 октября.
34. Примаков Е.М. На горизонте – многополюсный мир. *Международная жизнь*. 1996. № 10. С. 3-13.
35. Garnett S. Russia's Illusory Ambitions. *Foreign Affairs*. 1997. Vol. No 2. March/April. P. 61-76.
36. Концепция внешней политики Российской Федерации утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 28 июня 2000 г. *Внешняя политика и безопасность современной России. 1991–2002: хрестоматия в 4 т. ред.-сост. Т.А. Шаклеина*. Москва: МГИМО МИД России, РАМИ, АНО «ИНО-Центр», 2002. Т. 4: Документы. С. 109-122.
37. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г., № 537). URL: <http://03.mchs.gov.ru/document/1389307>.
38. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 2001 URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/36350>.
39. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 18 апреля 2002 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/36351>
40. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 16 мая 2003 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/36352>.
41. Концепция внешней политики Российской Федерации от 12 июля 2008 г. № Пр-1440. URL: <http://kremlin.ru/acts/news/785>.
42. Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 12 февраля 2013 г.). URL: http://archive.mid.ru/brp_4.nsf/0/6d84ddededbf7da644257b160051bf7f.

43. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации, 4 декабря 2014 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/3944>.
44. Hill F., Stent A. The World Putin Wants How Distortions About the Past Feed Delusions About the Future. *Foreign Affairs*. 2022. Vol. 101. No 5. September/October. P. 108-112, 114-122.
45. Стратегия для России. Российская внешняя политика: конец 2010-х – начало 2020-х годов от 23 мая 2016 года. URL: http://svop.ru/wp-content/uploads/2016/05/%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D1%81%D1%8B_23%D0%BC%D0%B0%D1%8F_sm.pdf.
46. Коткин С. Вечная геополитика России. 22.08.2016. URL: <http://inosmi.ru/politic/20160822/237601288.html>
47. Ярмоленко В. Щодо нової редакції стратегії національної безпеки Російської Федерації. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-07/nova-strategiya-rf.pdf>.
48. Тышкевич И. Почему противостояние Украины с Россией будет долгим. 14.07.2016. URL: <http://hvylya.net/analytics/geopolitics/pochemu-protivostoyanie-ukrainyi-s-rossiey-budet-dolgim.html>
49. Sestanovich S. Giving Russia its Due. *The National Interest*. 1994. No 36. P. 3-13.
50. Иноземцев В. Россия в системе международных отношений XXI века. *Международная жизнь*. 2002. № 9/10. С. 67-81.
51. Фрашон А. Ранимая душа или завоеватель? Кто на самом деле Владимир Путин? 24.02.2015. URL: <http://inosmi.ru/russia/20150224/226394140.html#ixzz3SbjSV35z>
52. Крастев И., Леонард И. Новый европейский беспорядок. *Россия в глобальной политике*. 2014. № 6. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/novyj-evropejskij-besporyadok/>
53. Путин В. Россия на рубеже тысячелетий. *Независимая газета*. 1999. 30 декабря.
54. Выступление В.В. Путина на пленарном заседании совещания послов и постоянных представителей России 12 июля 2004 года. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22545>.

55. СМИ: Речь Путина в Мюнхене – попытка зафиксировать свои исторические заслуги. URL: <https://www.newsru.com/world/12feb2007/putin.html>.
56. Валдайская речь Путина, Основные тезисы. 24.10.2014. URL: <http://www.vesti.ru/doc.html?id=2071341>
57. Концепция внешней политики Российской Федерации утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 30 ноября 2016 г. URL: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248.
58. Путин В.В. Россия и меняющийся мир. *Московские новости*. 2012. 27 февраля.
59. Выступление Владимира Путина по вопросу принятия Крыма в состав России. 18.03.2014. URL: <http://portal-kultura.ru/articles/person/32534-vystuplenie-vladimira-putina-po-voprosu-prinyatiya-kryma-v-sostav-rossii>
60. Президент России. Выступление на совещании с послами и постоянными представителями Российской Федерации. 27 июня 2006 г. URL: <http://www.kremlin.ru/text/appears/2006/06/107802/shtml>.
61. Выступление в бундестаге ФРГ. 25.09.2001. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/21340>
62. Ильин И.А. Что сулит миру расчленение России. Сборник статей. Москва: Рус. центр «Пересвет», 1992. 63 с.
63. Stent A. The Putin Doctrine A Move on Ukraine Has Always Been Part of the Plan. *Foreign Affairs*. 2022. Vol. 101. No 5. January 27-th. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2022-01-27/putin-doctrine>
64. Kennedy P. Grand Strategies in War and Peace: Towards a Broader Definition. *Grand Strategies in War and Peace*. P. Kennedy (ed.). New Haven, CT: Yale University Press, 1991. P. 1-10.
65. Затулин К., Севастьянов А. «Дружба, сотрудничество и партнерство». Два года спустя после обмана в прошлом веке. *Независимая газета*. 2000. 31 января.
66. Основные положения концепции внешней политики Российской Федерации утверждены Распоряжением Президента Рос-

- сйской Федерации Б.Н. Ельцина от 23 апреля 1993 г. *Внешняя политика и безопасность современной России. 1991–2002: хрестоматия в 4 т. ред.-сост. Т.А. Шаплеина*. Москва: МГИМО МИД России, РАМИ, АНО «ИНО-Центр», 2002. Т. 4: Документы. С. 19-50.
67. Чепурин А. Ориентир: конгресс соотечественников. *Международная жизнь*. 2009. № 6. С. 15-23.
  68. Федеральная целевая программа «Русский язык» на 2016–2020 годы (утверждена постановлением Правительства Российской Федерации от 20 мая 2015 г., № 481). URL: <http://government.ru/docs/18169/>.
  69. Постановление Правительства РФ от 31.08.1994 N 1064 (ред. от 24.02.1999) «О мерах по поддержке соотечественников за рубежом» (вместе с «Основными направлениями государственной политики Российской Федерации в отношении соотечественников, проживающих за рубежом»). URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=106359&fld=134&dst=100014,0&rnd=0.6756084097254944#06079341008329512>.
  70. Федеральный закон «О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом», 24 мая 1999 г. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102059861>.
  71. Кабузан В. Русские в мире: Динамика численности и расселения (1719–1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр «БЛИЦ», 1996. 352 с.
  72. Энергетическая стратегия России на период до 2020 года утверждена распоряжением Правительства Российской Федерации от 28 августа 2003 г. URL: http://www.cpnt.ru/userfiles/_files_normativ_energосafe_energostrategy.pdf.
  73. Энергетическая стратегия России на период до 2035 года. Основные положения. Редакция от 7 февраля 2014 г. URL: <http://www.energosovet.ru/stat835.html>.
  74. Плохий С. Загублене царство: історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні. Харків: Фоліо, 2019. 320 с.

75. Блок НАТО разошелся на блокпакеты. 07.04.2008. URL: <http://kommersant.ru/doc/877224>.
76. Motyl A. Russia's Revisionist Claims on Ukraine and Moldova. URL: <http://www.worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-motyl/russia%E2%80%99s-revisionist-claims-ukraine-and-moldova>.
77. Keenan E.L. Royal Russian Behavior, Style and Self-Image. *Ethnic Russia in the USSR: The Dilemma of Dominance*, ed. E. Allworth. New York: Pergamon Press, 1980. P. 3-16.
78. Военная доктрина Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 21 апреля 2000 г., № 706). URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/15386>.
79. Путін написав статтю про «історичну єдність росіян і українців»: головні тези. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/07/12/novyna/polityka/putin-napysav-stattyu-pro-istorychnu-yednist-rosiyan-ukrayincziv-holovni-tezy>.
80. Snyder T. We Should Say It. Russia Is Fascist. *The New York Times*. 2022. May 19-th.
81. Якубова Л. Анатомія рашизму. *Український тиждень*. 2022. 19 березня. URL: https://tyzhden.ua/World/254578?utm_source=sm&utm_medium=cpc&utm_campaign=sec_254578
82. Fukuyama F. Putin's war on the liberal order. *Financial Times*. 2022. March 04-th.

ІСТОРІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЛЕГІТИМАЦІЇ ТА ПОБУДОВИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Промови В. Путіна, виголошені в лютому 2022 р., які передували масштабному вторгненню російських військ в Україну та початку чергової фази російсько-української війни, знов поставили на порядок денний питання про інструменталізацію історії. Безперечно, ця проблема перебувала в полі зору фахівців і раніше. Однак саме «лютневі тези» російського президента, що стали квінтесенцією роками формульованих наративів, вкотре засвідчили – історія це зброя, її трактування здатні впливати на сучасність найдраматичнішим чином. Особливо, коли йдеться про російську державну політику. Саме політична та інтелектуальна еліта Росії визначає політику пам'яті держав Центрально-Східної Європи сферою власних національних інтересів – адже спроби втілити власну, відмінну від російського бачення, розглядаються як зазіхання на міжнародний статус Російської Федерації. Своєю ж чергою російське бачення минулого є основою легітимності цього статусу. Звернення до минулого – легендарного та славетного, як його транслиують і для зовнішньої, і для внутрішньої аудиторії – має виправдати сучасні претензії РФ на статус одного з лідерів сучасного світу, на рівні зі США, Китаєм, Сполученим Королівством, Німеччиною. До жодної з цих країн РФ не має змоги дорівнятися в економічному, культурному чи іншому вимірі. Минуле – єдине доступне легальне поле змагальності та перемоги. Нехай навіть уявної.

Із початком російсько-української війни кількість текстів, в яких так чи інакше пояснюється, як так сталося, що базу-

ючись на історичній аргументації одна держава (ядерна) напала на іншу (неядерну, якій перша і давала гарантії безпеки), в академічному та публічному просторах зросла в рази [1].

Водночас, у фокусі уваги істориків опинилась інша проблема – використання історії як зброї, поява особливого «історичного фронту», на полях якого просувалось російське бачення історії і нівелювалось при цьому національне (чи українське, чи, литовське, чи інше). Історичний фронт часто аналізувався в ширшому контексті інформаційного чи гуманітарного протистояння, виступаючи одним із його вимірів, наприклад у просуванні Москвою ідеологічного концепту «Русского мира» [2].

Слід зазначити, що у фокусі дослідників та дослідниць переважно перебувають питання політики пам'яті та ролі держави у конструюванні/формуванні традицій репрезентації історичної пам'яті. Так, Національний інститут стратегічних досліджень опублікував кілька аналітичних матеріалів, головна мета яких – привернути увагу органів влади до проблем політики державної пам'яті [3; 4].

У 2013 р. було опубліковано ґрунтовне колективне дослідження, присвячене репрезентації України в російському історичному дискурсі, авторства трьох українських істориків, в тому числі, директора Інституту історії України НАН України В. Смолія [5]. Ще тоді історики наголошували, що «ідеологічні репрезентації історичної політики української держави в російському медійному, політико-ідеологічному і частково академічному дискурсах переважно подавалися в контексті «подолання націоналізму» та ідеї «спільності» історичної долі російського та українського народів – з контекстуальним, а іноді і прямим наголосом на дотриманні цієї єдності в сьогоденні» [5, с. 5]. Щоправда, до Революції Гідності зазначені наративи не видавались аж такими загрозливими і тим більше не розглядались в контексті гібридної агресії, хоча насправді були складовою частиною кампанії з її підготовки.

Слід також згадати тексти О. Розумного [6; 7] та В. Головченка [8]. Вони були одними з перших, хто висвітлював роль історії як елемента українсько-російського інформаційного протиборства. Причому якщо дослідження Г. Касьянова, В. Смоля та О. Толочка є більш академічним та аналізує власне історіографічні тренди щодо проблем української історії в російській історичній науці, інституційний контекст розвитку російської науки, а також проблеми реалізації проєктів з написання спільних українсько-російських навчальних посібників, то тексти О. Розумного написані саме в контексті використання історії та історичної пам'яті як засобу тиску на українське суспільство.

Загальний контекст гібридної агресії та її особливості в гуманітарній сфері, а також міркування щодо посилення спроможності українського культурного, освітнього та наукового секторів містяться у ґрунтовному дослідженні за загальною редакцією В. Горбуліна «Світова гібридна війна: український фронт» [9].

Історична пам'ять як один із інструментів інформаційної війни в контексті російсько-української війни, роль фактору ідентичності в цьому конфлікті та російська агресія, загалом, стали однією з найважливіших тем останніх досліджень С. Пахоменка. Він та його співавтори вважають методи інформаційної пропаганди, такі як політизація створення нових або актуалізація вже відомих свят, нових героїв та нові підходи до шкільного навчання, детально розробленими росіянами. Найвідомішим прикладом таких дій є використання подій та героїв Другої світової війни, підміну власне наративу світової війни та боротьби з людиноненавистницькою ідеологією та політиками в усьому світі радянськими символами та радянськими міфами, такими як «Велика Вітчизняна війна» [10].

Х. Мьолдер пише про війну наративів [11] – і це дуже продуктивний підхід, оскільки наратив сам по собі може

поєднувати дуже різні епізоди та тактики (інформаційні атаки, публікація книг, публічні виступи, фільми). Наприклад, антизахідний наратив формує та інкорпорує російські інформаційні стратегії щодо заперечення власної участі в трагедії рейсу МН 17 [12].

М. Мелксоу належить розвідка, в якій протистояння гібридним загрозам визнається частиною забезпечення онтологічної безпеки. Інституціоналізація протидії гібридним загрозам з боку ЄС та НАТО постає рутинізованою стратегією вирішення «відомих невідомих» проблем. Ефективна протидія гібридними загрозами стикається з центральним парадоксом воюючої демократії – сама спроба захистити демократію потенційно може завдати їй шкоди [13]. Її дослідження підтверджують глибокі радянські корені сучасної російської політики пам'яті: «Суперечлива політика пам'яті в епоху Путіна, зокрема, оцінюється як спрямована на побудову нової національної міфології про позитивну спадщину комуністичного періоду в історії Росії», і тут же ставлять проблему: «Питання про те, наскільки нинішній російський режим може пристосуватися до делегітимізації радянського ладу, не дестабілізуючи себе до самих своїх основ, залишається актуальним» [14].

Дослідниця також говорить про необхідність привернення уваги до пам'яттевої безпеки (*memory security/ mnemonical security*) [15]. «Секюритизація історичної пам'яті за допомогою закону, як правило, відтворює почуття незахищеності серед учасників суперечок щодо цієї «пам'яті»». М. Мелксоу пише, що пам'ять неможливо захистити і треба радше дбати про онтологічну безпеку та захист демократичних підходів до практик пам'ятання, аніж намагатись захистити незахищуване, тим більше за допомогою юридичних термінів.

З української перспективи не можемо з нею не погодитись – захист власного способу пам'ятання цілком може стати одним з елементів національної безпеки. Тому критичне

переосмислення радянського режиму та його наративів (наприклад, про Велику Вітчизняну війну, ключову роль СРСР у перемозі над нацизмом, заперечення агресивної політики Й. Сталіна наприкінці 1930-х – на початку 1940-х років) видається загрозою самій суті сучасної Росії аж настільки, що доводиться починати війну проти сусідньої держави та на тимчасово окупованих територіях «комунізувати» простір встановленням пам'ятників В. Леніну [16].

Вже після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну було опубліковане дослідження С. Громенка. В ньому детально аналізуються процеси перетворення історії на інструмент зовнішньої та внутрішньої політики, а також сприйнятливої та позитивної реакції російського суспільства на застосування такого інструменту [17]. Також С. Громенку належить термін «минуловладдя (історіократія)» – «перетворення історії з інструменту на зброю та принесення майбутнього в жертву минулому» [18]. Можна сперечатись щодо власне терміну, але надважливу роль історії в російській зовнішньополітичній та внутрішньополітичній практиці заперечувати не випадає.

Таким чином, станом на 2022 р. в українському суспільному та науковому дискурсі утворився консенсус щодо того, яким чином історія використовується президентом РФ В. Путіним (2000–2008, з 2012). Перш за все, історія це засіб легітимації рішень на зовнішньополітичній арені. По-друге, це також зброя в контексті гібридної агресії проти України та інших суверенних держав. По-третє, історія виступає інструментом консолідації населення власне Росії в умовах відсутності притомної візії майбутнього.

Насправді традиції використання історії в якості *casus belli* є абсолютно не новим явищем. Політики минуло від найдавніших часів і до ХХ ст. підбирали зручні та вигідні історичні факти для створення наративів, які б легітимізували війни або ж політичні рішення. Хрестові походи (задля

порятунку Гробу Господнього), агресія Б. Муссоліні проти Ефіопії (Абіссинська криза), югославські війни початку 1990-х – перелік можна продовжувати. Важливо розуміти, що список воєн за участі Російської держави з історичним (чи псевдоісторичним) обґрунтуванням буде займати не один і не два рядки.

Отже сучасна Росія спирається на неодноразово випробувані моделі та патерни використання історії у побудові зовнішньополітичної стратегії й тактики. Образно кажучи, мова йде про адаптацію вже відомого рецепту відповідно до наявних складників, його оновлення відповідно до вимог часу. І якщо у XIX ст. для цього використовували газети, то у XXI ст. – відеоролики та анонімні телеграм-канали. Якщо у XVIII ст. треба було заручитись підтримкою доволі невеликої кількості підданих – головно еліти, а на більшу частину підданих та їх настрої можна було зважати доволі опосередковано, то у XXI ст. переконувати потрібно принципово іншу кількість людей, не лише російських громадян, а й доволі численну аудиторію за кордоном.

Коріння використання історії для легітимації агресивної зовнішньої політики московською, а згодом російською елітою, сягає ранньомодерної доби. Тут важко заперечувати очевидний вплив *path dependence*. Водночас, ми би хотіли застерегти від прямолінійного виведення політичних традицій, управлінської культури та інтелектуальних коренів сучасної Російської Федерації та її еліт із рішень, культури, традицій та атмосфери домодерних, доіндустріальних чи навіть індустріальних епох.

Якщо визначати специфіку легітимації російської зовнішньої політики то, по суті, мова завжди йде про розвиток російської імперської ідеї, яка підмінила в індустріальну та постіндустріальну епоху формування та розвиток російської національної ідеї та інкорпорацію у політичну практику відповідних ідеологем, які легітимізують експансіонізм, месіан-

ство, колоніальну політику стосовно населення завойованих територій, пригнічення персональних прав і свобод особистості, консервацію системи особистої лояльності та права сили на протигагу силі права.

Концепція «Москва – третій Рим» [19; 20], сформульована та «прийнята на озброєння» в Московській державі у першій чверті XVI ст. досі займає чільне місце у фундаменті російської «вежі легітимності». Московські князі ставились на один щабель із імператорами Візантії («другим Римом») і ніби як перейняли естафету лідерства (та, що навіть важливіше, легітимності) у православному світі після падіння Константинополя, включно з обов'язком захищати православних від іноземних зазіхань. Упродовж XVII–XVIII ст. концепція «Москва – третій Рим» опинилась дещо в тіні. Нове дихання ж набула із другої половини XIX ст. – у творах слов'янофілів та у політичній публіцистиці, в контексті потреби легітимізувати військово-політичну присутність Російської імперії на Балканському півострові.

Продовження російської імперської ідеї доволі неочевидно реалізувалось у СРСР. Придушення національних рухів та русифікація забезпечувала фактичну унітарність та підконтрольність величезної держави. Експансію та військово-політичну присутність в найрізноманітніших державах та частинах світу у XX ст. у Москві пояснювали вже задачами соціалістичної революції – її поширення та захисту [21; 22; 23]. Так, логіка «захисту» соціалістичної революції псевдолегітимізувала інтервенцію до Угорщини восени 1956 р. та вторгнення до Чехословаччини у 1968 р. Ідея наявності права чи навіть обов'язку захищати когось чи щось на території суверенної держави шляхом військового вторгнення, як бачимо, не раз прислужилась кремлівським елітам. Байдуже чи це православні християни, чи брати-слов'яни, чи революційні побратими, чи російськомовне населення – легітимність права на вторгнення завжди знаходила історичне обґрунтування.

Наявна в сучасній Росії радянська модель образу світу і пам'яті про минуле є міцно базованою на російських імперських цінностях, та вірі у виключність російського («русского») народу.

Таким чином, ґрунтуючись на минулому, в тому числі радянському, легітимізується російська ідентичність у пост-радянську добу. Зокрема, побудова нової національної міфології про позитивну спадщину комуністичного періоду в історії Росії. Так, останніми роками образ радянського – лідерів, устрою, досягнень – висвітлюється у все більш позитивному світлі. Показовою є зміна ставлення росіян до постаті Й. Сталіна – він не просто має образ «ефективного менеджера», але тепер визнаються доречними надзвичайні людські жертви для досягнення політичних завдань, а деякі події замовчуються. Наприклад, все менше росіян цікавиться Великим Терором 1937–1938 рр., його жертвами, а організації та дослідники, які займалися цією проблематикою, витісняються із публічного та фахового історичного простору.

Так, опитування Левада-Центру свідчать, що за період 1989–2020 рр. частка росіян, які мало обізнані або зовсім не знають про репресії 1930–1950-х рр., збільшилася з 13 до 20% [24]. Кількість тих, хто вважає сталінські репресії злочином, якому немає виправдань, знизилась із 72% у 2007 р. до 39% у 2017 р. Натомість чи не втричі (з 9% до 25%) побільшала кількість тих, хто вважає репресії проти власного народу необхідністю [25]. Протягом останніх десяти років приблизно 40% опитаних зізнаються, що мало або нічого не знають про причини, масштаби, зміст і виконавців сталінського терору.

Вочевидь, таким чином населення РФ готували і готують до страждань та втрат, мобілізують довкола потужної ідеї – уявного «збирання земель» та утримання насправді крихкої РФ від територіальної деструкції. При цьому проводять пряму паралель між постаттю «вождя народів» Й. Сталіна та В. Путіним.

Оцінювати роль історії як зброї можливо також в контексті так званої «доктрини Герасимова», згідно якої у війнах невоєнні компоненти переважають над власне воєнними. Гуманітарний аспект історична політика як його складник) визнається важливим і активно використовується РФ для вирішення стратегічних і тактичних задач зовнішньої політики – легітимації претензій на впливовість на зовнішньополітичній арені, обґрунтування зазіхань на створення російської зони виключних інтересів тощо. Важливість гуманітарної та історичної складової агресивних дій в контексті «доктрини Герасимова» обумовлюється високою ефективністю у порівнянні з іншими інструментами. Вартість спорудження умовного пам'ятника є меншою у порівнянні зі спорудженням підприємства ВПК, відповідно – і загроза знищення для пам'ятника є меншою. А от ефект та рівень впливу на світогляд населення є потужнішим – адже кінцевою метою цього впливу є розхитати ціннісні та світоглядні засади демократичного ладу і, як наслідок, скористатись із потенційного послаблення Західного світу для нарощування власного світового впливу.

Послаблення західного світу, світу демократії та прав людини, світу вільного вибору та політичних свобод, який за своєю сутністю є протилежним «Русскому миру», є ключовою метою потужної присутності історичної складової у зовнішньополітичному дискурсі РФ, а також перетворення історії на потужну зброю. Історія стає інструментом делегітимації історичної тяглости української державності, створення загроз онтологічній безпеці як ЄС, так і України. Онтологічна безпека характеризує рівень впевненості соціальних акторів у відсутності значимих загроз їх способу життя та ідентичності, у постійності природного та матеріального середовища. Таким чином, метою використання інструментів історичної політики РФ є створення постійних та значимих загроз ідентичності та світогляду української та інших європейських політичних націй.

Ключова причина потужної присутності історичної складової у зовнішньополітичному дискурсі російського політикуму – необхідність цементування російської держави, збереження керованості величезними просторами, складеними із національних територій, які до того ж мають різний рівень заможності та неспівставні економічні перспективи. Створення атмосфери фортеці в облозі має на меті досягнення максимально можливого єднання довкола фігури лідера – в даному випадку В. Путіна – та максимальної підтримки населенням зовнішньої політики. Неспроможність сформулювати прийнятну концепцію майбутнього, бачення стратегії розвитку держави, а також відсутність реальної бази для досягнення бажаного зовнішньополітичного впливу покликала до життя ідею використати масштабне імперське минуле для легітимації теперішнього та найближчого майбутнього. Відбувається підміна образу майбутнього (дискусії про майбутнє) глорифікованим образом минулого, формування бази для почуття гордості за державу.

Маємо підстави говорити про посилену увагу до історії як складової зовнішньополітичного дискурсу від початку ХХІ ст. Виділимо кілька визначальних хронологічних маркерів. Так, 20 грудня 2000 р. в РФ з'являється державний гімн. Автором слів став радянський поет та письменник С. Міхалков. Музики нової не писали – натомість була використана мелодія авторства О. Александрова, та сама яка слугувала гімном СРСР до його розпаду у 1991 р. Використання радянської мелодії та радянського ж автора для написання нового тексту можна вважати поворотним моментом і відправною точкою для руху «назад у майбутнє» в кордонах РФ. За два роки, у новорічному зверненні 2002 р., В. Путін відзначає Росію як державу з тисячолітньою історією, яка гідно зустрічає своє майбутнє [26]. Цю тезу – про тисячолітню історію, до якої додалися натяки на відповідні права і статус, він повторив у своїй знаменитій Мюнхенській промові 10 лютого 2007 р. [27].

2005 р. В. Путін у своєму посланні до Федеральних зборів зробив сенсаційну заяву, назвавши розпад СРСР найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст. [28]. Це повністю суперечило не лише політиці його попередника Б. Єльцина, а й риториці самого Путіна перших років ХХІ ст. З іншого боку, це продовжило розпочату лінію на переоцінку радянського минулого – виправдання та пошук позитивів заступали місце засудження та дослідження [29]. Путін у такий спосіб заклав підвалини майбутньої ідеологічної конструкції, яка мала слугувати «відновленню величі Росії».

У 2019–2021 рр. посилилась інтенсивність залучення Росією способів впливу, базованих на маніпуляціях з історичним минулим, з метою досягнення зовнішньополітичних цілей та збільшення тиску не лише на Україну, а й на ряд країн ЄС. Можемо відзначити посилення існуючих тенденцій, а також появу принципово нових характеристик, і останнє дає підстави говорити про нову історичну політику В. Путіна. Що ж вирізняє її на фоні історичної політики, втілюваної в Росії від початку ХХІ ст.?

В першу чергу йдеться про географічну та тематичну експансію. Так, у своїй риториці російські ідеологи почали використовувати болючі та контраверсійні теми не лише українсько-російської, а й європейської та світової історії. Під ударом опиняється увесь Європейський Союз та консенсус щодо певних аспектів комеморативних політик. Гібридизація теми Голокосту – себто використання Голокосту та пам'яті про нього в риториці, інспірованої поточними політичними завданнями, але аж ніяк не пошаною до пам'яті жертв чи не найбільшої трагедії ХХ ст.

В останні роки російська історична політика стрімко набуває тоталітарних рис. Це пов'язується саме із важливістю історії для реалізації зовнішньої політики держави. Ключовий елемент цього процесу – різке звуження кола акторів публічно-історичного поля за рахунок витіснення (в тому числі –

фізичного) та дискредитації тих, котрі діють врозріз із офіційними наративами. Показовим прикладом є засудження на 15 років керівника правозахисного центру «Меморіал», який відкрив місце масових розстрілів в урочищі Сандармох Ю. Дмитрієва [30], так само як і закриття історико-просвітницького центру «Міжнародний меморіал» [31]. Останнім часом російська влада реалізовує цілеспрямовану політику знищення будь-яких альтернативних офіційно пропагованих точок зору на минуле, звуження можливостей отримувати інформацію з альтернативних (не лише офіційних) джерел. Так, мета показового переслідування історика Дмитрієва – не просто примусити мовчати незалежних дослідників (і одного конкретного дослідника в першу чергу), але й морально їх дискредитувати, поставити під сумнів правдивість їхніх праць.

Спостерігається тиск на академічну спільноту щодо вибору тем дослідження (віддавати перевагу «державницьким» темам, уникати незручних питань національно-визвольної боротьби народів Росії, тем репресій та злочинів радянської доби тощо). Вихолощування історичної академічної спільноти базоване на традиціях радянської доби – із витісненням незручних дослідників, тем та питань. Метою є дискредитація незалежних дослідників, а також створення гомогенного простору історичної науки всередині Росії.

Ключовим актором нової історичної політики безумовно є держава та підконтрольні їй наукові центри (відповідні підрозділи Російської академії наук, історичні та ширше гуманітарні факультети вищих навчальних закладів), допоміжні функції виконують підконтрольні їй сурогати громадських організацій на кшталт Російського історичного товариства чи спільнот реконструкторів. Важливу функцію легітимації та просування наративів нової історичної політики В. Путіна послідовно виконує Російська православна церква. Сучасна співпраця РПЦ та російської влади дозволяє провести аналогії з відповідною взаємодією церкви та влади в Росії на початку XX ст., бракує хіба що її формалізації.

Держава володіє при цьому ключовим інструментарієм – правом застосовувати покарання до тих, хто нібито намагається реабілітувати нацизм. Фактично законодавство в галузі політики пам'яті перетворилось на інструмент боротьби з інакодумством. Роль та значимість інших акторів свідомо та цілеспрямовано знижується, їх дискредитують та витискають з публічно-історичного поля. Так, у 2014 р. до Кримінального кодексу РФ було внесено статтю «Реабілітація нацизму» і її почали застосовувати [32]. У квітні 2021 р. вступив в дію закон про посилення відповідальності за реабілітацію нацизму в мережі Інтернет [33].

Слід зазначити, що загальноприйняте, «правильне» бачення розробляється на найвищому рівні. Так, у 2009–2012 рр. при Президенті РФ Д. Медведєві функціонувала Комісія з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії. Власне, її створення та діяльність засудили і журналісти, і лідери думок, і професійні історики, але це не завадило їй проіснувати практично три роки [34].

В офіційному російському історичному дискурсі в єдиному наративі поєднуються герої-антагоністи з різних епох: російські імператори та більшовики, власне більшовизм та православ'я, Іван Грозний з Й. Сталіним – в ряду позитивних історичних персонажів. Наприклад, одне з опитувань Левада-Центру показало, що Сталін є найбільш популярною історичною фігурою в Росії. Так, у 2021 р. 60% росіян ставились до Й. Сталіна прихильно, варіанти відповідей коливались від «із симпатією» до «із захопленням», а 56% – упевнені, що він був «великим вождем» [35].

Врешті уявна гілка історичних героїв приводить до В. Путіна – він має надзвичайно потужний вплив і на формулювання історичних наративів, і на її вербалізацію, і на поширення.

В. Путін виступає одним із ключових спікерів, які доносять до публіки ті чи інші наративи та смисли історичної

політики (тези, виступи, статті). Через посаду президента РФ він є одним із головних державних акторів, адже має право на нормотворчу та законотворчу діяльність (видання указів відповідного змісту) та постійно присутній у публічному та медійному дискурсі РФ. Його особисті погляди доволі синкретичні та неупорядковані.

Imperial nostalgist – так історики, зокрема Е. Епплбаум, називають Путіна, адже в його промовах є відгомін риторики ультраправих російських націоналістів часів Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. І, як більшість ультраправих націоналістів, Путін спотворює минуле, щоб дати обґрунтування сьогоденню [36]. К. Гедді та Ф. Гілл наголошують також на особливій ролі, яку історія грає для В. Путіна на особистісному рівні. Так, на своїй посаді він може нарешті позбутись шлейфу аутсайдера, того, хто йде у фарватері історії. Тепер він сам її пише – і для Росії, і, що важливіше, для світу, вивищується над усіма іншими [37].

Наскільки важливим є для В. Путіна історичний дискурс, свідчать його публічні виступи останніх років. У них містились провокативні фрази та пасажі, в результаті, очільники інших держав цілеспрямовано втягувались у дискусії. Так, протягом останніх місяців 2019 р. В. Путін публічно виступив з критикою політики Польщі у передвоєнний період, фактично звинувативши її керівництво у союзницьких відносинах з Третім рейхом та антисемітизмі як частині державної політики [38]. Наприкінці січня 2020 р. під час Форуму пам'яті жертв Голокосту в Єрусалимі російський президент наголосив, що Голокост здійснювали не лише нацисти, але також і їх посібники на окупованих територіях [39]. У своїй промові 9 травня 2022 р. В. Путін вчергове підсвітив ключові елементи та наративи історичної політики Росії, її важливість для зовнішньополітичного дискурсу – реверсивне мислення, наголошення на факторі історичних територій та нехтуванні визнаними державними кордонами, створення атмосфери

«оточеної фортеці» та підкреслення ворожості західного світу і НАТО, наголошення на превентивному характері агресії проти України, позірне наділення суб'єктністю частини суверенної території України – Донбасу [40].

До пантеону національних героїв включаються історичні діячі, що не мають стосунку до Росії – показовим у цьому аспекті є великий київський князь Володимир Святий, який не є героєм російської національної історії, але якому у 2016 р. було встановлено у Москві 18-метровий монумент.

Відзначення 75-ї річниці завершення Другої світової війни та перемоги над нацизмом в Європі унаочнило ще кілька наріжних трендів реалізації історичної політики В. Путіна. В першу чергу мова про гіпертрофоване наголошення на ролі СРСР та російського народу у перемозі над нацизмом, ба більше – роль та внесок інших народів та держав надзвичайно применшувався, якщо не заперечувався прямо [41]. Таке заперечення допомагало вибудувати логічну конструкцію – якщо Росія та російський народ (що б це не означало) зробив найбільший внесок у перемогу над нацизмом, практично здійснивши цей подвиг самотужки, то й прав на користування результатами цієї перемоги росіяни та Росія мають більше. І ключове право при цьому – право на велич, на частку легітимності, на особливий статус і вплив на світовий устрій.

Гібридна агресія здійснюється не стільки для захоплення території, скільки задля встановлення контролю над настроями та думками жителів нації, котрі є жертвами агресії. Інформаційні операції – життєво важлива частина гібридної війни яка є, по суті, конкуренцією ідей та наративів, стратегій та – у випадку російської агресії – змаганням світоглядів [42].

Історія, і як минуле, і як наратив про минуле, і як наука, стала об'єктом гібридної агресії з боку РФ через потужний вплив на суспільне життя, на ідентичності та на ключові наративи, які присутні в політичному житті. Адже навіть

знамените гасло президентської кампанії Д. Трампа – «Make America great again» («Зробімо Америку великою знову») є зверненням до минулого, до старих добрих часів. Про них легко складати оповіді, адже єдині, хто може аргументовано викрити брехню, це історики. Їхній голос не належить до найгучніших в будь-якому суспільстві, тим більше в українському.

Ключові історичні наративи, які просувають росіяни від початку ХХІ ст. із різним ступенем інтенсивності, є наступними.

Штучність держави Україна та неправомірність існування українців як окремої політичної нації (продовження наративу про Україну як failed state), а також захоплення влади в Києві русофобами, має на меті виправдати та пояснити агресію проти сусідньої суверенної держави. Цей наратив один із основних в історичній політиці В. Путіна і включає низку дрібніших складників: українці – вигадка австро-угорського генштабу; Україну створив Ленін; Крим – споконвіку російська земля, подарована п'яним М. Хрущовим; південь України – насправді Новоросія; Севастополь – місто російської військової слави тощо.

Стаття В. Путіна «Про історичну єдність росіян та українців» від 12 липня 2021 р. [43] є концентрованою синтезою цього наративу і зображає українську державність як дітище радянської епохи, створене за рахунок «історичної Росії». В цьому наративі проявляється суперечність історичної політики – українська держава та українська політична нація виставляються штучним утворенням, але ж самі українці ніби як не є складовими цього процесу, адже є братнім народом (близьким, але все ж окремим) [17]. До речі, це перша стаття російського президента, яка була оприлюднена не лише російською, але і українською мовою.

Декларування єдності уявного «Русского мира», братерства та близькості українців та росіян, яких розсварили

політики та націоналісти. Цей наратив має на меті також легітимізувати право РФ впливати на внутрішньополітичні процеси в Україні та підтримувати ті чи інші дискурси. Суттю цієї ідеї є постулат «спільної долі» східнослов'янських народів протягом століть, долі, яка не переривається в 1991 р. Розпад СРСР у цьому контексті є історичною помилкою або ж, за словами В. Путіна, «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття». Попри всі протиріччя радянського періоду, будь-які його негативи компенсуються загальною Великою Перемогою над нацизмом у 1945 р. Втім, з цього питання у російського президента є окрема думка, про яку вже згадувалося.

Ретроспектива цієї ідеї підтверджувала постулат, що всі звершення українців в минулому могли відбутися лише за участю Росії, а у відриві від Росії український народ переживав найбільш тяжкі історичні періоди іноземного панування. Входження України до складу Російської держави не могло бути захопленням або окупацією, а лише винятково звільненням від іноземного панування або возз'єднанням.

Гібридизація Голокосту та маніпуляція з антисемітською тематикою включає наголошення на ролі мешканців окупованих нацистами територій (держав Балтії, України та Польщі) у реалізації політики геноциду єврейського народу, використання меморіальних заходів на честь жертв Голокосту для просування поточної політичної адженди тощо. Наприкінці січня 2020 р. під час Форуму пам'яті жертв Голокосту в Єрусалимі, організованого значною мірою з прицілом на участь у ньому В. Путіна, російський президент наголосив, що Голокост здійснювали не лише нацисти, але також і їх посібники на окупованих територіях. У наступному абзаці виступу Путіна прозвучала фраза про 1,4 млн. євреїв, знищених в Україні, і практично повне знищення євреїв у Латвії під час Другої світової війни [39]. Її можна назвати зразком кремлівської постправди, коли в одній подачі вправно пере-

мішується правдивий історичний факт та брехлива історична інтерпретація.

Наступним кроком в рамках цього наративу є створення образу українців-антисемітів. Каталізатором такого позиціонування стало вбивство у 1926 р. С. Петлюри Ш.-Ш. Шварцбардом. Під час суду Шварцбард стверджував, що помстився за погроми євреїв, здійснені Армією УНР [44; 45]. Антисемітські стереотипи щодо українців підживлювались упродовж всього ХХ ст., надто по завершенні Другої світової війни, після випадків співпраці українців із німецькими окупаційними військами.

Концепт «Великої перемоги» у «Великій Вітчизняній війні» 1941–1945 рр. Перемога в одному з епізодів Другої світової війни подається та вважається більшістю населення Росії ключовою подією ХХ ст. та майже всієї російської історії. У 2020 р. за даними ВЦИОМ 83% повністю та ще 12% частково опитаних згодні з твердженням, що перемога у «Великій Вітчизняній війні» є найважливішою подією російського минулого [46]. Останні п'ять років День Перемоги залишається для Росії найважливішим святом року (67%) [47].

До теми перемоги В. Путін тричі звертався у новорічних зверненнях – у 2015, 2019 та 2020 рр., наголошуючи на відповідно 70-й та 75-й річниці [26]. Досвід переможців нацизму ставився у приклад сучасному поколінню, 1945 рік подавався як чи не найбільше досягнення Росії і, звісно ж, мова йшла про Велику Вітчизняну війну, але аж ніяк не Другу світову.

Концепт «Великої перемоги» виконує об'єднуючу функцію для розмаїтого російського населення. Це «міф заснування» для сучасної Росії [48, с. 175-176]. Внесок СРСР у перемогу над нацизмом визнається унікальним та головним, підкреслюється гіпотетична можливість обійтись без допомоги союзників та особливий внесок саме росіян у перемогу,

виправдовуються стиль та методи керівництва Й. Сталіна. При цьому тривалим трендом, який має тенденцію до посилення в останні роки, є поліпшення ставлення до особи диктатора, виправдання, замовчування, нівелювання чи пряме приховування злочинів, вчинених в його добу та за його наказами (репресій, Голодомор, депортації тощо).

Культ «великої держави», яка має глибокі «тисячолітні корені», певні особливі права на міжнародній арені та може претендувати на зони виключних інтересів, включає в себе низку мемів, наприклад, «можемо повторити». Публічним проявом цього культу є абсолютне схвалення анексії Криму та збройної агресії щодо України, мілітаризації суспільства, виправдання агресивних дій Росії та СРСР у минулому (участі у Першій світовій війні, придушення антирадянських виступів у країнах соціалістичного табору). В цей же наратив вписується привласнення тих чи інших історичних персонажів, перемог та здобутків.

Ситуація зі спадщиною Київської Русі, зокрема князем Володимиром, дуже показова в цьому контексті. Вихідним пунктом самосвідомості Москви була ідея безперервності церковно-династичної єдності від Києва до Москви. Святого Володимира шанували як предка московських правителів, які позиціонувалися як єдині законні спадкоємці київських князів. Принцип релігійної єдності всієї Росії, сформульований ще за часів Івана Калити, став для Москви точковим політичним питанням. Тому боротьба за «збирання руських земель» – історичної спадщини Володимира Хрестителя – була не в останню чергу ідеологічною боротьбою за привласнення історії цих земель.

На початку XV ст. епітет князя Володимира набув остаточного вигляду як «святий і рівноапостольний самодержавної Руської землі». З середини XV ст. Святий Володимир став об'єктом державно-церковного культу у Московському князівстві, при цьому Москва також привласнила спадщину

святого апостола Андрія Першозванного. Думка про володіння Москвою спадщини як Андрія, так і Володимира згодом знаходить підтвердження в отриманні нею мощів хрестителів Київської Русі. Частину мощів князя Володимира, знайдених в руїнах Десятинної церкви митрополитом П. Могилою, у 1640 р. доставили з Києва до Москви, а у 1644 р. у Москву була передана десниця святого Андрія із монастиря у Солуні (Салоніках) [49; 50].

Володимира цінують як історичну постать, ідентифікація якої в Російській імперії значно зросла наприкінці XVIII ст. Відродження інтересу до особи та діяльності Володимира стало одним із поштовхів до приєднання Криму до Росії. З російської точки зору саме тут, у Херсонесі де у 987 р. хрестився князь Володимир, Русь знову знаходить свою віру та свою історію. Проте перші масштабні урочистості на честь святого Володимира відбулися лише в 1888 р. на честь 900-річчя Хрещення Русі. День його пам'яті, 15 липня, за рішенням синоду Російської православної церкви перетворився на одне з найважливіших російських релігійних свят. У ХХІ ст., після анексії Криму, Росія знову підняла його до статусу головного покровителя російської історії [51].

Заперечення та приховування злочинів комунізму, боротьба проти їх дослідження, визнання та засудження, розуміння антикомуністичних дій та наративів як антиросійських. Метою є створення позитивного іміджу РФ, яка юридично є правонаступницею СРСР, але воліє бути правонаступницею величчя та ядерного арсеналу, а не злочинів чи боргів (кейс виправдання пакту Молотова–Ріббентропа у 2019 р. [52], перекладання вини за початок Другої світової війни на поляків у статті для The National Interest (2020) [53] тощо.

Розмаїття наративів слугує єдиній меті у зовнішньополітичній сфері – забезпечити достатню легітимність будь-яким діям РФ на міжнародній арені.

Значення історії для російського зовнішньополітичного дискурсу було в черговий раз продемонстровано в лютому

2022 р., під час нагнітання ситуації довкола повномасштабного вторгнення в Україну та врешті, його легітимації. Це позначило перехід російсько-української війни у принципово нову фазу відкритого військового протистояння [54].

В ході повномасштабного вторгнення частина території України була тимчасово окупована російськими військами. Надзвичайно показовою є діяльність в гуманітарній сфері, яка провадиться на окупованих територіях одночасно із суто військовими заходами. Так, окупанти та тимчасові адміністратори-колаборанти відновлюють пам'ятники В. Леніну [55], намагаючись відкотити процеси декомунізації повертають радянські топоніми (наприклад, Донецьк чомусь прагнули перейменувати у Сталіно ще у 2020 р. [56]), провадять репресії проти вчителів, які незгодні починати викладання за російською програмою. Такий алгоритм дій вкотре підтверджує важливість гуманітарної складової в російській гібридній агресії та власне історичної компоненти в ньому.

Глибинною мотивацією зовнішньополітичної діяльності Російської Федерації є пошук легітимних засад для особливого статусу на світовій арені, визнання цих засад та визнання легітимного права Росії на зазначений особливий статус. Це статус безумовного лідера в регіональному вимірі та безумовного члена клубу «великих держав» (в широкому розумінні, а не лише в розумінні неформального об'єднання G7).

Згідно типології М. Вебера, єдиний доступний для Росії тип лідерства, – це харизматичний. Адже сучасний світ достатньо мінливий і динамічний для прийняття традиційного лідерства. Водночас, Росія не є учасницею міжнародних об'єднань справді світового рівня, аби забезпечити легітимне лідерство. Так, вона вже не є учасницею навіть неформального клубу G7 (у 1997–2014 рр. – G8 за участі Росії). Тож для Росії видається доступним лише лідерство, базоване на військовій зв'язі та апелюванні до образу перемоги

(участь на стороні переможців на фінальних етапах Другої світової війни, постійне підкреслення сучасного військового потенціалу), захопленні силою духу («великі» російські балет, музика, література, філософія тощо) та вірі в «місію» названого лідера (підкреслення особливої ролі російського народу, його передвизначеного історичного значення). З цієї точки зору історія (в розумінні суми знань та уявлень про події, які мали місце в минулому) є ідеальним інструментом для підтвердження, постійної підтримки та підживлення харизматичного лідерства Росії як на рівні Східної Європи та Європи загалом, так і на рівні глобальному.

Використання Російською Федерацією історії як інструменту зовнішньополітичної діяльності на європейському континенті упродовж XXI ст., і особливо, починаючи із 2014 р., змушує вкотре замислюватись над розмаїттям вимірів безпеки. Вочевидь, пошук відповідей на цей історичний виклик ще попереду. На світ чекає потужне переосмислення ролі історії як науки та її важливості для національної безпеки.

Список використаних джерел та літератури

1. Wunsch T. Ukraine-War: What view of history drives Putin? 02.03.2022. URL: <https://www.digital.uni-passau.de/en/stories/2022/ukraine-war-what-view-of-history-drives-putin/>
2. Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. К.: ТОВ «Видавництво "КЛІО"», 2018. 384 с.
3. Симоненко І. Концептуальні засади державної політики пам'яті. Аналітична записка. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/269/>
4. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналітична доповідь. Яблонський В.М., Лозовий В.С., Валецький О.Л., Здіорук С.І., Зубченко С.О. та ін. за заг. ред. В.М. Яблонського. К.: НІСД, 2019. 144 с.
5. Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. К.: Інститут історії України, 2013. 128 с.

6. Розумний О. Деконсолідуючі стратегії інструменталізації історії як виклик національній політиці пам'яті. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 5-6 (79-80). С. 339-349.
7. Розумний О. Російська політика пам'яті як складова гібридної агресії проти України: технологія, результативність, способи протидії. *Стратегічні пріоритети*. К., 2017. Вип. 3. С. 67-77.
8. Головченко В. Історико-інформаційна складова гібридної агресії Росії проти української держави. *Київські історичні студії*. К., 2017. Вип. 1(4). С. 35-45.
9. Світова гібридна війна: український фронт. За заг. ред. В.П. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.
10. Pakhomenko S., Tryma K., J'Moul F. The Russian-Ukrainian War in Donbas: Historical Memory as an Instrument of Information Warfare: Jus Ad Bellum, Jus In Bello, Jus Post Bellum. *The Use of Force against Ukraine and International Law*. 2018. P. 297-312.
11. Mölder H. The War of Narratives – Putin's Challenge to International Security Governance in Ukraine. *Estonian Journal of Military Studies*. 2016. No 2. P. 88-113.
12. Mölder H., Sazonov V. The Impact of Russian Anti-Western Conspiracy Theories on the Status-related Conflict in Ukraine – the Case of Flight MH17. *Baltic Journal of European Studies*. 2019. № 9 (3). P. 96-115.
13. Mälksoo M. Countering hybrid warfare as ontological security management: the emerging practices of the EU and NATO. *European Security*. 2018. Vol. 27. Issue 3. P. 374-392.
14. Mälksoo M. In Search of a Modern Mnemonic Narrative of Communism: Russia's Mnemopolitical Mimesis during the Medvedev Presidency. *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*. 2015. Bind 1. № 2. P. 317-339.
15. Mälksoo M. «Memory must be defended»: Beyond the politics of mnemonical security. *Security Dialogue*. 2015. Vol 46. Issue 3. P. 221-237.
16. В окупированном Геническе установили памятник Ленину. 18.04.2022 URL: <https://www.svoboda.org/a/v-okkupirovannom-genicheske-ustanovili-pamyatnik-leninu/31808662.html>

17. Громенко С. Иван Виссарионович Путин. Як працює історична машина РФ. 26.04.2022. URL: https://uifuture.org/publications/ivan-vissarionovych-putin-yak-praczuuye-istorychna-mashyna-rf/?fbclid=IwAR2InZvRu9UQbAMJHZIz9uM20w_StJLL5V_FBY0PO7q1BS83Qc-4ErpXtEU
18. Громенко С. Пост у Facebook від 26 квітня 2022 р. URL: <https://www.facebook.com/sergii.gromenko/posts/5263018873765027>
19. Синицына Н.В. Третий Рим: истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVII вв.). М.: Индрик, 1998. 416 с.
20. Мейендорф И. Рим–Константинополь–Москва. Исторические и богословские исследования. М.: Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2006. 320 с.
21. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. К.: Темпора, 2013. Кн. 1. 504 с.
22. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. К.: Темпора, 2013. Кн. 2. 628 с.
23. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. К.: Темпора, 2013. Кн. 3. 388 с.
24. 41% молодёжи России не информированы о сталинских репрессиях, 11% – о событиях Второй мировой войны. 24.06.2020. URL: <https://www.levada.ru/2020/06/24/41-molodyozhi-rossii-ne-informirovany-o-stalinskih-repressiyah-11-o-sobytyiah-vtoroj-mirovoj-vojny/>
25. Большой террор и репрессии. 07.09.2017. URL: <https://www.levada.ru/2017/09/07/16561/>
26. Новогодние обращения президентов России. 31.12.2021. URL: <https://ria.ru/20211231/obrascheniya-1766141951.html>
27. Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности. 10.02.2007. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>
28. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства). 25.04.2005. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/36354>

29. Малинова О. Тема прошлого в риторике президентов России. *Pro et Contra*. 2011. Май–август. URL: https://carnegieendowment.org/files/ProetContra_52_106-122.pdf
30. Болдырев О. Исследователь сталинских репрессий Юрий Дмитриев приговорен к 15 годам колонии строгого режима. 27.12.2021. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-59793956>
31. «Остались один на один с государством». Реакция на закрытие ПЦ «Мемориал». 29.12.2021. URL: <https://p.dw.com/p/44xTN>
32. Мараева А.В. История становления законодательства об ответственности за реабилитацию нацизма в Российской Федерации. *Вестник Московского университета МВД России*. 2018. № 6. С. 140-143.
33. О внесении изменений в статью 354-1 Уголовного кодекса Российской Федерации (в части усиления ответственности за реабилитацию нацизма). URL: https://sozd.duma.gov.ru/bill/1050812-7#bh_histras
34. Губин В.Д. Борьба с памятью. Истоки беспамятства. URL: <https://liber.rsuh.ru/elib/000012035>
35. Отношение к Сталину: Россия и Украина. 23.06.2021. URL: <https://www.levada.ru/2021/06/23/otnoshenie-k-stalinu-rossiya-i-ukraina/>
36. Johnstone J. “A human tragedy at the greatest scale”: Lynne Viola on how distorted history shapes today’s war in Ukraine. 16.03.2022. URL: <https://www.utoronto.ca/news/human-tragedy-greatest-scale-lynne-viola-how-distorted-history-shapes-today-s-war-ukraine>
37. Gaddy C. G., Hill F. Putin and the Uses of History in Russia. 04.01.2012. URL: <https://www.brookings.edu/articles/putin-and-the-uses-of-history-in-russia/>
38. Владимир Путин регулярно обвиняет Польшу в развязывании Второй мировой. Похоже, из-за того, что его не позвали в Варшаву на 80-летие начала войны. 05.02.2020. URL: <https://meduza.io/feature/2020/02/05/vladimir-putin-regulyarno-obvinyaet-polshu-v-razvyazyvanii-vtoroy-mirovoy-pohozhe-iz-za-togo-chto-ego-ne-pozvali-v-varshavu-na-80-letie-nachala-voyny>
39. Форум «Сохраним память о Холокосте, боремся с антисемитизмом». 23.01.2020. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/62646>

40. Парад Победы на Красной площади. 09.05.2022. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/68366>
41. Путин: Россия победила бы в войне и без Украины. 16.12.2010. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2010/12/16/5679727/>
42. Marovic J. Wars of Ideas: Hybrid Warfare, Political Interference, and Disinformation. *New Perspectives on Shared Security: NATO's Next 70 Years*. T. Valášek, editor. Brussels: Carnegie Europe, 2019. P. 27-30. URL: <https://carnegieeurope.eu/2019/11/28/wars-of-ideas-hybrid-warfare-political-interference-and-disinformation-pub-80419>
43. Статья Владимира Путина «Об историческом единстве русских и украинцев». 12.07.2021. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>
44. Assassination of Symon Petliura and the Trial of Scholem Schwarzbard 1926-1927. A Selection of Documents. Ed. by D. Engel. Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co., 2016. 482 p.
45. Литвин С. Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну. К.: Смолоскип, 2018. 680 с.
46. Великая победа – главное событие в истории нашей страны в XX веке / ВЦИОМ. 23.06.2020. URL: <https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/velikaya-pobeda-glavnoe-sobytie-v-istorii-nashej-strany-v-xx-veke>
47. День Победы – главный праздник страны / ВЦИОМ. 05.05.2022. URL: <https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/den-pobedy-glavnyi-prazdnik-strany>
48. Малинова О.Ю. Актуальное прошлое: Символическая политика властвующей элиты и дилеммы российской идентичности. М.: РОССПЭН. 2015. 207 с.
49. Жиленко І. Історія знайдення мощей святого рівноапостольного князя Володимира святителем Петром Могилою за різними джерелами. URL: <http://litopys.org.ua/synopsis/syn17.htm>
50. Павельева Л. Чьи мощи, чей князь? 22.06.2015. URL: <https://www.svoboda.org/a/27141515.html>
51. Копатько А. Проект «Креститель»: как Россия «присваивает» себе князя Владимира Великого. 17.03.2015. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/28551-proekt-krestitel-kak-rossiya-prisvaivaet-sebe-knyazya-vladimira-velikogo.html

-
52. List Putina do Polaków – pełna wersja. 31.08.2009. URL: <https://wyborcza.pl/7,75399,6983945,list-putina-do-polakow-pelna-wersja.html>
  53. Vladimir Putin: The Real Lessons of the 75th Anniversary of World War II. 18.06.2020. URL: <https://nationalinterest.org/feature/vladimir-putin-real-lessons-75th-anniversary-world-war-ii-162982>
  54. Обращение Президента Российской Федерации. 24.02.2022. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/67843>
  55. Голубева А. В Украине сносят памятники Пушкину, на захваченных Россией территориях ставят Ленина. Какой в этом смысл? 24.06.2022. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-61911717>
  56. В «ДНР» решили «переименовать» Донецк в честь Сталина. 24.04.2020. URL: <https://hromadske.ua/ru/posts/v-dnr-reshili-pereimenovat-doneck-v-chest-lenina>

РАШИЗМ: СПЕКТРИ ОСМИСЛЕННЯ

Рашизм як різновид фашизму і нацизму.

Заклик Тімоті Снайдера [1] до широкого визнання РФ фашистською державою обумовлювався високим ступенем російської загрози: «Це фінальна точка, в котрій мова ненависті вивертає реальність навиворіт, а пропаганда перетворюється у чистої води заклинання. Це максимальне торжество волі над мислю. Назвати фашистами інших, будучи фашистом, – в цьому полягає основа путінського методу. Американський філософ Джейсон Стенлі називає його «підривною пропагандою». Я запропонував термін «шизофашизм». В українців є більш елегантне визначення – вони називають його «рашизмом».

Злободенність поняття «рашизму» вимагає свого подальшого опрацювання й запровадження в сучасну систему мислення. Тим часом цей термін уже увійшов у широкий вжиток, він зафіксований на сайті всесвітньої енциклопедії. Зокрема стаття «рашизм» перекладена на 25 мов світу. Сам термін поєднує в собі слова «Russia» і «фашизм», у ньому асоціативно прослуховується співзвучність зі словами «фашизм» і «расизм». Він передає собою сучасний стан сприйняття путінізму як ідеології, політики й практики, що складає собою свого роду амальгаму основних принципів фашизму і сталінізму [2]. Наразі цей термін зустрічає спротив з боку деяких представників російських ліберальних кіл, – мовляв, не усі ж з цією владою згодні.

Відповідь на зауваження, що слово «рашизм» образливе для російського народу, дасть час і люди, що представлятимуть собою нову Росію. У свій час Олександр Герцен у творі «Минуле і думи» (1868) використав термін «росіянізм» для позначення екстремістського напрямку в москвофільстві.

До терміну «росіянізм» вдавалися й ідеологи заснованої 1994 року ультраправої фашистської «Народної національної партії» Олександр Іванов-Сухаревський та Олексій Широпаєв. Президент Чеченської Республіки Ічкерія Джохар Дудаєв вбачав у терміні «росіянізм» курс на територіальну експансію Росії на Кавказі. У своєму новому написанні термін «рашизм» набув значного поширення під час російсько-грузинської війни 2008 року. Після розв'язання Росією війни проти України у 2014 році цей новий термін став активно використовуватися публіцистами, науковцями і політиками. Міжнародне поширення цього терміна відбулося після початку російського вторгнення в Україну 2022 року.

Змістове наповнення терміну «рашизм» постійно зазнає інновацій. Однак уже нині можна стверджувати, що в основі його ідеологічних засад лежить заперечення сили права й утвердження права сили, ненависть до суверенітету сусідів та самоствердження через свавілля й насильство. На думку академіка РАН Юрія Півоварова, ці риси притаманні будь-якій російській владі й успадковані ще з часів Золотої Орди. У цьому полягає й своєрідність «рашизму» – це той же різновид фашизму й нацизму, лише з ординською специфікою «россиян», а не тільки «русских».

Рашизм зневажає демократичні процедури, а натомість виходить з того, що «народний дух» і вищий державний інтерес виявляє себе містичним чином через вождя. У твіттері від 1 липня 2022 року, характеризуючи персону Путіна, Тімоті Снайдер зазначив: «Він досягнув піку тиранії, а отже, перетворюється на пародію». І в цьому криється правда про глибину морального виродження кремлівського зверхника: «Володимир Путін вважає, що він може вирішувати, існує Україна чи ні. Бог сказав йому, що українські душі насправді – росіяни. Історія відкрила йому, що Україна прагне єдності з Росією. І навіть мова, якою він спілкується, дозволяє йому вторгатися в будь-яку країну, де нею розмовляють. І тому,

мовляв, Україна має бути атакована, і будь-хто, хто думає чи говорить про Україну, має бути вбитий, депортований або принижений» [3].

Отже, високе Слово Науки щодо фашизації Росії і морального розтління її керівника наразі було промовлено авторитетним вченим чітко й однозначно. Воно в певному сенсі відкрило шлях до подальшого аналізу – осмислення й переосмислення фашизму як складного ідейно-політичного феномену. А початок дискурсу було покладено в першій же фразі американського професора: В Радянському Союзі «фашизм як ідея ніколи не був переможений». Ніхто так і не спромігся визначити, що ж означало це поняття в контексті сталінського режиму. По суті справи «фашизм перетворився у оболонку, котру можна було наповнити будь-яким змістом».

Якщо з ідеологією фашизму такі складнощі, то постає питання про визначальний контрапункт політики і практики фашизму. Як про це писав нині популярний в Росії нацистський мислитель Карл Шмітт, реальна практика фашизму починається із втілення у політичну риторичну країну поняття «ворога» [4]. Більшовизм у цьому відношенні посів чи не чільне становище у знищенні «класових ворогів» – буржуазії, підприємців, власників сільських господарств, інтелігенції й духовенства. Власне радянські ідеологи стали називати ворогами й фашистами усіх, «хто проти нас». Під час Другої світової війни, зрозуміла річ, ворогами були німці. Тут немає жодної проблеми. Однак у добу холодної війни в ранг «фашистів» уже були підверстані американці й англійці. Дісталось тоді й так званий «зграї Йосипа Броз Тіто» за його відступництво від сталінізму. Ось і сьогодні: обрядившись в тогу «антифашизму», Путін взяв на себе місію одноосібно визначати хто є «ворогом» російської держави. Наразі, пише Тімоті Снайдер, «українці були оголошені «нацистами» просто тому, що відмовилися визнати себе росіянами і вчинили опір».

На себе ж путінська гвардія нап'яла тогу «антифашистів». В такому контексті втрачає смисл будь яка наукова полеміка, коли на всіх, хто «проти Путіна» наліплюють ярлик «фашизму». Ставати тут «на прю» просто ні з ким і ні для чого. Слід діяти: практика боротьби проти гітлеризму довела, що нанести справжню поразку німецькому нацизму вдалося насамперед на полях Другої світової війни. Сьогодні ця історична місія судилася Україні. І ми маємо перемогти. В противному разі, зазначає професор Снайдер, «...якщо Росія переможе Україну, це буде означати не лише руйнування демократії грубою силою – хоча це було б жахливо само по собі. Це деморалізує демократію».

Й така загроза не надумана – ліберальна демократія переживає нелегкі часи. Саме про це йшлося на під час 53-ї Мюнхенської конференції з безпеки (17-19 лютого 2017 р.), де базова доповідь звучала таким чином: «Постправа, постЗахід, постпорядок). Уже тоді виступаючі на форумі констатували: нинішній світ вступив у найбільш неспокійний після 1945 р. період; західне ліберальне суспільство дедалі більше замикається у собі, віддавши розв'язання світових проблем у руки «антиліберальних сил»; а в остаточному підсумку нестабільна ситуація загрожує безпеці всього простору від Європи аж до Тихого океану, що й було проілюстровано незаконною анексією Криму та агресією на Донбасі. Після нападу Росії на Україну в 2014 році, на превеликий жаль, Захід обмежився висловлюванням «глибокої занепокоєності» та такими-сякими кучими санкціями проти кремлівських зверхників.

Не зустрівши належного опору, Росія перейнялась утвердженням у світі брехні, що нібито «права в силі», а нато-мість «розсудливість – для невдах», оскільки, мовляв, у глобальному масштабі «демократія приречена». Відтак слово Тімоті Снайдера на захист демократії об'єктивно стає потужною підтримкою нашої країни: «Якби Україна не чинила

опір, ця весна стала б темними часами для прихильників демократії по всьому світу. Якщо Україна не переможе, темрява може тривати десятиліттями».

Заклик до боротьби проти фашизму звучить у Тімоті Снайдера як набатний дзвін. У своїй короткій колонці для газети, вчений 42 рази використовує термін «фашизм», 4 рази – «антифашизм», однак до терміну «нацизм» вдається лише 8 разів. Таке інтенсивне згадування терміну «фашизм», порівняно з нижчим ступенем використання терміну «нацизм», як на мою думку, має своє пояснення. Насамперед суть справи полягає у форматі публікації – газетний матеріал не повинен уподібнюватися академічному науковому викладу, доречному для наукового фоліанту. Насправді пересічній людині мало діла до різниці у тому, як науковці трактують поняття «фашизму» чи «нацизму» – у неї є своє житейське розуміння цього жакливого злочину проти людяності. Тож не дивно, що надзавданням публікації Снайдера було донести уже в самому заголовку до широкого кола світової громадськості головне: «Ми повинні сказати це вголос: Росія – фашистська держава».

Важливо, що цей алармістський рефрен щодо загрозового процесу «фашизації Росії» пролунав з трибуни впливової газети Америки на повен голос. Прикладом високого градусу цієї публікації може служити хоч би й таке судження: «Фашисти, що називають фашистами інших, – це фашизм, доведений до нелогічної межі у своєму поклонінні перед ірраціональним».

Рашизм: від «лайтфашизму» до нацизму.

На заклик з боку американського науковця доцільно розглянути й точку зору деяких представників російської науки. Йдеться, звісно, не про кремлівську гвардію – спеціалістів по обдурюванню населення. Назагал, як зазначив міністр зовнішніх справ України Дмитро Кулеба, «Росія – країна вбивць

і відвертих брехунів». Однак є й ряд поважних дослідників, визнаних як в академічних колах Росії, здебільшого тих, що емігрували на Захід. Так, В'ячеслав Іноземцев – відомий російський економіст, соціолог, ліберальний громадський і політичний діяч. Він один із перших російських науковців, що порушили питання про фашизацію Росії. У 2016 році на форумі пам'яті Бориса Немцова в Берліні він висловив думку, що в Росії складається «м'який варіант фашистського режиму» [5]. Тобто, проблема була поставлена, але у дещо пом'якшеній формі – адже мова йшла про країну його тодішнього проживання.

У визначенні основних параметрів цього «лайтфашизму» Іноземцев називає: одержавлення економіки й перетворення Росії в корпорацію; посилення націоналістичної риторики і настирливе протягування ідеї народної єдності; пропаганда єдності між партією, народом і вождем; нав'язливе порушення питання про доцільність справедливого насилля, навіть коли воно й незаконне, але йде нібито від імені народних мас; курс на згуртування держави й певних фінансових еліт заради досягнення єдиної цілі, визначеної лідером нації тощо. Що вже говорити про дрібніші ознаки фашизації – про культ маскулінності вождя, про пріоритет вольових начал у визначенні політичного курсу, про забезпечення державою згуртованості й стабільності суспільства.

Отже, основні параметри суспільства засвідчують про наявність «звичайного фашизму». Щоправда привертає увагу одне важливе застереження Іноземцева: «Моя думка полягає в тому, що ми сьогодні бачимо – це фактично кристалізація корпоративної держави, котра була в Європі часів Муссоліні в Італії, за часів Франко у Іспанії». Отже, увівши поняття «фашизм», В'ячеслав Іноземцев не став на той час визначати режим як «нацизм» – цю своєрідну «червону лінію» у 2016 році він, судячи з усього, психологічно ще не міг подолати: «Я не говорю про нацизм, в Росії нацизм неможливий, на мій

погляд, тому що держава настільки багатонаціональна, що для просування якоїсь ідеї достоту російської, вона згубна – це розуміють усі, включаючи Путіна і його близьке коло... Расової ідеї немає й бути не може. Ідея в Росії абсолютно імперська. Імперія не є нацистською державою – це принципово різні речі» [5].

З нашого боку на ці судження шестирічної давності виникає законне запитання – а хіба «Третій Рейх» як нацистська держава не був імперією? Взяти хоча б офіційну назву цього державного утворення – «Deutsches Reich» (Німецька імперія). Чому ж імперськість Росії трактується як нібито запобіжник нацизму? Не переконувало і таке твердження В'ячеслава Іноземцева: «Імперія являє собою експансію і домінанту певної метрополії над колоніями, котрі повинні бути раді тому, що вони колонії. Мова не йде про винищення, расову чистоту, не доведи Господи». У викладі Іноземцева кремлівські зверхники нібито далекі від політики винищення й переймаються лише одним: «Про життєвий простір йдеться. Це ми бачимо на прикладі Криму, і східної України, і того, що було раніше, розпочинаючи від Грузії й Придністров'я».

Знову виникало запитання: чи ж складовою частиною нацизму не було проголошення Гітлером завоювання «життєвого простору» (Lebensraum)? Тому дивно, що, у розумінні Іноземцева, агресія Росії проти України станом на 2016 рік була лишень якимось технологічним вирішенням «життєвого простору». Так само на той час Іноземцев жодним чином не допускав уподібнення Гітлера і Путіна: «Звичайно, нині набагато м'якше, слава Богу, наразі у світі немає такої готовності йти на насилля, розв'язувати війну, немає її у Путіна. Путін абсолютно не Гітлер, він не загарбник, він не прихильник переділу світового порядку». А що стосується агресії, то, мовляв: «Крим і Україна – це те, що підняло його популярність, це абсолютно такий театральний мікроімперіалізм, як іноді говорять наші французькі колеги» [5].

Далі ідея «театрального мікроімперіалізму» набирала в Іноземцева форми захисту благочестивої Росії: «Тут немає такої екзальтації. Фашизм 1920-х років опирався на велетенський масовий народний рух, сьогодні ж у нас імітація цього руху, у нас країна імітацій, тому вона нікуди не просунеться, не буде жодних танкових колон, котрі підуть на Київ. Це страшилки, якими західні політики лякають народ».

А час спливав, і після цих заяв багато чого у світі змінилося. В'ячеслав Іноземцев став працювати у Вашингтоні і вийшов із сфери репресивних заходів Кремля. Ми не станемо кидати камінь у бік професора – кожна людина має право не лише на власну думку, але й на помилку. Тут головний суддя для кожного з нас, як висловлювався Олександр Пушкін, «єдина разве совесть». До того ж нині опорною точкою для осмислення й переосмислення сутності політичного режиму Путіна став для багатьох кремлівський геноцид в Бучі, Ірпені, Гостомелі та інших містах і селищах України. Ці прояви варварства поставили проблему агресії у принципово нову систему координат: увесь світ отримав можливість уздріти машкару «російського держиморди». Уже не у різновиді «лайтфашизму», а людиноненависницького нацизму. Тож відбулися зміни і в оцінці В'ячеславом Іноземцевим агресивної політики Росії, його оптика бачення проблем теж набула іншого формату. Нині професор вважає, що після нападу на Україну на агресора чекає «серйозна криза, найсерйозніша з середини 90-х років, навіть більш серйозніша 1998 року за масштабами падіння, і за масштабами зниження реальних доходів» [6]. Однак сподіватися на вирішальну силу російського народу щодо припинення війни проти України буде марно: «Від них давно нічого не варто чекати. Від них варто очікувати лише більше терпіння й чергових вигуків на славу президента». Те ж саме стосується й ділових кіл Росії: «Нічого не відбудеться». Населення віддавна демонструє свою здатність до виживання – їм доведеться жити з новими цінами й покійно змиритися з перипетіями долі [6].

Що ж стосується ролі України, то тут у професора Іноземцева сталось фундаментальне зрушення. Так, на запитання «Що може зупинити російську армію і Володимира Путіна» його відповідь прозвучала чітко й однозначно: «Українська армія й українські добровольці». В подальших інтерв'ю ця тема поглиблюється: «Розмови про те, що ми зараз позакриваємо нафту й газ, і через місяць Путін піде з України, це я не знаю, на кого розраховано. Це повне безглуздя». І далі: «війна може закінчитись лише поразкою Путіна на полі бою, але з економічних причин вона не закінчиться ніколи».

Допускаючи тимчасове утримання Росією деяких окупованих районів України, В'ячеслав Іноземцев не допускає й думки про можливість відновлення в них ефективного суспільно-економічного життя чи навіть відбудови зруйнованих міст: «ніхто в міжнародній спільноті не визнає ці території російськими. Їх можна, мабуть, «приєднати» до Росії, щоб створити формальний привід їх відновлювати, легітимно вкладати туди гроші, але я впевнений, що ніхто не буде цього робити, тому що є загроза їх відторгнення». Життя за минулі 8 років показало, що в окупованих росіянами районах Донбасу «багато підприємств фактично не працювало, багато було демонтовано й вкрадено в Росію, і все, що робив Кремль, він платив місцевим жителям пенсії й виплати. Це було все» [7].

Еволюція поглядів В'ячеслава Іноземцева показова – вона вселяє надію на появу більш широких кіл демократичних сил Росії й процесу їх подальшого згуртування.

Рашизм: контури політичного режиму.

Виступ Тімоті Снайдера отримав значний резонанс у середовищі російських науковців. На відміну від В'ячеслава Іноземцева, багато з них (здебільшого мешкаючих ще й досі у Росії) так і зупинилися перед «червоною лінією», зважаючи

на пресинг путінського антидемократичного законодавства щодо оцінки історичних подій. Ніхто не прагне отримати 3-5 років ув'язнення за висловлення симпатії щодо України. Спрацьовує психологія виживання, зокрема й тих, хто пов'язав свою діяльність із фондом «Либєральная мысль». Один із них – доцент «Вищої школи економіки Олександр Кинєв – поступив у традиціях радянської дійсності: «засудити й відмежуватися»: «Я думаю, що стаття пана Снайдера до науки не має жодного відношення. Це таке собі типовє політичне обзивання, елемент інформаційної війни в чистому вигляді. Тому що під його критерії, які він там описує, підходить практично будь-яка персоналістська диктатура. Але називати будь-яку персоналістську диктатуру фашистською – це, м'яко кажучи, дуже сильне перебільшення. Тому це просто ярлик, це інформаційна війна, це взагалі не наука жодним чином» [8].

В даному випадку, як це часто велося за радянських часів, науковці будь що намагаються відмежуватися від політичної характеристики проблеми, а натомість спрямовують її обговорення в русло наукової схоластики: «як розуміти те чи інше поняття», «як воно співвідноситься з іншим поняттям», «чи відповідає це поняття усім критеріям, чи лише окремим із них» тощо. Хоча насправді їх лякає те, що «Снайдер говорить про фашизм не лише правлячих кіл Росії, але він і Росію називає фашистською країною». Тож з боку частини російських науковців пропонується така собі псевдоакадемічна казуїстика: країною правлять фашисти, але країна не є фашистською! І тут в хід іде жонгливання термінологією: мовляв, слід погодитися, що у фашизмі є «певні історичні джерела й певні риси. Деякі із цих рис не спостерігаються у правлячих колах Росії, не кажучи вже про країну в цілому. Справа в тім, що фашизм для того, щоб бути фашизмом, повинен пропонувати якусь ідею для мас, він має запропонувати якесь краще майбутнє, а не лише дивитися в минуле... Що фашизм – це все-таки про краще майбутнє для

якогось певного кола людей. Цього ми в путінізмі не спостерігаємо».

Дивна виходить логіка: якби Путін запропонував якусь модель кращого майбутнього, то в Росії був би фашизм, але злиденність путінської ідеології, мовляв, є ознакою того, що фашизму Росія ще не дотягує. Це якраз той випадок, коли недоліки путінізму стають нібито продовженням його чеснот. Звісно, зазначає професор Ратгерського університету (США) Сергій Єрофєєв, путінізм можна асоціювати з фашизмом. Однак «для того, щоб вести себе як фашист, не обов'язково бути за переконанням фашистом». Не виключено, що фашистська поведінка Путіна мотивується зовсім іншими ідейними переконаннями: «Ідея культу волі, силового очищення, розсування кордонів для своїх – це ідея почасти фашистська, але почасти вона притаманна деяким іншим системам, іншій культурі, іншій організації. В цьому зв'язку слід мати на увазі мафіозні системи» [8].

Знову таки виходить дивна річ – здійснюється фашистська політика, але вождь нації, мовляв, може бути і не фашистом за своїми переконаннями. Тоді російські аналітики «вкидають» ще одну альтернативну версію: мовляв, соціальні науки ніколи ще не стикалися із випадком, щоб ціла держава, ціла країна управлялась би мафією. Причому країна досить розвинута, країна велика, більш того, країна що володіє зброєю, яка може знищити увесь світ. Тому заклик Тімоті Снайдера до мобілізації мас, вважає Сергій Єрофєєв, має право на існування. Однак цим все не може вичерпатись. Колись таки настане час, вірять російські ліберали, коли країна дійде точки кипіння, тоді постане проблема зміни правлячої верхівки, чи принаймні її модернізації. От для того, щоб «зрозуміти, що нам робити, зокрема, людям, котрі будуть мати якусь здатність вести переговори в майбутньому з представниками цієї системи, для того, щоб зрозуміти їх, нам, звичайно, недостатньо говорити про фашизм» [8].

Така позиція професора Єрофєєва, який, між тим, уже змінив країну проживання, вражає своїм цинізмом. Логіка його аж надто проста: рано чи пізно відбудеться перерозподіл влади в Росії, яку зараз не варто називати фашистською, бо вона, мовляв, залишиться нам у спадщину. За цих умов сам дискурс про фашизм є навіть шкідливим, тому що він відволікає увагу від справжньої природи існуючої в Росії політичної системи. А вона, мовляв, і не містить у собі типового фашистського культу лідера: «Там культ, скоріше, братви, там культ понять, там культ певних мафіозних цінностей. Звісно, там є центральна фігура. Якщо цю центральну фігуру вилучити, викинути із цієї системи, то дуже багато чого може змінитися. Сама мафія відразу нікуди не дінеться, але дуже багато чого відразу зміниться» [8].

Отже, стратегія і тактика деяких ліберальних аналітиків зводиться до того, що хай собі Снайдер викликає в масах «лють благородну», а ми тим часом маємо пересидіти й зрозуміти як повести себе із мафіозі, коли в якийсь момент з ними слід буде порозумітися. Тут важливо, зауважує Єрофєєв, що ці братки з поняттями є людьми хитрими, хоча й недалекого розуму, однак спритними й боягузливими, бо є інші сили, які готові їх здолати. Наразі головною небезпекою є «Мюнхен-2». Але цього Мюнхена можна уникнути, «якщо ми зрозуміємо, що коли це зло почне програвати, то тоді можна буде задуматись щодо вигідних умов переговорів для сторони добра. Але для цього слід розуміти природу тих, хто нам протистоїть». Отож торжествує типова ментальність обивателя: «будемо спостерігати», а там «воно якось буде».

Оцих самих ліберальних «сил добра», судячи з усього, влаштовує та Росія, яку вони збираються успадкувати, чи, принаймні, поділити з «силами зла». Саме тому деякі ліберальні діячі зацікавлені, щоб зняти з Росії тавро фашизму. Авторитарна природа влади, стверджує Олександр Кинєв, не є ознакою одного фашизму: якщо брати персоналістські дик-

татури в країнах Латинської Америки, «співпадіння буде майже тотальне – цензура, заборона опозиції, жорсткі репресії тощо. Усе це не робить країну фашистською. Фашизм – це ідеологія» [8]. А далі вже йде пряма апологія російської дійсності. Культ особи в Росії, мовляв, немає: «у нас немає жодного масового обожнювання, у нас немає жодних кампаній героїзації, у нас не будують пам'ятників, не перейменовуються вулиці. У нас є персоналістський режим, де є держбюрократія, є її символ і, власне кажучи, усе чим відрізняються фашистські режими від звичайних авторитарних режимів».

Аргументація Кинєва досить примітивна, хіба що нахабна. Він заперечує все, що видно кожній неупередженій людині. Поставивши гітлерівську Німеччину за базову модель, він тестує сучасну Росію за цими показниками, звісно ж на користь Росії. По-перше, в Росії нібито відсутня єдина ідеологія. По-друге – відсутня й тоталітарна партія, які усе підпорядковано, оскільки «Єдина Росія» є своєрідною профспількою без чіткої ідеології. По-третє, в Росії, мовляв, є така-сяка багатопартійність і якась подоба демократичних виборів. По-четверте, частиною фашизму є геополітика, піднесена до рівня державної ідеології, де йдеться про територіальний простір, чого нібито немає в державній риторичі Росії. По-п'яте, складовою частиною нацизму є соціал-дарвінізм плюс ксенофобія, а в Росії навпаки – демонстративна поліетнічність. Аргумент щодо останнього твердження розрахований на простака: «Навіть коли розпочалася ця спецоперація [проти України], з'явилися ролики на російському телебаченні, в Інтернеті, котрі прямо показували, що Росія багатонаціональна країна». Тобто, Кинєв вважає, що аргументом фашизації не можуть бути звірства в Бучі, а лише ті пропагандистські ролики, що показують по російському телебаченні.

Вести дискурс на такому рівні, коли на «чорне» кажуть «біле», – значить не поважати себе. На щастя серед росій-

ської наукової громадськості з'являються особи неконформістського складу. Один із них – викладач «Вищої школи соціальних і економічних наук» Ілля Будрайтскіс. На його думку, за основу мотивації дій російського населення влада Кремля якраз і покладає ідеї соціал-дарвінізму, коли відбувається «розширення принципів конкуренції й боротьби за існування на рівень глобального світопорядку», а міжнародне право і права людини трактується лише як «приховування тваринного/природного прагнення до домінування за рахунок інших». Засобами пропаганди доносяться ідеї, що все, що лежить за межами особистого існування – є брехливим і лицемірним. Ця сувора практика повсякденного життя призводить населення «до повного безсилля перед політичними діями керівництва країни, зокрема щодо розв'язування агресії проти України» [9].

Нав'язувана російською владою абсолютизація приватного життя (триматися подалі від політики!) призвела до того, що люди уже позбулися й права на приватне життя і висловлення особистої думки. А тим часом щоденна практика засвідчує постійне прагнення влади підштовхнути людей до висловлення публічної підтримки кремлівської політики. Тобто, люди мають продемонструвати себе єдиним народом виключно через пасивну підтримку влади: «про це засвідчує насамперед те, що громадянська належність у нинішній Росії ототожнюється із підтримкою рішень влади і військової операції в Україні».

За часів Гітлера світова політика трактувалася нацистами як боротьба рас: раси конкурують між собою, а існування кожної із них стає загрозою для існування іншої. Тому, мовляв, виживання однієї залежить від знищення іншої. В нинішній Росії проголошена Путіним політика денацифікації України означає не що інше, як практику насильницького «перевиховання» аж до знищення. Боротьба з нацизмом трактується як боротьба росіян проти неросіян, які автоматично стають

антиросіянами. З цього приводу Будрайтскіс зазначає: в офіційній пропаганді «можна зустріти вказівки на те, що нацистами є не лише всі українці чи то носії особливої української державності, але і увесь Західний світ. Якщо ви не згодні з позицією Росії, якщо ви не згодні з поглядами її властей на те, що відбувається, ви є нацистом. Таким чином, нацизм являється не в якості злочинної ідеї, а в якості суті речей. Якщо ви українець чи виступаєте на підтримку України, ви – нацист» [9].

Достоту немає потреби проводити пряму аналогію між нацизмом Гітлера й нинішньою російською дійсністю. Фашизм ХХ століття був конкретним історичним явищем, насамперед політичним рухом, що спершу діяв поза межами держави. Веймарська держава виявилася надто слабкою щоб стримати натиск націонал-соціалізму. У нинішній Росії такого масового руху поза державного контролю немає, суспільство деполітизоване й не здатне до об'єднання. Більше того, такі масові рухи нинішньому керівництву Росії й не потрібні: «Ця фашизація відбувається згори, виключно силами державного апарату».

Посилання на те, що нібито історичний фашизм – чи то італійський, чи німецький – засвідчили якусь ідеологічну цілісність теж не витримують критики. Як правило, у Муссоліні й Гітлера це була вкрай еkleктична й навіть внутрішньо суперечлива мішанина різних ідей. Фашизація російського режиму також не потребує жодної цілісної ідеології. До стану фашизації суспільство призвів сам процес становлення державності, а також лінія державного апарату на пригнічення й роздрібнення суспільства. Звичайно, якісь ідеї час від часу з'являлися, але вони були просто затребувані на злобу дня: сьогодні одні, а вже завтра – інші.

Наприклад, нині Кремль нав'язує думку, що широкомасштабне вторгнення в Україну було непростим, але немінучим. Навряд чи сам Путін вірить, що хтось дійсно готував

напад на Росію. Але не слід і сумніватися в тому, що він вірить у те, що незалежна демократична Україна є екзистенційним викликом Росії, а тому має бути знищена як лише трапиться нагода. Згідно його логіки, іншого вибору й не було. А це означає, що сама логіка існування Росії, оточеної ворогами, вимагає від неї усе більш агресивної політики.

Не в меншій мірі ідеологічні кліше Кремля формувалися під впливом обставин життя самого Володимира Путіна, як під час служби в КДБ, так і особливо на прикладі 1990-х років – радикальних ринкових трансформацій. Саме тоді запанували цинічні істини, що кожен сам за себе, а у світі править лише сила, тому слід прагнути не виявитися слабком. Цей набір ідей, що стосується живої істоти, яка веде непримириму боротьбу за існування, якраз і процвітав у нацистській Німеччині.

Тим часом агресію проти України Путін намагається не називати війною, а лише «спеціальною військовою операцією». Значною мірою це пояснюється тим, що війна вимагає високого рівня соціальної солідарності з боку широких народних мас, якої в Росії наразі немає. Тим часом поняття «спеціальної операції» не вимагає від пересічної людини особистої участі в ній – це, мовляв, те, що здійснюється військовими професіоналами на якомусь іншому поверсі суспільного життя. Виходить так, що подібні воєнні операції забезпечують «нормальність» життя людей без їхньої особистої участі як громадян. І тут не можна не погодитися із висновком Іллі Будрайтскіса: «Якщо розвиток подій в Україні приведе до того, що російська влада буде змушеною назвати скоєне повномасштабною війною, і у цій війні ми виявимося учасниками як країна й суспільство, то країна зіткнеться із серйозною внутрішньою кризою. Тому що люди не готові жертвувати своїм життям в ім'я чогось більшого, оскільки його для них просто не існує» [9]. Перебіг подій на фронтах дає надію сподіватися, що все йде до того.

Рашизм: соціальна складова рейтингу війни.

Злочинна війна Росії проти України набирає обертів, приносить усе більше людських жертв і страждань. Та все ж, згідно опитування громадської думки соціологами «Левада-Центру», більшість росіян підтримує цю війну – 53% «безперечно» і ще 28% «скоріше підтримують». З огляду на таку сумну картину директор «Левада-Центру» Лев Гудков вирішив тимчасово не публікувати такі дані, «щоб не легітимізувати війну» [10]. Адже, засвідчив він, майже половина опитуваних гордяться рішенням Росії про воєнне вторгнення. Трохи менше 40% відчують сором, гнів, депресію тощо [10]. У підсумку народ запобігає перед владою і в той же час уникає контактів із соціологами. Коли служба Russian Field проводила 2-5 травня 2022 року опитування 1609 людей у телефонному режимі, то на одну заповнену анкету припало аж 17 відмов. Тобто, успішно завершилося лише 5,5% дзвінків.

Усе свідчить про те, що жителі Росії у масі своїй бояться говорити на тему війни. І тому є причини: з 4 березня 2022 року в Росії діє закон, що забороняє розповсюджувати нібито «завідомо брехливу інформацію» щодо використання збройних сил країни. Право визначати чи то інформація є дійсно «брехливою», передано на розсуд спецслужб. Єдиним достовірним джерелом відомостей уряд оголосив офіційні звідення російських держструктур. За публікацію альтернативних даних про війну загрожує до 15 років ув'язнення. А за «публічні дії, спрямовані на дискредитацію» російських військовослужбовців та заклики не використовувати армію – обіцяють 5 років в'язниці. Загроза кримінального переслідування за різнобічне висвітлення війни змусила багатьох російських і зарубіжних ЗМІ призупинити свою діяльність в країні.

Чи варто тоді довіряти опитуванням громадської думки? Соціологи стверджують, що навіть вибіркові дані дають

уявлення про досить достовірний загальний тренд: широко-масштабне вторгнення в Україну наразі користується широкою підтримкою серед росіян. Підтримують війну переважно люди малоосвічені, похилого віку й жителі села та малих і середніх міст [11]. Тобто, це та сама соціальна периферія, що залежить від офіційних каналів інформації, насамперед телебачення. Проти війни виступають переважно молоді люди, котрі отримують інформацію здебільшого із соціальних мереж. Однак їхня громадянська позиція невиразна: переважають настрої безпомічності, а то й навіть панічної втечі з Росії, якщо трапиться така можливість. З боку влади провадиться потужна обробка масової свідомості населення, задіяна політична поліція, цензура, адміністративні важелі, пропаганда й банальна система залякування. Крім того, позбавляють роботи багатьох людей, які виступають проти агресії чи підписали звернення проти війни. Відділи кадрів цікавляться й тим, чи є в кого родичі в Україні.

Соціологи не виключають, що санкції й очікування економічної катастрофи зможуть у якійсь перспективі вплинути на переважну більшість людей. Однак назагал провінція у Росії бідна, надто депресивна, а тому в масі своїй мало залежить від будь-яких санкцій. Грошові доходи людей не дозволяють їм користуватися імпортними товарами. Ця частина населення назагал обмежена у своїх запитах. До них хвиля інфляції, безробіття й падіння економіки докотяться лише через тривалий час. Так само потрібен час, коли прийде осмислення загибелі російських солдат у ході війни проти України. Наразі якогось адекватного уявлення про події, що відбувається в Україні, не спостерігається. Тиражуються пропагандистські кліше, нібито в Україні відбувся фашистський переворот, інспірований Сполученими Штатами Америки [12].

Відповідно сформувалися і уявлення про цілі Кремля, пов'язані із «спецоперацією». За даними Всеросійського центру вивчення громадської думки (ВЦВГД), 46% опиту-

ваних вірять, що головна мета – захистити Росію, роззброїти Україну і не допустити розміщення воєнних баз НАТО на її території; 19% вважають, що ціль Путіна – змінити політичний курс України, «очистити від нацистів»; 17% декларують, що йдеться насамперед про захист населення Донбасу; 5% назвали метою Путіна окупацію України й приєднання її до Росії [13].

Серед тих, хто підтримує агресію, соціологи виділяють декілька груп людей: це й аудиторія державної пропаганди, і прихильники «руського мира», і навіть ті, хто спершу був проти війни, але оскільки вона уже розпочалася, то очікують перемоги. Багато важить факт проголошення агресії «спецоперацією», а не «війною». Після Чечні, грузинських подій 2008 року, операції в Сирії й насильницької анексії Криму путінська влада привчила російського обивателя сприймати «воєнну операцію» як благу справу рук професійних військових, а не уділом громадянського населення. В узагальненому вигляді месидж росіян до українців набув такого стибу: «Тримайтесь, ми скоро прийдемо і звільнимо вас». Тобто, спрацьовує пропагандистське кліше щодо «визвольної місії російської армії», а разом з тим нав'язано образ «ворога» в особі Заходу, США, НАТО й України [11].

Сформовано й толерантне ставлення російського населення до війни. Військова операція сприймається як щось швидке й переможне. В березні-травні підтримка військової операції, за даними Extremescan трималася на позначці 64%. А тим часом протестний потенціал і досі залишається невідразним. Репресивні закони примушують значну частину людей залишатися осторонь – вони «не бажають свідчити проти себе», не бажають піддаватися репресіям. Показово, що активніше підтримують агресію найбільш забезпечені люди – багато з них перебувають на державному бюджеті, а тому й змушені «йти в ногу з лінією партії». До того ж 70% населення черпає інформацію із телебачення, в той час як понад

три тисячі джерел незалежної інформації змушені були припинити свою діяльність. А державна пропаганда тим часом діє нахраписто й професіонально [14].

Найближчі перспективи залишаються невиразними. Збільшення тривалості війни, поглиблення економічної кризи й падіння рівня життя вірогідно з часом створить ресурс для економічних протестів, однак навряд чи це стане ресурсом для масових виступів проти війни. Багато залежить від успадкованого росіянами імперського мислення, що українців як нації не існує, а є лише триєдиний російський народ. До того ж, зазначають російські соціологи, і до війни проти України, й незалежно від війни, пересічний росіянин із провінції звично живе тяжким життям, але не мислить себе поза державною логікою. Ресурс його життєвої свідомості спрямований на виживання будь-якою ціною: «Люди чекають на перемогу, це дуже значиме слово в Росії. Хай навіть вони не розуміють, в чому ж вона має покладатися – чи то буде Україна частиною Росії, чи лише її південна частина, чи лише коридор у Крим. Просто це навіть не важливо. Але сама перемога несе таке полегшення, вихід країни на інший рівень, котрий, як вони сподіваються, дійде й до нас, до звичайних людей у вигляді якогось полегшення в житті, поліпшення, доходу тощо» [12].

Тим часом Кремль намагається підвищити градус самооцінки росіян навіюванням різноманітних послань про нібито месіанське призначення російського народу в світовій цивілізації. Так, ще у своїй статті від 2012 року Путін назвав Росію «державою-цивілізацією» де пророкував: «Велика місія росіян – об'єднувати, скріплювати цивілізацію». Оця сама «цивілізаційна ідентичність», згідно Путіна, більша і вагоміша за національну, а заснована вона на спільності мови (зрозуміло, російської) і на неухильному збереженні «російської культурної домінанті». Врешті-решт, ідея месіанської ролі Росії звелась до того, що напередодні широкомас-

штабного вторгнення Путін сповістив, що українського народу як такого, що окремий від російського, не існує. В практичному плані звірства на окупованих територіях зримо засвідчують «історичну місію» Росії.

Іронією історії є евфемізм про «братній народ» – цим терміном Путін користується не часто, але кожен раз тоді, коли стосовно українців з боку Росії коїться злочин: наприклад, в «кримській промові» 2014 року, або у виступі 12 квітня 2022 року – у сам розпал війни, після звірств у Бучі й Маріуполі.

Рашизм: потенціал злоби й ненависті, насилля й мародерства.

Йдеться про довгу низку трагічних подій у Бучі, Ірпені, Гостомелі, Маріуполі й сотнях українських міст і сіл. Навряд чи тут нам стануть у пригоді слова президента Естонії Алара Каріса «Це не війна російського народу, це війна президента Путіна». В цьому ж контексті звернувся до російського народу й президент США Джо Байдена: «Я не вірю, що ви хочете кривавої, руйнівної війни проти України...». Але це все – дипломатія.

В Україні своя оптика сприйняття тієї російської «психології орди», що формувалася з давніх-давен. У XIII столітті світова цивілізація отримала дві висхідні точки державного будівництва: з одного боку Велика хартія вольностей, оприлюднена 1215 року Іоаном Безземельним, котра обмежувала свавілля короля; з другого – ухвалена на курултаї 1206 року Яса Чингісхана, що утверджувала абсолютне самодержавство. Монгольська імперія підготувала цивілізаційні засади Євразії, в контексті котрих піднялось Московське царство як данницький улус Золотої Орди. Жорстка політична залежність руських князівств від ханської влади виключала будь-яку форму самостійності – князівська воля могла існувати лише в рамках ординських інтересів. Ханський абсолютизм

запровадив реальні підстави подальшої державно-політичної конструкції Москви. Її етнокультурний тип формувався в умовах системного впровадження у масову свідомість абсолютної покірності владі, психології страху й невпевненості у завтрашньому дні. Характеристику московської князівської влади дав у свій час В.О. Ключевський: «У кожного часу свої герої, йому притаманні, а XIII і XIV століття були добою загального занепаду на Русі, часом вузьких почуттів й дрібних інтересів, дрібних, нікчемних характерів» [15, с. 57].

Уже хрестоматійними стають судження про Росію, як кочову ординську цивілізацію, яка нічого не може побудувати, окрім техніки людиноненавистництва й людиновбивства. Успішне проведення Кремлем конституційних поправок задля збереження президентом Володимиром Путіним своєї влади, що набрали чинності в липні 2020 року, зміцнило сутність російської влади – на сьогодні це корумпована мафіозна держава фашистського типу, що еволюціонує до нацизму. Чільну роль у її формуванні за двадцять років перебування при владі здійснив сам Путін, перетворивши цю країну в корумповану систему кланового капіталізму. В плані внутрішньої політики Володимир Путін і наближені до нього силовики захопили владу й ключові галузі російської економіки. Прибутки використовуються задля особистого збагачення. Цього було досягнуто завдяки альянсу між Путіним, колишніми співробітниками КДБ і організованою злочинністю. У суспільстві запанувала психологія і мораль «братків». Спираючись на Федеральну службу безпеки (ФСБ) цей альянс перетворив Росію в клептократію, виводячи із країни за рубіж велетенські грошові кошти, привласнюючи їх у вигляді «тіньового капіталу» й одночасно спрямовуючи значну їх частку на відродження імперської величі країни, на підкуп західних інститутів [16].

Тим часом за час перебування Путіна при владі майже кожен день оголошувалося: запущена така-то ракета, побу-

довано таку-то надпотужну зброю, здійснені такі-то випробування. А тим часом над країною тяжіє територіально-ресурсне прокляття: земля така багата на копалини, що можна нічого не робити, а лише торгувати надрами. Це територіальне прокляття пов'язане також із ординською спадщиною кочівлі та експансії. Межі країни так розсунуті, що ніхто не відчуває себе господарем якоїсь конкретної території, котру слід обробляти й окультурювати, бо ти успадкував її від предків і маєш передати нащадкам. Навпаки – між росіянами панує психологія кочівників: «мой адрес не дом и не улица». Паралельно складається відчуття, що докладати сил особливо не слід, що у зв'язку з рейдерськими наїздами все це нажите все рівно буде кимось забрано, розтягнуто, перейде до іншого бо хтось рано чи пізно прийде і відніме усю цю територію. Таке ставлення переноситься й на Україну – мовляв, якщо її територію не захоплять всілякі Мотороли й Стрілки, то на ній неминуче з'являться бази НАТО.

Важко не погодитися із Михайлом Епштейном – російським і американським філософом, викладачем Університету Еморі (Атланта, США). Його досвід підказує, що, на відміну від американців, у Росії багато брешуть, щоб «дати вихід найбільш мерзенним інстинктам руйнування, вбивства й національної переваги». Звідки цей інстинкт руйнування, і чому цивілізований світ відторгає цей «русский мир»? Відповідь Михайла Епштейна звучить так: «Росія ніколи своєї цивілізації не створювала, вона себе визначала насамперед по відношенню до Заходу, як його заперечення. І ось нині виявилось, що жодна ідеологія – ні православно-месіанська, ні комуністична – більше не потрібна. Залишається Орда, тобто гола ненависть до осілих народів, котрі будують свою цивілізацію на своїй власній землі, тоді як кочовим народам, ординцям потрібна лише нова земля. Це їм як дихання – завойовувати чужу землю. Кочова ментальність» [17].

Долаючи перипетії століть Україна врешті-решт пішла європейським шляхом, Росія ж обрала євразійський. Неза-

лежність України стала екзистенційним викликом державницькому устрою й психології Орди. Реакція Росії – українофобія посіла чільне місце у ідеології рашизму. З огляду на зазначені обставини, закономірним видається постановка проблеми російськими політологами: «Путін утворив Росію чи Росія Путіна?» На що Дмитро Орешкін відповів: «Я гадаю, що Росія утворила Путіна. Була затребуваність, і Путін прийшов... Путін – виплід Росії. А нині вже Путін очолив Росію й завів її у глухий кут... Допоки це не буде усвідомлено, ми будемо у цьому кривавому тупику місити кров і грязь».

У свій час Еріх Фромм стверджував, що рушійними в суспільстві є не лише раціональні судження, але й більш глибокі несвідомі пристрасті, закоренілі в національному характері. В сучасній версії рашизму було б не конструктивно акцентувати увагу лише на правлячому режимі Путіна, а при тому не зважати на наявний попит на фашизм у самому суспільстві. Серед росіян переважає пристосуванський соціальний характер, вони стають дедалі агресивнішим, скочуються до рівня «деструктивного» соціуму. Докладає сил на ниві масового обдурювання, моральної деградації, під'юджування до грабежів, насильства й бузувірства стосовно України й релігійна організація Кирила Гундяєва, яка із православної церкви усе більше вироджується в таку собі масову секту сатаністів. Священики церкви Гундяєва благословляють «священное русское оружие» на знищення переважного в своїй масі православного населення України.

Наразі ідеологія «русского мира» дійшла свого звироднілого втілення у практиці геноциду українського народу під гаслом «денацифікації». Постає питання про мотивацію, якою керується не лише офіційний Кремль, але й рядовий окупант, що убиває, гвалтує й мародерствує. Тут соціологи вдаються за допомогою до так званої піраміди Маслоу – моделі про націленість людини на найнеобхіднішому. *Перший щабель* потреб людини після розвалу Радянського

Союзу – знайти харчі, одяг і житло. Завдяки реформам 90-х років на ринку з'явилися товари і продукти. *Другий щабель* потреб – досягнення безпеки. Тут руку приклав Путін і переконав росіян, що силові структури цю проблему вирішують. *Третій рівень* – сім'я, спілкування й взаємна турбота. На цьому щаблі – як кому поталанить. На *четвертому рівні* йдеться про освіту, кар'єру, імідж і, головне, про статус у суспільстві. Насамперед виникає потреба у відчутті самоповаги: людям, які наїлись, напились і одяглись, навіть купили собі автомобіль, а, можливо, навіть придбали в іпотеку квартиру, захотілось величі. І ось тут на сцену вийшов Володимир Путін, який за допомогою спеціалістів із ФСБ дуже чітко вловив ці настрої, успішно осідлав цю хвилю і летів на ній мінімум 20 років, піднімаючись. Образно кажучи, наївшись і напившись, середній клас Росії захотів імперської величі Росії. Усі ці роки пройшли під гаслом «вставання з колін»: «ми примусимо нас поважати», «ми їм покажемо», «не смішіть наші Іскандери». Суспільство вийшло на архаїчний щабель духовності часів Російської імперії. А оскільки все це відбувається на фоні економічного неблагополуччя, то з'являється потреба відшукати зрадників, які заважають жити «по-руськи». І хто це міг би бути, якщо не українці, що зазіхали на право первородства, не бажають визнавати себе складовою частиною російського народу та ще й ототожнюють себе із спадкоємцями Київської Русі.

Відтак у Росії культивується спокуса завоювати велич на полі бою, взяти реванш на нагнітанні страху й залякуванні. Через телебачення культивуються «п'ятихвилинки ненависті» до українців – «розстріляти як скажених собак». Задає тон сам президент РФ: «нравится, не нравится – потерпи красавица». Чи ж варто дивуватися, коли дружини окупантів радять своїм чоловікам гвалтувати українських дівчат та колоті наркотики українським дітям. В моді увійшли футболки із надписом: «Нам не соромно». Не соромно перетворювати

Маріуполь у руїни, не соромно убивати стариків і дітей. Не соромно дивитись на вбивство як, мовляв, будні життя. Отже, хвалений «русский мир» дійшов ступеню звиродніння, і якщо не створити умов, при яких його буде розгромлено, нічого не зміниться. Самі економічні санкції тут не зарадять – вони убивають російську економіку, але не путінський режим.

Список використаних джерел та літератури

1. Snyder T. We Should Say It. Russia Is Fascist. *The New York Times*. 2022. May 19-th.
2. Рашизм. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B0%D1%88%D0%B8%D0%B7%D0%BC>
3. Путін на піку тиранії – Тімоті Снайдер про події в Росії – останні новини. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/putin-na-piku-tiraniyi-timoti-snyder-pro-podiji-v-rosiji-ostanni-novini-50253464.html>
4. Шмитт К. Понятие политического. Киев: Изд. «КНТ», 2021. 672 с.
5. «В России – мягкий вариант фашистского режима». URL: <https://www.svoboda.org/a/28047747.html>
6. Самый серьезный кризис с середины 90-х годов, хуже 1998 года по масштабам падения»: экономист Иноземцев – о «дне» экономики России. URL: <https://www.currenttime.tv/a/samyu-sereznyy-krizis-s-serediny-90-h-godov....>
7. Нового Грозного точно не будет. Экономист Владислав Иноземцев о том, будет ли Россия восстанавливать Мариуполь. URL: <https://www.currenttime.tv/a/novogo-groznogo-iz-mariupolya-ne-budet-ekonomist-vladislav-inozemtsev/31867455.html>
8. Какой режим построен в России? URL: <https://www.svoboda.org/a/kakoy-rezhim-postroen-v-rossii-/31871409.html>
9. Будрайтскис И. Не стоит искать причины фашизации российского государства в уникальной судьбе страны. URL: <https://vlast.kz/politika/49767-ila-budrajtskis-istorik-ne-stoit-iskat-priciny-fasizacii-rossijskogo-gosudarstva-v-unikalnoj-sudbe-strany.html>

10. «Хотят ли русские войны?»: что говорят данные соцопросов. URL: <https://ru.euronevs.com/2022/03/12/why-russians-support-war-ppp>
11. Поддерживающие войну – кто они? URL: <https://www.opendemocracy.net/ru/kto-podderzhivayet-voynu-s-ukrainoy-i-pochemu/>
12. Социолог: Поддержка россиянами войны против Украины с июня будет падать. URL: <https://www.dw.com/ru/sociolog-podderzka-rossijanami-vojny-s-ijunja-budet-padat/a-62028964>
13. Поддержка войны против Украины в России еще больше выросла – социологи. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/03/23/7333901/>
14. Социологи нашли связь между уровнем дохода и отношением россиян к войне против Украины: данные опроса. URL: [https://news.obozrevatel.com/vojna-v-ukraine/sotsiologinashli-svyaz-mezhdu-urovnem-dohoda-i-otnosheniem-rossiyan-k-vojneprotiv-ukrainyi....](https://news.obozrevatel.com/vojna-v-ukraine/sotsiologinashli-svyaz-mezhdu-urovnem-dohoda-i-otnosheniem-rossiyan-k-vojneprotiv-ukrainyi...)
15. Ключевский В.О. Сочинения в восьми томах: Курс русской истории. Т. 2. М.: Политиздат, 1957. 470 с.
16. Россия Путина: автократическая клептократия и клановый капитализм. URL: <https://www.golosameriki.com/a/putin-klectopracy/5487247.html>
17. Им как дыхание – завоевать чужую землю». Истоки российской агрессивности. URL: <https://ru.krymr.com/rossiya-obshchestvo-aggressivnosti-istoki/31750941.html>

Тетяна Орлова

ВПЛИВ РОСІЙСЬКИХ МЕНТАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ НА СУЧАСНИЙ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ КУРС КРЕМЛЯ

Гібридну війна, яку Росія у ХХІ ст. розпочала проти України і всього Західного світу, є доброю ілюстрацією до відомих слів прусського воєначальника, воєнного теоретика та історика ХІХ ст. К. фон Клаузевіца: «Війна є продовженням політики іншими засобами». Феномен війни осмислювався багатьма мислителями давнини й науковцями сучасності. Зокрема, й представниками історичної психології, в якій активно використовується поняття «менталітет». В історичній науці навіть сформувався окремий напрям – «історія ментальностей», а самі поняття «менталітет» і «ментальність» визнані фундаментальними поняттями в сучасній історії [1].

У загальному розумінні менталітет – це психологічна детермінанта поведінки людей, за будь-яких обставин вірних своєму природному «коду», що історично склався, певна інтегральна характеристика індивідів, сукупність їхніх уявлень, поглядів, почуттів, яка дає можливість визначити своєрідне бачення людьми оточуючого світу і пояснити специфіку їхнього реагування на нього, поведінки в ньому. Менталітет може бути соціокультурно диференційованим. Тоді йдеться про ментальність як про систему образів і уявлень соціальних груп, усі елементи якої тісно взаємопов'язані, і функції якої – бути регулятором їх поведінки і буття у світі. Часом менталітет розглядають як етнопсихологічний феномен. Тоді говорять про «національний менталітет» або «національний характер» як органічну цілісність соціально-психологічних якостей і рис, притаманних певній етнічній спільноті (народу, нації), що історично склалася [2, с. 193].

Національний менталітет є загальносвітовим феноменом, характерним і для моноетнічних, і для багатонаціональних суспільств, яким є Росія. Її національний менталітет являє собою складний конструкт. Він складається з ментальностей багатьох соціальних і культурних груп за домінуючої ролі менталітету населення, яке історично становить більшість всередині соціуму, тобто росіян.

І про менталітет, і про ментальність можна сказати, що це – механізми мислення, які не усвідомлюються, проте відбиваються в поведінці. Вони «розлиті» в культурі і буденній свідомості і виражають не так індивідуальні настанови особистості, скільки позаособовий бік суспільної свідомості. Їх можна умовно назвати колективним баченням світу. Тому вже сформований менталітет маси людей оберігатиме народ від будь-яких глибинних змін, що вимагатимуть від людей змінити власні звички свідомості, мислення, діяльності.

Менталітет суттєво впливає на розвиток соціуму, на хід історії. Осягання сутності соціально-історичного процесу неможливе без урахування цього впливу. Як писав колись В. Теккерей: «Посієш характер – пожнеш долю». Як доля людини багато в чому визначається її характером, так і доля народу – його менталітетом. Для істориків, одне із завдань яких полягає в поясненні суті того, що відбувалося, чи відбувається, поняття «менталітет» є дуже важливим. Менталітет є у кожної нації, він виявляється в моделях сприйняття і поведінки, що впливають на політичне та економічне життя країни. Національний менталітет є продуктом тривалої еволюції спільноти і впливає на всі поточні процеси, визначає їх характер, динаміку, спрямування. Результати діяльності слугують формами об'єктивації менталітету.

Етнонаціональний фактор відіграє важливу роль у політичному процесі. Вивчення національного менталітету необхідне для розуміння того, з ким доведеться мати справу або вести війну. Звісно, лише етнопсихологічних характеристик

недостатньо для пояснення політичних тенденцій, проте вони є важливими, бо можуть багато чого пояснити в реаліях минулого і сучасного. Зокрема, ментальні структури впливають на визначення змісту і векторів зовнішньої політики [3], що підкреслює важливість їх аналізу.

Особливості російського національного характеру або менталітету цікавлять російських гуманітаріїв уже не одне століття. Можна сказати, що практично всі відомі мислителі XIX–XX ст. висловлювалися з цього приводу. Серед них: К. Аксаков, В. Белінський, М. Бердяєв, В. Даль, С. Булгаков, О. Герцен, М. Данілевський, І. Ільїн, К. Кавелін, Н. Карамзін, Л. Карсавін, І. Кириєвський, О. Лосєв, М. Надеждин, Ф. Нестеров, П. Флоренський і багато інших. У сучасній Росії також з'явилося чимало публікацій фахівців різного профілю, в яких не тільки з'ясовуються характеристики російського менталітету [4-30], а й робляться спроби визначити, як він реагує на виклики часу [31-36].

В українській гуманітаристиці також є публікації, присвячені ментальним проблемам у цілому [37] та російським ментальним особливостям зокрема [38-40]. Однак проблему їхнього впливу на формування зовнішньополітичного курсу Кремля практично не розроблено, хоча розуміння її значущості наявне. Підтвердженням цього може бути публікація 2016 р. Центром стратегічних і міжнародних досліджень США (CSIS) доповіді про зв'язок російської ідентичності із зовнішньою політикою РФ під авторством російського вченого І. Зевельова. Головна ідея цього документу полягає в тому, що в поточній нестабільній ситуації на міжнародній арені винувата саме російська ментальність [41].

Інший аспект проблеми – незмінність і змінність менталітету. Класики досліджень національного характеру акцентували стійкість його засадничих рис. Так, Л. Леві-Брюль писав: «Хоч би якими значними були зовнішні зміни в способі життя, менталітет залишається колишнім» [42, с. 332].

Закріплюючись у психіці історично, певні риси передаються з покоління у покоління і актуалізуються в підходящих умовах.

Однак умови існування людей змінюються, що не може не вплинути на ментальні особливості. У процесі розвитку національного соціуму його первісні ідеї і цінності зазнають змін залежно від історичної ситуації, зміни обставин життя народу. Деякі культурні патерни слабшають, інші починають діяти активніше. Тому на кожному історичному етапі специфіка національного менталітету, зберігаючи його суть і характерні риси, відрізняється від попередніх і наступних епох. У кожній генерації носіїв менталітету – переплетення різноманітного старого і нового, проте ментальна інерція не здатна до перекроювання картини світу синхронно із суспільними перетвореннями і змінами. Разом з тим існує зворотний зв'язок: залежність змін суспільств від ментальних особливостей народів. Деякі компоненти національних менталітетів мають більш змінюваний характер, ніж інші, проте в кожному менталітеті існує відносно стабільне ядро.

У науковій літературі виокремлюється низка об'єктивних факторів, що впливають на формування, підтримку і трансформацію національного менталітету. Насамперед, це – природа, серед якої етнічна спільнота виростає і творить свою історію. Особливості довкілля зумовлюють суспільно-виробничу технологію, характер праці, а також образ світу. Важливе значення мають природно-географічні умови проживання тієї чи іншої спільноти. До них відносяться розміри і місце розташування країни, її рельєф, природу кордонів, клімат, наявність корисних копалин, флору і фауну, заселеність, географічне сусідство з іншими етносами. До цього переліку слід додати характеристики процесу людського спілкування (комунікації), оскільки тільки у взаємодії людей між собою в просторі і часі з'являються спільні почуття, уявлення, думки [2, с. 194-195].

Серед факторів впливу на першому місці – географічний. Російський етнос формувався на території, яка не була

захищеною природними перешкодами, такими як високі гори або океанські простори. Територіальне ядро етносу, що сформувався як російський, не надто сприятливе для тривалого проживання. Континентальному клімату притаманні значна мінливість погоди, різкі річні і добові стрибки температур, тобто сезонність, нерівномірність розподілу опадів, що часто призводить до посухи. Ранні заморозки і довга зима значно скорочують період сільськогосподарських робіт, що в Росії триває приблизно 130 днів. Ризикований характер землеробства, один врожай на рік при низькій врожайності не могли забезпечити селянам гарантованого і високого прибутку. Голод траплявся з певною періодичністю впродовж всієї російської історії. Бідність – постійний стан переважаючої більшості населення, яке впродовж століть мешкало по селах.

Територіальне ядро російської цивілізації склалося в переважно лісовій зоні з підзолистим типом ґрунту, що вимагало очищення ділянок від дерев і чагарнику, глибокого орання, постійного внесення добрив, загалом, значного напруження сил. Умови ведення сільського господарства вимагали об'єднання трудових зусиль. Це призвело до тривалого існування сільської общини і великої патріархальної селянської сім'ї. На початку XX ст. приблизно 90% населення Росії становили селяни. Саме в їхньому середовищі формувалася національний менталітет. У сучасній РФ під впливом урбанізації демографічний склад населення змінився, однак селянська ментальність живе в середовищі городян першого-другого-третього покоління, особливо її живлять заклики до відродження традицій.

Сучасний російський історик Є. Миронов пише: «Суворий клімат вплинув і на формування особливого типу менталітету населення... Наодинці за таких умов прожити було неможливо. Звідси й набагато міцніша община, ніж на Заході, колективізм замість індивідуалізму, співпраця і взаємодопомога

замість конкуренції і суперництва. Усе це сформувало особливий тип менталітету російського народу, пріоритет общинних цінностей, колективізм, роль держави у забезпеченні виживання населення» [43, с. 146].

Таким чином можемо стверджувати, що однією з базових сутнісних характеристик російського менталітету є общинний колективізм. Його основні риси: співпричетність індивіда до справ й інтересів колективу, співпраця, «ембріональність» приватновласницьких прагнень, некористолобство, байдужість до правових норм, прагнення до вищої моральної правди, справедливості й рівності. Такий колективізм нівелює і придушує особистість, породжує зрівняльність і патерналізм, утриманство, сподівання у вирішенні власних проблем на державу, а не на власні сили, що часто переростає в месіанізм, у нетерпимість до інакодумства [44, с. 118]. Общинність, колективізм сприяє гомогенізації населення, що полегшує управління ним, а населення, здебільшого, тому не опирається.

Низка дослідників вказує на внутрішню суперечливість, різноспрямованість ціннісних орієнтацій і настанов російського менталітету, його провідних рис. Серед позитивних називають «адаптивність і самостійність, винахідливість і сприйнятливність до нового, стійкість до нестач і терпіння, душевну теплоту, турботу про близьких. Ще відзначаються наявність сильного потягу до справедливості, праведного осягання життя, служіння високим ідеалам, Батьківщині, почуття обов'язку, безкорисливе подвижництво, здатність до самозречення». Як на слабкі риси російського народу вказують на «роз'єднаність, низьку самодисципліну і нездатність до самоорганізації без підкорення і примусу, правовий нігілізм, патерналізм і підданську культуру, максималізм і хитання від крайності до крайності» [26].

Простежуючи історію складання менталітету, варто взяти до уваги російську цивілізаційну модель: община і лідер,

якому всі мають бути незаперечно відданими. За таких умов формується підданська політична культура, яка в різний спосіб виявлялася в різних модифікаціях у всі часи існування російської держави, хоч би як вона називалася. І хоч як звався її керманич – «цар-батечко» або «сучасний національний лідер Росії», така політична культура є патріархально-авторитарною. Відповідно до неї суспільство уявляється великою родиною на чолі із «батьком», який краще за всіх все розуміє і знає як діяти. За патерналістськими настроями приховується намагання виправдати власну соціальну пасивність, безпорадність, утриманство, залежність від того, що дасть держава як втілення батьківського піклування. Однак за те, що хтось бере на себе відповідальність за твою долю, треба чимось заплатити, насамперед свободою, підданством, громадянським приниженням. З іншого боку ці втрати необхідно чимось компенсувати, у випадку росіян – відчуттям причетності до чогось величного. Величній державі, велич якої забезпечує політика її лідера.

Російські дослідники підкреслюють значення природно-географічних обставин для формування системи влади, а також для складання менталітету. «Забезпечити цілісність і життєздатність етносу за умов його розпорошеності на великій території могла тільки сильна державна влада. Створення надміцної державної організації, здатної не тільки витримувати надвисокий тиск із зовні, а й подолати його, стало, таким чином, відповіддю Росії на історичний виклик» [2, с. 196]. Своєрідність державного устрою наклала глибокий відбиток на менталітет росіян, однією з провідних ознак якого стало прийняття етатизму, а народна мудрість визначила тактику пасивної адаптації до держави.

У сьогоdnішній Росії спостерігається відродження традиційного російського авторитаризму, що ідейно спирається на патерналістські настрої широких мас. Така система не тільки нав'язується «згори», а й має підтримку «знизу», бо прави-

телю суспільною свідомістю делегується відповідальність і право приймати рішення на міжнародній арені та розв'язувати конфлікти в середині країни. У XIX ст. таке народне світобачення влучно описав М. Некрасов у вірші «Забуте село»: «Вот приедет барин, барин нас рассудит...».

Об'єктивно переважна більшість населення сучасної Росії «годується з руки держави». Це – державні службовці, військові і силовики, бюджетники, працівники державних підприємств, пенсіонери, а також члени їхніх родин. Так, станом на 2013 р. половину працюючих росіян – 33,6 млн. осіб складали чиновники, силовики, працівники соціальної сфери та державних підприємств. Тобто половина працюючих громадян РФ працює на державу та напряму залежна від державної влади [45, с. 168-169]. Усі вони зацікавлені в тому, щоб держава була спроможна здійснювати фінансування відповідних виплат. З іншого боку, величезність території країни і уявлення про її «невичерпні запаси» породила велими розмиту свідомість, погане розуміння того, як слід співвідносити свої права та інтереси з чужими правами, зокрема, з правами інших держав. Сутнісною рисою російського способу життя є безправ'я переважної частини населення, оскільки він ґрунтується на приматі державної влади над законом. Відповідно правовий нігілізм російського менталітету виявляється не тільки на національному рівні, а й на міжнародному. Яскравий приклад цього явища – порушення Москвою всіх базових угод з незалежною Україною 2014 р.

Французькому королю Людовіку XIV приписується фраза: «Держава – це я», натомість у сучасній РФ поширений мем: «Росія – це Путін. Путін – це Росія», який утворився у 2014 р. після публічно сказаних слів першого заступника глави Адміністрації президента РФ В. Володіна: «Є Путін – є Росія, немає Путіна – немає Росії» [46].

Такі особливості характеру радянських і пострадянських людей, як схильність до роболіпства й холуйства і/або

примусу і насильства, лицемірство, цинізм, нетерпимість до інакодумства, шовінізм, про які писали російські суспільствознавці ще до агресії Росії проти України [9; 47-50], безперечно впливають на російську зовнішню політику та подальшу ескалацію напруженості на міжнародній арені. Як зазначає доктор філософських наук, керівник сектору філософії культури Інституту філософії РАН С. Нікольський: «Наш час відкрив, що поведінка мас пояснюється не тільки їх темрявою, пам'яттю про страх або відчуттям вузди, що не слабне. Значною мірою вона диктується й тим, що дії влади народ вважає правильними, підтримує і любить саме таку владу, саме існуючий у країні порядок визнає не тільки вірним, а й єдино можливим». Це зумовлено «базовими константами російського буття»: імперським статусом країни, самодержавним характером влади, зростанням власності і влади, з одного боку, і відсутністю власності у народу [51, с. 135].

У Росії ніколи не було справжньої приватної власності, яка б охоронялася законом, так само, як і права і безпека приватного власника. Натомість на Заході приватна власність – основа свободи – економічної і політичної. Свобода неодмінно веде до розвитку, появи інновацій, змін, збільшення різноманітності, в решті решт до зростання складності устрою життя. Однак у російському суспільстві домінує консервативний тип мислення, в рамках якого будь-які соціальні трансформації сприймаються як зміни на гірше. Здавна однією з рис російського національного характеру є любов до простоти. У складнощах важко самотійно зорієнтуватися, тому росіяни звикли покладатись на «світлий розум» і «залізну руку» лідера. Своєю чергою самодержець може управляти у величезній державі, тільки максимально спростивши всі керовані об'єкти. Звідси, прагнення простоти – і «нагорі», і «внизу».

У західній системі цінностей головна – вільна особистість, у російській – держава і служіння їй. Як співали за радян-

ських часів: «Была бы страна родная, и нету других забот», і люди не повинні сумніватися у цьому. На відміну від Заходу з раціональним типом свідомості громадян, у Росії домінує міфологічна емоційна свідомість, де розум викликає підозри, що ілюструє часто вживане кліше: «Ач, який розумний знайшовся!» із підкреслено негативною конотацією. Власне, у міфологічній свідомості нічого поганого немає. Всі народи із цього починали. Проте чимало з них на ній не затрималися, рушили шляхом переходу від міфологічної до логічної свідомості. Росія ж такому переходу пручається, милуючись власною емоційністю. Родовими ознаками російського менталітету стали нерозвиненість логічної свідомості, нелюбов до роздумів і навіть побоювання їх, догматизм і начотництво. Людина з міфологічним мисленням не звикла розмірковувати, складнощі її лякають, її свідомістю легко маніпулювати. Це пояснює ситуацію з ефективністю обробки громадської думки засобами масової інформації у сьогоdnішній Росії.

Як традиційна російська свідомість віддзеркалюється в сучасній зовнішній політиці Кремля? Міфологічна емоційна свідомість формує певну культуру, стрижнем якої є «боротьба добра зі злом». Причому саме РФ «захищає добро», отже її дії виправдані, бо ведуться «заради порятунку світу». Росія в цій боротьбі – мучениця. Виступаючи на щорічному дискусійному клубі «Валдай» у жовтні 2018 р., президент В. Путін пояснив, що чекає на росіян у разі початку ядерної війни: «Агресор має знати, що відплата невідворотна. Ми – жертви агресії, ми як мученики потрапимо в рай. А вони просто здохнуть. Навіть розкаяться не встигнуть» [52].

Ці, слова президента Росії демонструють живучість у російському суспільстві міфу про рай і потрапляння туди за муки та образу росіян як «мучеників» за правду. Подібні уявлення були характерними і на початку російській агресії проти України, коли іноземні держави запровадили санкції

проти РФ, і матеріальне становище значної частини населення РФ почало погіршуватись. Здавалося б, це мало викликати посилення протестних настроїв, а насправді спостерігалася масова консолідація, схвалення зовнішньополітичних дій влади.

Війни в Україні та Сирії на деякий час відвернули увагу росіян від реальних життєвих проблем. У 2014 р. увага і тривоги росіян були практично повністю сконцентровані на проблемах відносин із Заходом, Україною, Кримом і Донбасом. Навіть обвал цін на нафту, що тоді почався, турбував лише 9% респондентів соціологічних опитувань [53, с. 12]. Російські оглядачі у 2016 р. писали: «І тут знову виявляється сила менталітету: притаманна російському народу-ідеалісту терплячість, здатність і готовність стоїчно переносити нестачі і труднощі в ім'я вищих цілей, перевага духовних цінностей над матеріальними» [30, с. 9]. Ці сучасні оцінки перегукуються з думками дослідників початку ХХ ст., зокрема професора університету Св. Володимира І. Сікорського, який писав: росіян відрізняє терпіння і страждання, що впливає з нього. «Потреба мучеництва є наче необхідною психологічною практикою, наче внутрішньою підготовчою вправою, без якої була б немислимою боротьба з перешкодами, що накладалися на людину суворою і бідною природою. Терпіння і покірливість долі мають бути, без сумніву, визнані як найвидатніші особливості російської душі» [30, с. 10].

Покірливість долі, тобто фаталізм і прагнення уникнути персональної відповідальності є однією з провідних рис російського національного характеру. Дійсно, яку відповідальність може нести людина, якщо все визначено наперед? «На все – воля Бога», «я як усі». У наш час спільнота із переважанням міфологічного мислення увійшла в руйнівну суперечність із ускладненням проблем сучасного глобалізованого світу, які потребують вирішення. Однак і російське суспільство, і влада ігнорують зміну умов та зростаючу

складність світу, що вимагає приймати все більш складні рішення.

Нераціональність, сподівання на фарт, недалекоглядність – ці риси російського менталітету можна побачити в багатьох зовнішньополітичних акціях Кремля. Лише за останні роки «російський слід», тобто втручання було помічено в спробі державного перевороту в Чорногорії у 2015 р. [54], каталонському русі за відокремлення від Іспанії у 2015–2017 рр. [55], англійському Brexit 2016 р. [56], заворушеннях «жовтих жилетів» у Франції у 2018 р. [57], підтримці диктатури у Венесуелі [58] та ін. Російський національний характер влучно характеризується словами «бесшабашность» або «безбашенность». Стриманості і розважливості західної людини протистоїть нерозважливість росіянина, його безтурботність і неощадливість. Це обертається невмінням планувати, передбачати віддалені наслідки своїх дій, думати про завтрашній день (показова народна приказка: «День да ночь – сутки прочь»). Для російської людини некомфортно бачити поруч із собою іншу людину, яка активно будує своє життя, намагаючись його покращити, з перспективою на майбутнє. Тут дух росіянина повстає, починає цькувати «буржуя», «куркуля», «Гейропу» або Україну. Не випадково в масовій російській свідомості склався образ «хохла» – дрібного куркуля, жадібного і хитрого, який не поспішає ділитися «побратськи».

Попри величезні території і багаті поклади корисних копалин, російський народ завжди жив бідно. Ця бідність впливає з неспроможності раціонально розпорядитися наявними ресурсами заради спільного добробуту громадян, як це має місце в Норвегії або Саудівській Аравії. Як зазначає доктор політичних наук В. Пастухов: «Росіяни легко йдуть на смерть і подвиг, проте організація свого повсякденного життя уявляється їм непосильним завданням» [59]. Замість того, аби витратити кошти на поліпшення життя власного народу,

мільярди витрачаються на військові потреби. Так, за даними SIPRI, у 2017 р. РФ вийшла на третє місце у світі за військовими витратами (69,2 млрд. дол.) [60], і це при тому, що, за даними Росстату, за підсумками того ж 2017 р. у РФ четвертий рік поспіль відбувається падіння рівня життя громадян [61].

Війну можна використовувати для виправдання нестач, що пояснюються підступами тих, хто ненавидить Росію: «Священна війна проти несправедливості в розподілі державної величі у світі відволікає від несправедливості в розподілі багатства і злиденності всередині країни» [62, с. 7]. Тобто від незадоволення владою, коли точиться війна, владі зручніше тримати власний народ у покорі, згуртовуючи його навколо себе. Спираючись на переконаність, що сильна влада спроможна одержати перемогу, активізується мобілізаційний колективізм, відбувається негативна консолідація – згуртування проти «ворогів». Нині Кремль, визначаючи свою політику на внутрішній і зовнішній арені, враховує і спирається на глибокі шари народної підсвідомості, де завжди дримає протистояння «своїх і чужих». Відповідно, у критичний час владою розпалюється ворожнеча проти того, хто начебто ненавидить Росію, хоче підкорити і загарбати її багатства. У ролі такого ворога історично виступає Захід. Разом з тим підспудно роздмухується ненависть і до тих, хто просто живе краще або хоче жити краще, ніж Велика Росія. У наш час у цю категорію потрапила Україна, яка захотіла жити «як в Європі» і почала рухатись у її бік.

Крім того, у Росії існують давні традиції насильницьким способом розв'язувати складні питання. Нерозуміння часто породжує прагнення застосувати силу, вдарити, зруйнувати, вбити. І для зовнішньої політики СРСР, і для сучасної зовнішньої політики РФ притаманна така риса, як високий рівень агресивності. За умов культу сили компроміс у Росії вважається ознакою слабкості, а насильство розглядається як

найпростіша форма «узгодження» відносин та інтересів. Не дарма В. Путін публічно коментуючи зовнішньополітичну акцію Росії в Сирії підкреслив: «Если драка неизбежна – бить надо первым» [63].

Общинність російського менталітету зумовлює його анти-індивідуалізм. Для Російської держави людина – не більше, ніж «гвинтик», до того ж «незамінних немає». У російському народі поваги до особистості також завжди бракувало. Відчуття власної слабкості, приниженості зумовлює прагнення виявити зверхність, принизити опонента, якщо не фізично, так морально. Цим, зокрема, пояснюється поширеність мату в російському розмовному спілкуванні, в якому прийнято політичних опонентів таврувати як «дерьмократів», «ліберастов», а для інших народів винайдені глузливі прізвиська, наприклад, «піндоси» – для американців, «Гейропа» – для європейців. Однак поруч із зневажанням інших – пекуче бажання, аби Росію поважали у світі, хоча б через страх. Потреба в повазі з боку інших і в самоповазі відноситься до базових людських потреб. Попри власні незavidні життєві досягнення такі відчуття зростають від усвідомлення належності до сильної, могутньої спільноти, так виникає grimуча суміш комплексів неповноцінності і величності. Сучасна російська влада спрямувала ці народні інтенції в актуалізацію міфу про відновлення, розширення імперії. При цьому використовуються слогани, які суперечать один одному: «Росію ніколи не поставити на коліна» і «Росія встає з колін», але для росіян це нормально, адже однією з рис російського менталітету є алогізм.

В. Путін своєю агресивною зовнішньою політикою намагається відтворити споконвічний імперський дискурс буття Росії. Базовими принципами цієї політики є: політичний консерватизм («соціальна стабільність і сильна держава»), традиціоналізм (захист національних традицій і цінностей, міцна сім'я, православ'я, антизахідництво, відновлення статусу

Росії як великої держави) і «єдність народу і влади», тобто придушення опозиції, керовані вибори, використання засобів масової інформації з метою пропаганди [64].

Частиною російського менталітету є явище «народного імперіалізму», коли експансія і мілітаризм сприймається позитивно та виправдовуються. Так, у 1968 р., коли Чехословаччина зробила спробу зменшити залежність від Москви, радянські люди обурювалися: «Ми їх звільнили від фашизму, а вони...». Натомість офіційне засудження Німеччиною російської агресії проти України вилилось у 2015 р. у поширенні серед росіян гасла на кшталт: «Можемо повторити», а на задньому склі автомобілів німецьких марок Mercedes-Benz, BMW, AUDI, Volkswagen, Porsche деякий час виблискували наліпки «На Берлін!». Це наочна ілюстрація антиномії російського менталітету: патріотизм і схиляння перед Заходом, адже патріотично налаштовані водії обрали машини не вітчизняного виробництва.

Щодо Заходу як основного конкурента Росії, у російській масовій свідомості під впливом почуттів захвату і заздрості, наслідування і відкидання склався двоїстий образ – і як орієнтира, і як ворога. Це й не дивно, адже для російської влади західні базові інститути, насамперед, представницька демократія, правова держава, незалежний суд, гарантія приватної власності, прав і свобод людини, несуть велику небезпеку, адже всі вони у своєму функціонуванні спираються на повагу до людини. Водночас західні технічні новачії та товари приваблюють росіян.

Хоча дискусія між «західниками» і «слов'янофілами» в Росії почалася ще в середині XIX ст., проте у XXI ст. перших почав тіснити загальний антизахідний дискурс. Його головні ідеї старі: «Росія – не Європа», а отже, європейські моделі життя їй не підходять; Захід – це втілення вселенського Зла, а Росія веде проти нього «священну війну»; Захід зазіхає на багатства та незалежність Росії тощо.

Ось що, наприклад, пише у виданні «Военное обозрение» О. Самсонов: «Основним засобом подолання кризи (чужим коштом) для західного світу є велика війна. Вона дозволяє списати борги, зобов'язання, запустити військово-промисловий комплекс і економіку на всю потугу, зруйнувати стару інфраструктуру, аби потім створити нову, зруйнувати національні держави й держави-цивілізації, і в першу чергу Росію, пограбувати їх, привласнити чужі ресурси, необхідні для створення нового світового порядку... Боротьба зі злом, вселенською несправедливістю – це матриця російської цивілізації... Священна боротьба як сутність російського суперетносу гарантує волю до перемоги і гідність як стан розуму і душі. Росіяни набувають у такій ситуації сенс буття, прокидаються від мороку, стають воїнами і священиками», а господарі Заходу стали на шлях розпалювання четвертої світової війни, бо прагнуть «протягнути в майбутнє проєкт глобальної рабовласницької цивілізації» [65]. Причому цинізм і лицемірство ситуації полягає в тому, що російська еліта, зокрема і пропагандистська, виводить свої гроші в західні банки, купує там нерухомість, виряджає дітей на навчання тощо.

Водночас російський президент постійно закликає до відродження традиційних цінностей, серед яких – патріотизм і державність, називаючи патріотизм єдиною національною ідеєю [66]. У програмі патріотичного виховання ставка робиться на мілітаристсько-патріотичну свідомість. Патріотично налаштовані матусі влаштовують паради дитячих візочків, оздоблених у вигляді танків, чи літаків, в яких малеча одягнена в однострої часів Другої світової, а молодші школярі співають: «Если главный командир позовет в последний бой, дядя Вова, мы с тобой» [67]. Російська державна пропагандистська машина почала активно педалювати ідеї консерватизму і націонал-патріотизму, причому часто у їх вельми архаїчній формі, після того, як у 2011 р. мали місце масові акції протесту проти фальсифікації виборів до Державної Думи. Цей феномен одержав назву «нового російського кон-

серватизму» [68]. Він набув ще більшого розмаху після подій в Україні на початку 2014 р., оскільки російській владі необхідно було легітимізувати свою агресію проти України. Неупереджені російські науковці позначили у 2014–2015 рр. таку соціологічну аномалію як «посткримський синдром» з такими характерними рисами: консолідація громадської думки навколо президента РФ; перенесення фокусу уваги з внутрішніх проблем країни на зовнішні загрози й виклики; масова підтримка навіть таких спірних акцій уряду, як запровадження зустрічних контрсанкцій; різка поляризація в оцінці подій між лояльною владі більшістю і невдоволеною меншістю; високий рівень взаємної агресії; тотальне домінування в масовій свідомості оцінок і суджень, що формуються пропагандистськими передачами по основних каналах телебачення. Водночас у російському суспільстві спостерігався стрімкий сплеск націонал-патріотичних настроїв і очікувань, так званої «російської весни», з головною ідеєю об'єднання навколо сучасної Росії народів і земель, які будь-коли мали відношення до Російської імперії [53, с. 6-7].

За президентства В. Путіна відчутно посилилася риторика «особливого шляху Росії» [28]. Живучість міфу «особливості» часто пояснюється його «вкоріненістю в глибинах національної свідомості». Насправді ця ідея здавна нав'язується владою через своїх «політтехнологів» і «пропагандистів», аби зберігати status quo і не допускати спроб його похитнути ліберальними і демократичними ідеями, що надходили із Заходу. Не особлива «духовність» росіян, а бажання правлячих кіл зберегти свою владу й пов'язаних з нею преференцій є основою ідеологем «особливого шляху» й відповідної міфології. Ця ідеологема також є однією з підвалин політичної легітимації авторитарного режиму [69, с. 21-23].

Парадокс полягає в тому, що прагнення врятувати все людство та навчити його жити «високодуховно» виявляють ті, хто не може налагодити життя у власній країні. Проте,

посткримська ейфорія почала зникати з російського суспільства вже наприкінці 2015 р. Від 2016 р., незважаючи на пропагандистські зусилля влади, фокус громадської уваги почав зсуватися із зовнішньополітичного порядку денного на внутрішньоекономічні і внутрішньополітичні процеси, інтереси повернулися до звичного кола турбот, далеких від ідей «Русского мира», «духовных скреп», «традиционных устоев».

Дані Інституту соціології РАН за 2017 р. показали, що у росіян зовсім невеликий попит на протистояння із США, на реванш у пострадянських республіках (лише 8% adeptів), на нарощування оборонних витрат (28% схвалення). Головний же запит – на соціальну справедливість, боротьбу з корупцією на верхівці (51% росіян) [70]. У 2017 р. більшість росіян знов повернулося до порядку денного початку 2010 рр. Найбільша турбота – дорожнеча життя – зазначили 65% опитаних, «повністю задовольняла» політична система російського суспільства лише 20% громадян, 75% росіян вважають, що «людям при владі не має ніякого діла до простих людей» [71]. Відповідно рейтинг президента В. Путіна почав падати. Наприкінці грудня 2018 р. він був на рівні 36,5%, в січні 2019 р., за даними ВЦИОМ, впав до 33,4% [72]. Аналогічним чином, згідно дослідження Левада-Центр, рівень підтримки зовнішньої політики Кремля влітку 2018 р. зменшився до 16% населення [73]. Ситуація характеризується загальною знервованістю, що підкріплюється економічною дестабілізацією, погіршується не завжди адекватними діями і заявами влади. Останні виявляють прірву між імперативами сучасної цивілізації і традиціоналістським менталітетом. Головна небезпека для сучасної Росії – відставання в розвитку, закладене на ментальному рівні.

Агресивна зовнішня політика Кремля дала імпульс формуванню ворожого для Росії міжнародного простору. Так, колишній керівник ЦРУ США Д. Петреус на конференції Raisina Dialogue, що проходила на початку січня 2019 р.,

заявив, що Путін став «найбільшим подарунком для НАТО від часів закінчення холодної війни», надав альянсу «новий привід жити» [74]. Недалекоглядність російського національного характеру виявилася і в політиці Кремля щодо України, адже агресія 2014 р. зробила Україну більш прозахідною і змусила суспільство зробити остаточний цивілізаційний вибір на користь Європи. Не зважаючи на це, Росія продовжує розгортати гібридну війну, головним знаряддям якої є розпалювання конфліктів та сіяння хаосу, що має на меті підірвати впорядкованість існування Західного світу.

Стосовно країн пострадянського простору Росія, швидше за все, не обмежиться вже триваючою окупацією частин територій Грузії (з 2008) та України (з 2014). Сьогодні під загрозою російської експансії перебувають насамперед найближчі союзники Росії – Білорусь та Казахстан, щодо яких Кремль здійснює постійний тиск, як економічний, так і культурно-демографічний. Уся попередня російська історія показує, що це цілком реальний сценарій, адже без місії рятувати «братів» російський соціум втрачає екзистенційний сенс свого буття, а російській владі стає вкрай складно керувати величезною гетерогенною державою.

Список використаних джерел та літератури

1. История ментальностей, историческая антропология: зарубежные исследования в обзорах и рефератах. М.: РГГУ, 1996. 255 с.
2. Кукоба О.А. Доминанты российского национального менталитета. *Вестник Воронежского государственного университета. Серия «Гуманитарные науки»*. 2004. № 2. С. 191-208.
3. Чугров С.В. Понятие внешнеполитического менталитета и методология его изучения. *Полис. Политические исследования*. 2007. № 4. С. 46-65.
4. Лихачов Д.С. О национальном характере русских. *Вопросы философии*. 1990. № 4. С. 3-6.

5. Иваненков С.П. Размышления о российском менталитете. *Россия – XXI*. 1994. № 11-12. С. 136-150.
6. Иванов С.К., Сенокосов Ю.П. Размышления о России и русских. Штрихи к истории русского национального характера. М.: Прогресс-Культура, 1994. 461 с.
7. Касьянова К. О русском национальном характере. М.: Институт национальной модели экономики, 1994. 267 с.
8. Российская ментальность: материалы круглого стола. *Вопросы философии*. 1994. № 1. С. 25-53.
9. Мостовая И.В., Скорик А.П. Архетипы и ориентиры российской ментальности. *Политические исследования*. 1995. № 4. С. 69-76.
10. Ануфриева Е.А. Специфика русского характера. *Социально-политический журнал*. 1996. № 5. С. 26-30.
11. Бутенко А.П., Колесниченко Ю.В. Менталитет россиян и евразийство: их сущность и общественно-политический смысл. *Социологические исследования*. 1996. № 5. С. 92-102.
12. Российский менталитет: вопросы психологической теории и практики. Под ред. К.А. Абульхановой, А.В. Брушлинского, М.И. Володиковой. М.: Издательство Институт психологии РАН, 1997. 336 с.
13. Ментальность россиян: Специфика сознания больших групп населения. Под общ. ред. И. Дубова. М.: Имидж-Контакт, 1997. 477 с.
14. Фещенко Е.В. Менталитет человека, его эволюция и особенности в Западной Европе и в России. Новосибирск: НГАЭиУ, 1999. 74 с.
15. Трофимов В.К. Генезис и сущность русского национального менталитета. Ижевск: Шеп, 2000. 286 с.
16. Жидков В.С., Соколов К.Б. Десять веков российской ментальности: Картина мира и власть. СПб.: Алетейя, 2001. 636 с.
17. Джидарьян И.А. Представление о счастье в российском менталитете. СПб.: Алетейя, 2001. 242 с.
18. Вьюнов Ю.А. Слово о русских (характер, склад мышления и духовные ценности народа в историческом контексте). М.: Издательство ИКАР, 2002. 296 с.

19. Гудзенко А.И. Русский менталитет. М.: АиФ Принт, 2003. 444 с.
20. Антипова А.В. Природно-исторические ситуации и менталитет россиян. *История и современность*. 2005. Вып. 2. С. 144-166.
21. Сергеева А. Русские: стереотипы поведения, традиции, ментальность. М.: Флинта Наука, 2006. 320 с.
22. Григорьева А.А. Базовые образы русского менталитета. *Гуманитарные и социально-экономические науки*. 2007. № 5. С. 75-79.
23. Кульпин Э.С. Эволюция российской ментальности. Два суб-этноса. *История и современность*. 2008. № 2. С. 48-54.
24. Гостев А.А. Проблема российского менталитета в свете отечественной православно-христианской традиции. *История отечественной и мировой психологической мысли: Ценить прошлое, любить настоящее, верить в будущее: материалы междунар. конф. по истории психологии. Отв. ред. А.Л. Журавлев, В.А. Кольцова, Ю.Н. Олейник*. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2010. С. 22-32.
25. Кара-Мурза С.Г. Кто такие русские. М.: Алгоритм, Эксмо, 2010. 240 с.
26. Розов Н.С. Российский менталитет: наиболее конструктивные концепции и их критика. *Мир России*. 2011. № 1. URL: <https://nsu.ru/filf/rozov/publ/rus-mentality.htm>
27. Полежаев Д. Русский менталитет: социально-философская концепция. *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 2012. № 3. С. 285-303.
28. Фирсов Б.М. Апология «особого пути» и ментальность россиян: взгляд извне. *Политическая концептология*. 2013. № 4. С. 49-57.
29. Юревич А.В. Базовые компоненты национального менталитета. *Вестник РАН*. 2013. № 83. С. 1083-1091.
30. Журавлев А.Л., Кольцова В.А. Российский менталитет как предмет психологического исследования: сущностные характеристики и факторы формирования. *Историогенез и современное состояние российского менталитета*. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2016. Вып. 2. С.7-37.

31. Герасимов И. Российская ментальность и модернизация. *Общественные науки и современность*. 1994. № 4. С. 63-73.
32. Шулындин Б.П. Российский менталитет в сценариях перемен. *Социологические исследования*. 1999. № 12. С. 50-53.
33. Барулин В.С. Российский человек в XX веке: потери и обретения себя. СПб.: Алетейя, 2000. 431 с.
34. Веретенников Н.Я. Российская ментальность и современность. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2000. 112 с.
35. Розов Н. Современный российский менталитет: разнообразие габитусов и направления изменений. URL: <http://razdatok.narod.ru/users/pages/s077/p077.htm>
36. Монахова И.Р. Российский менталитет в свете глобальных вызовов – вечных и современных. *Век глобализации*. 2011. № 2 (8). С. 150-162.
37. Калина Н.Ф. Лики ментальности и поле политики. К.: Агропромвидав України, 1999. 184 с.
38. Дацюк С. Російська ментальність: загадка, вигадка і незмінна субстанція. 24.11.2015. URL: <https://uainfo.org/blognews/1448375302-rosiyska-mentalnist-zagadka-vigadka-i-nezminna-substantsiya.html>;
39. Козирецька С.А. Дискурсні практики медіа-сфери Росії: синтез двох ідеологій чи розмитість орієнтирів. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2016. Вип. 42. С. 239-244.
40. Орлова Т. Російська бідність з точки зору історії ментальностей. *Етнічна історія народів Європи*. 2016. Вип. 49. С. 120-131.
41. Гимадеева А. Запад обвинил в новой холодной войне российский менталитет. URL: https://pikabu.ru/story/zapad_obvinil_v_novoy_kholodnoy_voynе_rossiyskiy_mentalitet_4683975
42. Леви-Брюль Л. Первобытный менталитет. – СПб.: Европейский Дом, 2002. 400 с.
43. Миронов Е.В. Особенности исторического пути развития России. *История и современность*. 2011. № 1. С. 143-150.
44. Маймина Е.З. О социально-экономических особенностях развития России. *Общественные науки и современность*. 1998. № 3.

45. Бульвінський А.Г. Перспективи розвитку Росії у контексті екстрактивної державно-політичної традиції. *Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія за редакцією кандидата історичних наук, доцента А.Г. Бульвінського*. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. С. 154-174.
46. Володин: «Есть Путин – есть Россия, нет Путина – нет России». 23.10.2014. URL: <https://www.mk.ru/politics/2014/10/23/volodin-est-putin-est-rossiya-net-putina-net-rossii.html>
47. Кессиди Ф.Х. О парадоксе России. *Вопросы философии*. 2000. № 6. С. 87-91.
48. Гудков Л.Д. Негативная идентичность. М.: Новое литературное обозрение «ВЦИОМ-А», 2004. 816 с.
49. Левада Ю. Ищем человека: Социологические очерки. 2000–2005. М.: Новое издательство, 2006. 384 с.
50. Гудков Л.Д., Дубинин Б.В., Левин А.Г. Фоторобот российского обывателя. *Мир России*. 2009. № 2. С. 22-33.
51. Никольский С.А. Об архитектуре российской власти и общества, или игры со Змеем Горынычем. *Политическая концентология*. 2017. № 3. С. 134-150.
52. Путин о ядерной войне: Мы попадем в рай, а они сдохнут. 18.10.2018. URL: <https://www.segodnya.ua/world/russia/putin-o-yadernoy-voynе-my-popadem-v-ray-a-oni-sdohnut-1180919.html>
53. Бызов Л.Г. Ценностная трансформация российского общества на фоне социально-политического кризиса и посткрымского синдрома. *Общественные науки и современность*. 2016. № 6. С. 5-20.
54. Російський слід у Чорногорії: далі буде. 06.11.2016. URL: <https://www.ar25.org/article/rosiyskiy-slid-v-chornogoriyi-dali-bude.html>
55. ЗМІ розповіли про «російський слід» референдуму у Каталонії. 26.09.2017. URL: https://espreso.tv/news/2017/09/26/zmi_rozpovily_pro_rosiyskiy_slid_referenduma_u_kataloniyi
56. Британська преса виявила чіткий російський слід у референдумі щодо Brexit. 11.06.2018. URL: <https://zbruc.eu/node/8055538>

57. Франція розслідує російський слід у протестах «жовтих жилетів». 10.12.2018. URL: <https://znaj.ua/world/193544-franciya-rozsliduye-rosiyskiy-slid-u-protestah-zhovtih-zhiletiv>
58. Лавров заявив, що «Росія зробить все» для підтримки Мадуро. 29.01.2019. URL: <https://tsn.ua/svit/lavrov-zayaviv-scho-rosiya-zrobit-vse-dlya-pidtrimki-maduro-1288194.html>
59. Блог Пастухова. Русский характер: существует ли русский «культурный код»? 01.06.2016. URL: https://www.bbc.com/russian/blogs/2016/06/160601_blog_pastoukhov_russian_character
60. SIPRI: Росія увійшла в трійку світових лідерів за кількістю військових витрат. 24.04.2017. URL: <https://nv.ua/ukr/world/countries/sipri-rosiya-uvijshla-v-trijku-svitovih-lideriv-za-kilkistju-vijskovih-vitrat-103337993.html>
61. 121 Уровень жизни в России отбросило на 9 лет в прошлое. 25.01.2018. URL: <https://www.finanz.ru/novosti/lichnyye-finansy/uroven-zhizni-v-rossii-otbrosilo-na-9-let-v-proshloe-10139968865>
62. Рубцов А.В. Цивилизационный выбор в постсоветском контексте: реальные и ложные цели. *Политическая концептология*. 2018. № 4. С. 6-21.
63. Владимир Путин: Если драка неизбежна – бить надо первым. 22.10.2015. URL: https://echo.msk.ru/blog/day_video/1645224-echo/
64. Гудков Л. Инерция пассивной адаптации. *Pro et Contra*. 2011. Январь–апрель. С. 20-42.
65. Самсонов А. Борьба со злом, вселенской несправедливостью – это матрица русской цивилизации. 21.04.2017. URL: <https://topwar.ru/113967-borba-so-zlom-vselenskoj-nespravedlivostyu-eto-matrica-russkoj-civilizacii.html>
66. Путин назвал патриотизм национальной идеей. 03.02.2016. URL: https://www.bbc.com/russian/news/2016/02/160203_putin_patriotism_idea
67. «Если главный командир позовет в последний бой, дядя Вова, мы с тобой». Депутат Госдумы с кадетами исполнила песню про Путина. 14.11.2017. URL: <https://meduza.io/shapito/2017/>

11/14/esli-glavnyy-komandir-pozovet-v-posledniy-boy-dyadya-vova-my-s-toboy- deputat-gosdumy-s-kadetami-ispolnila-pesnyu-pro-putina

68. Бызов Л.Г. Консервативный тренд в современном российском обществе – истоки, содержание, перспективы. *Общественные науки и современность*. 2015. № 4. С. 26-40.
69. Оболонский А.В. Идеологема особого пути, или «особый путь» в цивилизационный тупик. *Политическая концептология*. 2018. № 2. С. 18-31.
70. Социальная справедливость и борьба с коррупцией вместо войны с Западом. 26.03.2018. URL: http://ttolk.ru/articles/sotsialnaya_spravedlivost_i_borba_s_korrupsiey_vmesto_voynyi_s_zapadom
71. Посткрымская Россия: «Нет» противостоянию с Западом, «Да» социальной справедливости. 03.07.2018. URL: http://ttolk.ru/articles/postkrymskaya_rossiya_net_protivostoyaniyu_s_zapadom_da_sotsialnoy_spravedlivosti
72. ВЦИОМ: рейтинг доверия Путину достиг исторического минимума. 18.01.2019. URL: <https://www.novayagazeta.ru/news/2019/01/18/148477-vtsiom-reyting-doveriya-putinu-dostig-istoricheskogo-minimuma>
73. Левада-центр отметил снижение поддержки внешней политики Владимира Путина. 09.08.2018. URL: <https://www.rbc.ru/politics/09/08/2018/5b6aec49a794787da>
74. Экс-глава ЦРУ назвал Путина «самым большим подарком для НАТО». URL: www.rbc.ru/politics/09/01/2019/5c35a5b39a7947f81761090c?from=newsfeed

Андрій Бульвінський

АКТУАЛІЗАЦІЯ В РФ ТЕМИ БОРОТЬБИ З «ПЕРЕГЛЯДОМ» ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Напередодні відзначення 65-ї річниці перемоги у Великій Вітчизняній та Другій світовій війні владні кола Російської Федерації розгорнули широкомасштабну кампанію боротьби з фальсифікаціями історії Другої світової війни. Основною причиною цього стало невдоволення російського керівництва тим, яким чином у ряді країни Східної Європи та Балтії трактується роль СРСР на початковому етапі війни та вшанування у цих країнах політичних діячів та військових організацій, які боролись не лише з німецькою, але й радянською окупацією.

Так, у січні 2007 р. Сейм Литви схвалив резолюцію «Про відшкодування збитку від окупації СРСР», у якій звернувся до Росії, як до правонаступниці СРСР, з проханням про початок консультацій з Литвою про сплату «збитку від радянської окупації» [1]. А 17 червня 2008 р. Сейм Литви вніс доповнення до закону про збори, згідно з якими забороняється використовувати нацистську і радянську символіку, зображення керівників націонал-соціалістів Німеччини і КПРС СРСР, оскільки це «може сприйматися як пропаганда нацистських і комуністичних окупаційних режимів» [2].

17 вересня 2009 р. під час офіційних заходів до 70-х роковин військової агресії СРСР президент Польщі Л. Качинський у своєму виступі назвав входження радянських військ до Польщі 17 вересня 1939 р. «агресією, котра подавила опір у боротьбі з гітлерівцями та змінила карту тодішньої Європи» [3]. Аналогічну позицію висловив і польський Сейм, який 23 вересня одностайно схвалив спеціальну заяву в якій засудив напад Радянського Союзу у 1939 р. У заяві наголо-

шується, що «17 вересня 1939 р. війська СРСР без оголошення війни напали на Польщу, порушуючи її суверенність та ламаючи основи міжнародного права. Підставою для агресії Червоної Армії став пакт Молотова–Рібентропа від 23 серпня 1939 р. між СРСР та гітлерівською Німеччиною». У заяві Польщу було названо «жертвою двох тоталітаризмів: нацизму й комунізму», а розстріл польських офіцерів радянським НКВС навесні 1940 р. – «військовим злочином із ознаками геноциду». Також польські депутати закликали «до польсько-російського єднання на основі історичної правди» й відмови від замовчування або фальшування історичних фактів» [4].

Варто підкреслити, що напередодні, свого приїзду до Гданська 1 вересня 2009 р. на захід з нагоди 70-ї річниці початку Другої світової війни прем'єр-міністр РФ В. Путін опублікував у польській «Газеті Виборчій» статтю, у якій серед іншого наголосив, що він проти спотворення свідомості суспільства на догоду недобросовісним політикам, перелицьовування минулого, переписування історії під потреби політичної кон'юнктури. «У деяких країнах зайшли ще далі – героїзують нацистських прихвостнів, ставлять в один ряд жертв і катів, визволителів і окупантів» [5].

Жодних вибачень у зв'язку з агресією СРСР проти Польщі у 1939 р. поляки від В. Путіна не дочекались. Натомість 23 вересня перший заступник голови Держдуми РФ О. Морозов заявив, що резолюція сейму Польщі по 1939 р., це – «негідна політика, що ґрунтується на брехні» [6], а 24 вересня МЗС Росії заявило, що резолюція Сейму Польщі щодо подій 17 вересня 1939 р. завдає шкоди відносинам із Росією.

Коментуючи подібну російську реакцію маршалок Сейму Польщі Б. Коморовський назвав марними спроби російських політиків, істориків та журналістів захистити злочини радянської влади. У свою чергу, міністр закордонних справ Польщі Р. Сікорський висловив думку, що агресивна історична полі-

тика РФ твориться підконтрольними журналістами та третьорозрядними істориками й розрахована на громадян Росії [7].

28 листопада 2009 р. президент Польщі Л. Качинський схвалив прийнятий Сеймом закон, що передбачає кримінальну відповідальність за володіння або придбання комуністичних символів [8].

Позицію Польщі та країн Балтії щодо ролі СРСР у початку Другої світової війни поділяють і загальноєвропейські інституції. Так, 1 липня 2009 р. Парламентська асамблея ОБСЄ виступила із резолюцією «Возз'єднання розділеної Європи», в якій прирівняла сталінізм до нацизму та закликала до засудження тоталітарних режимів на міжнародному рівні. У резолюції було зазначено, що в XX столітті європейські країни постраждали від двох тоталітарних режимів, які несли з собою геноцид і злочини проти людства, – нацистського і сталінського. Для засудження тоталітаризму ОБСЄ запропонувало встановити загальноєвропейський День пам'яті жертв сталінізму і нацизму, який відзначати щороку 23 серпня, тобто в день підписання пакт Молотова-Ріббентропа в 1939 р. Цим пактом, СРСР і Німеччина поділили Європу і розв'язали Другу світову війну [9].

Дана резолюція зазнала різкої критики з боку президента РФ Д. Медведєва, оскільки нею СРСР було визнано рівно відповідальним за Другу світову війну нарівні з фашистською Німеччиною. В інтерв'ю каналу «Росія» 30 серпня 2009 р. Д. Медведєв оцінюючи це рішення заявив: «Але це, пробачите, вже просто цинічна брехня» [10].

Одним із основних об'єктів російської критики стала і Україна. Основне невдоволення офіційного Кремля викликало посмертне присвоєння президентом України В. Ющенком звання Герой України командувачу УПА Р. Шухевичу (12 жовтня 2007 р.) та лідеру ОУН С. Бандері (22 січня 2010 р.).

Так, у своєму посланні до президента України В. Ющенка від 11 серпня 2009 р. Президент РФ Д. Медведєв заявив, що

«російсько-українські відносини піддаються випробуванням і в результаті взятою Вашою адміністрацією лінії на перегляд спільної історії, героїзацію нацистських співників, звеличення ролі радикал-націоналістів, нав'язування міжнародному співтовариству націоналістично забарвлених трактувань масового голоду в СРСР 1932–1933 рр. як «геноциду українського народу» [11]. Цю тезу російський президент повторив і в інтерв'ю телеканалу «Росія» 30 серпня 2009 р., наголосивши, що «держави Балтії і навіть Україна оголошують, по суті, колишніх нацистських прибічників своїми національними героями, які боролися за звільнення їх держав» [10]. Під час інтерв'ю CNN у вересні Д. Медведєв знову підкреслив: «Мені не дуже подобається те, що в Україні відбувається героїзація, як прийнято говорити, нацистських злочинців. Взагалі-то ми колись всі разом боролися проти нацизму» [12].

Також явно не без підказки Кремля головний рабин РФ Берл Лазар під час зустрічі з прем'єр-міністром РФ В. Путіним у січні 2010 р. заявив, а прес-служба уряду РФ поширила його неоднозначну заяву щодо того, що народи України і Прибалтики брали участь у ліквідації євреїв під час Другої світової війни [13]. У свою чергу президент Росії Д. Медведєв у вітанні адресованому учасникам заходів, присвячених 65-річчю визволення концтабору «Освенцим», закликав світову громадськість об'єднати зусилля в боротьбі з переглядом історії Другої світової війни. «Минуло вже 65 років відтоді, як фашизм було повалено. Але й досі чутно голоси тих, хто намагається виправдати злочини нацистів. Поставити в один ряд жертв і катів, визволителів і окупантів. А в деяких країнах йдуть ще далі – героїзують нацистських поплічників. Такі спроби перегляду історії – неприпустимі. І в боротьбі з ними ми зобов'язані об'єднати зусилля» [14].

МЗС РФ у своєму коментарі від 26 січня 2010 р. назвало присвоєння лідеру ОУН С. Бандері почесного звання Героя України назвало «подією одіозного змісту» [15]. А прем'єр-

міністр Росії В. Путін 15 лютого 2010 р. зі свого боку піддав різкій критиці Президента України В. Ющенка за глорифікацію С. Бандери, оскільки той нібито був людиною, «яка не лише заплямувала себе співпрацею з нацистами, але й відрізнялася особливою жорстокістю при розправах з євреями і поляками» [16].

Крім заяв та коментарів російська влада ініціювала і ряд заходів організаційно-правового характеру. Так, у травні 2009 р. президент РФ Д. Медведєв створив Комісію при президентові Російської Федерації з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії на чолі з керівником власної адміністрації С. Нарішкіним. Причинами такого кроку він назвав спроби фальсифікацій, які «стають дедалі жорсткішими, злішими, агресивнішими». «По суті, ми опиняємося в ситуації, коли повинні відстоювати історичну істину і навіть ще раз доводити ті факти, які ще зовсім недавно здавалися цілком очевидними... Ми нікому не дозволимо поставити під сумнів подвиг нашого народу» [17].

Ще раніше, у лютому 2009 р. глава МНС Росії С. Шойгу запропонував ухвалити закон, що передбачає за заперечення перемоги СРСР у Другій світовій війні кримінальну відповідальність. Він аргументував свою ініціативу тим, що на пострадянському просторі нібито заперечують підсумки Другої світової війни, заслуги і подвиги всього радянського народу. А ухвалення такого закону дозволить «захистити нашу історію, подвиг наших батьків і дідів» [18]. У результаті вже у квітні 2009 р. комісія Державної Думи РФ розпочала підготовку проекту федерального закону «Про протидію реабілітації в нових незалежних державах на території колишнього СРСР нацизму, нацистських злочинців і їхніх пособників». У пояснювальній записці до законопроекту передбачалось застосування примусових заходів впливу до держав колишнього СРСР у разі здійснення ними державної політики з реабілітації нацизму. «Така політика в будь-якому вияві

визнається недружньою щодо РФ і зумовлює зазначені в законопроекті заходи дипломатичної та економічної дії, а також звернення в міжнародні організації аж до ООН з метою застосування міжнародних санкцій до цієї держави», – сказано в документі. Законопроектом передбачалось застосування різних заходів впливу щодо фізичних і юридичних осіб, аж до залучення до адміністративної та кримінальної відповідальності [19].

Подібну позицію представників російської влади можна було б зрозуміти, якщо б вони були послідовні у питанні засудження усіх, хто співпрацював з нацистською Німеччиною. Проте, гостро засуджуючи вшанування в Україні Р. Шухевича та С. Бандери за співпрацю з фашистською Німеччиною, перші особи Російської держави вважали за можливе офіційно вшанувати пам'ять інших нацистських союзників. Під час візитів до Фінляндії російських президентів – В. Путіна у вересні 2001 року і Д. Медведєва у квітні 2009 року на державному рівні відбулось вшанування фінського маршала Карла Густава Еміля Маннергейма. До його могили обидва російські президенти поклали квіти [20]. Причому російські ЗМІ пишучи про це, трактували такі дії, як спробу російського керівництва відійти від чорно-білого бачення історії. Зокрема, помічник Д. Медведєва з міжнародних справ С. Приходько, роз'яснив журналістам, що це – свідчення «широкого і відкритого погляду Москви на спільну історію» [21], хоча Фінляндія була союзницею фашистської Німеччини у Другій світовій війні, воювала проти Червоної Армії на Карельському та Ленінградському фронтах, і у взаємодії з німецькою групою армій «Північ» протягом 1941–1944 рр. утримувала з півночі кільце блокади Ленінграда. А К. Маннергейм безпосередньо командував наступом фінської армії на Ленінград та блокадою міста з півночі у результаті якої загинуло понад 600 тис. лєнінградців. Більше того, за успішні та активні дії фінських військ під Ленінградом німецький генерал-

полковник А. Йодль за дорученням А. Гітлера 4 вересня 1941 р. вручив Маннергейму всі три ступені «Залізного хреста» [22]. Щодо планів фінського керівництва у цей період, то 11 вересня 1941 р. тодішній президент Фінляндії Рісто Рюті цілком однозначно висловився з цього приводу: «Якщо Петербург не буде більше існувати як велике місто, то Нева була б найкращим кордоном на Карельському перешийку... Ленінград треба ліквідувати як велике місто» [22].

Іншими «героями», які співпрацювали з нацистами, але це не завадило вшанувати їх пам'ять вже на території самої РФ, є білі російські генерали, отамани та козаки, які служили Гітлеру у часи Великої вітчизняної війни.

По-перше, у Москві біля метро «Сокіл» на території православного історичного меморіалу при Храмі Всіх Святих, у 1994 р. з ініціативи групи «віруючих православних ветеранів ВВВ» та з благословення тодішнього російського патріарха Алексія II була встановлена пам'ятна плита генералам російського білого руху. Серед вшанованих значаться отамани П. Краснов, А. Шкуро, Г. фон Паннвіц інші генерали та офіцери, які служили в СС чи вермахті [23]. Одіозність цих фігур не може викликати сумніву, адже П. Краснов був генерал-лейтенантом вермахту, з 1944 р. – начальник Головного управління Козаких військ Головного управління СС, страчений 1947 р. як військовий злочинець; генерал-лейтенант А. Шкуро, з 1944 р. – начальник Козачого резерву Головного управління військ СС, страчений 1947 р. як військовий злочинець; групенфюрер СС, генерал-лейтенант військ СС Г. фон Панвіц – командир 15-го Козачого кавалерійського корпусу СС, страчений 1947 р. як військовий злочинець; генерал-майор А. Туркул – командир запасної бригади Козачого резерву Головного управління СС; генерал-майор Конюхов – командир 3-ї бригади 15-го корпусу військ СС; генерал-майор вермахту Б. Штейфон – командир Російського охоронного корпусу вермахту в Сербії; генерал-майор М. Скоро-

думов – сформував Російський охоронний корпус вермахту в Сербії; генерал-майор вермахту Б. Хольстон-Смисловський – командував Особливою дивізією «Росія» Абвера, 1-ю Російською національною дивізією вермахту, Російською національною армією вермахту [24]. І хоча одна з цих меморіальних плит була розбита російськими антифашистами у травні 2007 р., проте на протести прибрати іншу офіційна влада не відреагувала [25; 26].

По-друге, 24 серпня 2007 р. в станиці Єланська Шолоховського району Ростовської області було відкрито меморіальний комплекс «Донські козаки в боротьбі з більшовиками». Головною скульптурою меморіалу є пам'ятник згаданому генералу П. Краснову. Окрім місцевих жителів під час відкриття меморіалу були присутні представники Донського, Кубанського й інших військ, священнослужителі Ростовської єпархії РПЦ [27; 28]. І усі ці багатолюдні заходи відбулись не зважаючи на те, що 22 червня 1941 р. генерал Краснов виступив зі зверненням до козаків такого змісту: «Я прошу передати всім козакам, що ця війна не проти Росії, а проти комуністів, жидів і їх посіпак, які торгують російською кров'ю. Хай допоможе Господь німецькій зброї і Гітлеру» [29].

Взагалі позиція РПЦ у питанні ставлення до колишніх російських гітлерівських генералів дивовижно гнучка. Так, Архієрейський Синод Російської православної церкви за кордоном у своєму відзиві від 8 вересня 2009 р. на книгу професора Санкт-Петербурзької духовної академії протоієрея Г. Митрофанова «Трагедія Росії. «Заборонені» теми історії XX століття», підкреслив: «Іменування діянь ген. А. Власова – зрадою, є, на наш погляд, легковажним спрощенням тодішніх подій... У російському зарубіжжі... ген. А. Власов був і залишається свого роду символом опору безбожному більшовизму в ім'я відродження Історичної Росії... На запитання: «Чи був ген. А. Власов та його сподвижники – зрадниками

Росії?», ми відповідаємо – ні... Все, що було ними зроблено – робилися саме для Вітчизни, в надії на те, що поразка більшовизму призведе до відтворення потужної національної Росії» [30].

Наведені вище факти дозволяють стверджувати, що російські офіційні кола використовують подвійні стандарти при оцінці тих політиків, які співпрацювали з фашистською Німеччиною та намагаються відстояти сталінську концепцію подій початку Другої світової війни. Найяскравіше це підтвердив В. Путін під час відвідин 1 вересня 2009 р. у Польщі заходів, присвячених початку Другої світової війни. Адже основною ціллю його візиту до Польщі фактично став захист радянської версії історії Другої світової війни, де Радянський Союз виступає виключно постраждалою стороною, але ніколи як агресор.

З метою знайти додаткові аргументи для нівелювання того факту, що СРСР у вересні 1939 р. вступив у Другу світову війну відповідно до секретних домовленостей з Німеччиною по договору «Молотова–Ріббентропа» у якості агресора проти Польщі, напередодні візиту В. Путіна до Польщі у Росії виходить декілька спеціально підготовлених видань.

Зокрема, Служба зовнішньої розвідки РФ розсекречує ряд документів того періоду з власного архіву і вони публікуються, об'єднані в збірку «Прибалтика та геополітика 1935–1945 рр.» (упорядник – генерал-майор у відставці Л. Соцков). «Розсекречені документи» повністю збігаються з офіційною позицією СРСР. Коментуючи матеріали збірки СЗР РФ наголошило, що «британський і французький уряди, підписавши Мюнхенську угоду 1938 р., зробили ставку на змову з Гітлером. У серпні 1939 р. делегації цих країн зірвали московські переговори щодо створення антигітлерівської коаліції. Єдиним доступним на той момент заходом самооборони для Радянського Союзу стало укладення договору з Німеччиною про ненапад 23 серпня 1939 р. Цей договір дав змогу

відвернути захоплення нацистами Прибалтики з подальшим перетворенням її на плацдарм для вторгнення на радянську територію» [31].

Але більш креативний замах на посилення сталінської концепції початку Другої світової війни зробили у російському міністерстві оборони. У червні 2009 р. на офіційному сайті міністерства було розміщено дослідження начальника науково-дослідного відділу військової історії Північно-Західного регіону РФ Інституту військової історії Міністерства оборони РФ полковника С. Ковальова «Вигадки і фальсифікації в оцінках ролі СРСР напередодні і з початком Другої світової війни». У цьому скандальному дослідженні, яке через деякий час зникло з сайту МО РФ, російський військовий історик доводить, що у початку Другої світової війни винна Польща. У матеріалі, зокрема, наголошувалось: «Всі, хто неупереджено вивчав історію Другої світової війни, знають, що вона почалася через відмову Польщі задовольнити німецькі претензії... Тим часом вимоги Німеччини були досить помірними: включити вільне місто Данциг до складу Третього рейху, дозволити будівництво екстериторіальних шосейної дороги і залізниці, які зв'язали б Східну Пруссію з основною частиною Німеччини. Перші дві вимоги важко назвати необґрунтованими» [32; 33]. І подібний текст, який по-суті намагається певною мірою виправдати той політичний режим, який існував у Німеччині у 1930-х рр., було розміщено на офіційному сайті МО РФ, хоча у ФРН заперечення головної ролі німців в розв'язуванні Другої світової війни переслідується згідно із законом. Цим займається спеціальне відомство з захисту конституції.

На жаль у сучасній Росії відстоюється не лише сталінська концепція початку Другої світової війни, а й за прямої підтримки влади робляться спроби реабілітувати у свідомості громадян Росії особу Й. Сталіна [34]. Так, у червні 2007 р. у видавництві «Просвещение» вийшла написана на замовлення

Адміністрації Президента РФ та Міністерства освіти і наук РФ книга для вчителя «Новейшая история России 1945–2006 гг.» авторства О. Філіппова, до кінця року вийшов і його підручник для 11 класу з аналогічною назвою. У цих навчальних виданнях проводилась думка, що Й. Сталін насправді є ефективним державним менеджером, а не ініціатором масового терору. А тому у книзі для вчителів рекомендувалось: «Важливо показати, що Сталін діяв у конкретно-історичній ситуації, діяв (як управлінець) цілком раціонально, як охоронець системи, як послідовний прихильник перетворення країни в індустріальне суспільство, кероване з єдиного центру, як лідер країни, якій у найближчому майбутньому загрожує велика війна». «Терор був поставлений на службу завдань індустріального розвитку: за рознарядкою НКВС забезпечувалися планові арешти інженерів і спеціалістів, необхідних для вирішення оборонних та інших завдань на Далекому Сході, у Сибіру. Терор перетворювався на прагматичний інструмент вирішення завдань народного господарства» [35].

Про те, що дане видання та підходи його авторів повністю розділяються найвищим російським керівництвом свідчить той факт, що презентоване воно було на спеціально скликаній 21 червня 2007 р. Всеросійської конференції викладачів гуманітарних та суспільних наук за участі міністра освіти і науки РФ А. Фурсенка і першого заступника голови Адміністрації Президента В. Суркова. Більше того, після презентації посібника для вчителів авторства О. Філіппова учасників конференції запросили в Ново-Огарьово на зустріч з тодішнім президентом Росії В. Путіним. Останній викладав своє бачення проблеми підготовки шкільних підручників з історії наступним чином: «Не всі видавництва відповідально підходять до змісту навчальних посібників... У деяких підручниках допускаються викривлення ходу та результатів Великої Вітчизняної війни... Підручники з історії та суспільство-

знавства іноді... не відповідають... «вимогам часу» [36]. Очевидно, підручник О. Філіппова цілком відповідав «вимогам часу», оскільки 13 грудня 2007 р. наказом Міністерства освіти і науки РФ був рекомендований для використання у школах.

У контексті впроваджуваних у суспільну свідомість вищеперерахованих підходів російської влади до питань радянського періоду історії Росії нічого дивного не має у тому, що у загальнонаціональному телевізійному проєкті «Ім'я Росії. Історичний вибір – 2008» перше місце зайняв саме Й. Сталін.

Вищенаведене дозволяє нам зробити наступні висновки:

1. Сучасна російська влада використовує подвійні стандарти у питанні засудження політичних діячів, які активно співпрацювали з гітлерівською Німеччиною. Виходячи з інтересів політичної доцільності, перші особи РФ в одних випадках на державному рівні вшановують пам'ять окремих подібних політичних діячів, а в інших, як, наприклад, щодо Ю. Шухевича та С. Бандери, піддають їх нещадній критиці.

2. У Москві всупереч позиції ряду європейських країн та європейських інституцій на офіційному рівні намагаються знайти нові підтвердження та публічно відстояти сталінську концепцію ролі СРСР на початковому етапі Другої світової війни.

3. Офіційна Москва відмовляється як засудити пакт Молотова–Рібентропа, так і визнати факт агресії проти Польщі, Литви, Латвії та Естонії у 1939 р.

4. Будь-які спроби на території колишніх республік СРСР впроваджувати відмінні від російських погляди на окремих історичних діячів чи події піддаються системній та жорсткій обструкції.

Насправді подібні підходи свідчать про використання російською владою історії у політичних цілях. Зокрема, курс на утвердження у суспільній свідомості сталінських трактовок щодо ряду подій Великої Вітчизняної війни на нашу думку

спрямований на посилення антидемократичного, тоталітарного суспільного дискурсу в Росії.

З іншого боку, питання історичної пам'яті використовується російською владою як арена інформаційної війни, у першу чергу проти України. Суть її полягає у тому, що Україна не має права на незалежний погляд на свою історію. Адже утвердження в українському суспільному дискурсі відмінних від російських концепцій, підходів до чутливих історичних тем неминуче ослабить можливості впливу Росії на сучасну українську політику, на суспільну свідомість. З огляду на те, що з часу завершення і Другої світової війни, і Великої Вітчизняної війни пройшло вже 65 років, політикам доцільно було б припинити використовувати історичний фактор у якості критерію, який визначає рівень двосторонніх відносин. Історію варто залишити історикам, а не політикам.

Список використаних джерел та літератури

1. Сейм Литви схвалив резолюцію про відшкодування збитків від окупації СРСР. 16.01.2007. URL: <http://unian.net/ukr/news/news-180311.html>
2. У Литві заборонили радянську символіку. 17.06.2008. URL: <http://unian.net/ukr/news/news-256922.html>
3. У Польщі відбулися заходи до 70-х роковин агресії СРСР. 17.09.2009. URL: <http://unian.net/ukr/news/news-336654.html>
4. Сейм Польщі одностайно засудив агресію СРСР проти країни у 1939 році. 23.09.2009. URL: <http://unian.net/ukr/news/news-337539.html>
5. Путін написав полякам: спекулювати на минулому – дуже безвідповідально. 31.08.2009. URL: <http://unian.net/ukr/news/news-333656.html>
6. У Держдумі РФ кажуть, що резолюція сейму Польщі ґрунтується «на брехні». 23.09.2009. URL: <http://unian.net/ukr/news/news-337619.html>
7. Росії не вдасться захистити злочини радянської влади. 26.09.2009. URL: <http://unian.net/ukr/news/news-338058.html>

8. За комуністичні символи в Польщі саджатимуть до в'язниці. 28.11.2009. URL: <http://unian.net/ukr/news/news-349253.html>
9. ОБСЄ прирівняла сталінізм до нацизму. 02.07.2009. URL: <http://unian.net/ukr/news/news-324185.html>
10. Медведєв про СРСР, війну, фашизм, цинічну брехню і опущені очі. 30.08.2009. URL: <http://unian.net/ukr/news/news-333566.html>
11. Напруга у відносинах України і Росії зростає. 11.08.2009. URL: <http://unian.net/ukr/news/news-330580.html>
12. Медведєв знову озвучив претензії до Ющенка. 20.09.2009. URL: <http://unian.net/ukr/news/news-337054.html>
13. Головний рабин РФ звинуватив українців в участі у нацистських вбивствах євреїв. 26.01.2010. URL: <http://unian.net/ukr/news/news-359191.html>
14. Президент Росії закликає зберігати історію в радянській версії. 27.01.2010. URL: <http://unian.net/ukr/news/news-359463.html>
15. Москва відреагувала на присвоєння Героя Бандері. 26.01.2010. URL: <http://unian.net/ukr/news/news-359169.html>
16. Путін: Бандера відзначався особливою жорстокістю. 15.02.2010. URL: <http://unian.net/ukr/news/news-362921.html>
17. Медведєв не дасть трактувати війну по-новому, а історики закликають не сварити народи історією. 19.05.2009. URL: <http://newsru.ua/world/19may2009/rutitot.html>
18. У Росії за заперечення перемоги СРСР у Другій світовій війні будуть судити. 24.02.2009. URL: <http://newsru.ua/world/24feb2009/moskali.html>
19. Москва розробляє санкції проти України, Латвії та Естонії за «реабілітацію нацизму». 21.04.2009. URL: http://newsru.ua/world/21apr2009/mosk_sat.html
20. Зачем Путин перешел линию Маннергейма. Россия отказывается от черно-белого понимания своей истории и пытается заново прорубить окно в Европу. *Независимая газета*. 2001. 4 сентября.
21. Медведєв почтив пам'ять маршала Маннергейма. 21.04.2009. URL: <http://www.izvestia.ru/news/news202607>
22. Барышников Н.И. Блокада Ленинграда и Финляндия 1941–1944. СПб.-Хельсинки: Институт Йохана Бекмана, 2002. 300 с.

23. Храм Всех Святых на Соколе. 31.03.2008. URL: <http://www.liveinternet.ru/community/1726655/post71149979/>
24. Махно В. Полный перечень объединений и соединений 3-го Рейха из граждан СССР и эмигрантов, а также из жителей Прибалтики, Западной Белоруссии и Украины. Севастополь: Изд-во «Вебер», 2009. 168 с.
25. Сайт «Коллективное действие». URL: <http://www.ikd.ru/node/6496>
26. Сайт «Антифашист». URL: <http://www.antifa-union.ucoz.ru/news/2008-06-23-2>
27. Донские казаки в борьбе с большевиками. URL: <http://elan-kazak.ru>
28. Памятник атаману Петру Краснову на Дону. 06.08.2007. URL: <http://www.pobeda.ru/content/view/6379/55/>
29. Фюрер Казаккии. Кто и почему добивается реабилитации генерала Краснова. 29.01.2008. URL: <http://www.sovross.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=2442>
30. Отзыв Архиерейского Синода на книгу протоиерея Георгия Митрофанова «Трагедия России. Запретные темы истории XX века». 08.11.2009. URL: http://ricolor.org/history/rsv/mitrofanov/09_09_09/
31. Друга світова війна могла б піти за іншим сценарієм. 20.08.2009. URL: <http://unian.net/ukr/news/news-331895.html>
32. «Ради исторической правды». На сайте Минобороны Польшу обвинили в начале Второй мировой войны. 04.06.2009. URL: <http://www.vremya.ru/2009/96/4/230575.html>
33. Міноборони РФ повідомило, що в початку Другої світової війни винна Польща. 04.06.2009. URL: <http://unian.net/ukr/news/news-319231.html>
34. Качуровская А., Идиатуллин Ш. Исторический припадок. *Власть*. № 27 (731). 2007. URL: https://scepsis.net/library/id_1344.html
35. Эффективный менеджер по имени Сталин. Как трактует прошлое России новый учебник. URL: http://www.evreyskaya.de/archive/artikel_890.html
36. Новейшая «История России». О трудностях написания учебника по истории страны с непредсказуемым прошлым. 26.12.2007. URL: <http://www.lenta.ru/articles/2007/12/26/history/>

РОЗДІЛ III. ПРОБЛЕМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Андрій Бульвінський

ІМПЕРСЬКА МОДЕЛЬ МОДЕРНІЗАЦІЇ В РОСІЇ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ ДИСКУРС

Дві тисячі кілометрів українсько-російського кордону та складний характер українсько-російських відносин останніх понад 20 років є об'єктивними чинниками, які постійно спонукають українських науковців до осмислення феномену російської державності та перспектив і можливостей її модернізації.

Вихідною гіпотезою даної роботи є твердження про те, що Російська держава була і зараз є імперією за своєю внутрішньою сутністю та зовнішніми проявами. Цей підхід поділяє ціла низка російських науковців, зокрема, С. Лур'є [1], О. Величко [2], Д. Лівен [3], М. Грачев [4], Б. Кагарлицький [5], В. Кантор [6] І. Яковенко [7] та інші. Найважливіше з точки зору України у цьому контексті питання полягає у тому чи здатна Росія як імперська держава до суспільно-політичної модернізації і у якому розумінні можна говорити про модернізацію імперської держави. Ця проблема також проробляється рядом російських дослідників, зокрема, С. Каспе [8], С. Гавровим [9], Е. Паїним [10] та іншими.

Перш за все необхідно з'ясувати, чим же власне є імперія, як тип державно-політичної організації, які її іманентні ознаки. В історичній науці існує величезна історіографія з цього питання [11-27].

У класичному визначенні поняття імперії Ш. Айзенштадта наголошується, що цей термін звичайно використовується

для позначення державно-політичної системи, яка охоплює великі та відносно централізовані території у яких центр, втілений в особі імператора та центральних політичних інституцій, набуває автономності й монополізує право на ухвалення політичних рішень та визначення політичних цілей [28].

Ч. Тіллі визначає імперію як «велику внутрішньо неоднорідну політію, елементи якої пов'язані з центральною владою системою опосередкованого впливу. Центральна влада здійснює певний військовий і фінансовий контроль за усіма сегментами імперського простору, проте не зазіхає на два основних елементи опосередкованого правління: 1) збереження або встановлення специфічних і таких, що не підпорядковуються загальному правилу зв'язків з елітою кожного сегменту; 2) здійснення влади через цих посередників, які користуються у своїх доменах значною автономією, яка компенсує лояльність по відношенню до центру, а також фіскальне і військове співробітництво з ним» [29, р. 3].

На нашу думку, найбільш вдало визначення системних ознак класичної імперської форми державності дали російські дослідники Ю. Березкін [30, с. 43, 160, 209] та Л. Гатагова [31, с. 338]. Згідно їх досліджень, це: політична та господарська централізація; сакральний характер одноосібної влади; пірамідальна управлінська структура; територія, яка суттєво більша за середню для даної епохи й даного регіону територію держави і яка охоплює великий природно-ландшафтний і культурно-господарський ареал або навіть декілька ареалів; наявність центру та периферії, окраїн, провінцій або колоній; панування столиці над периферією; цілковите панування вертикальних суспільних зв'язків над горизонтальними; етнічна неоднорідність (етнокультурна роздробленість) за наявності домінуючого етносу чи групи етносів; прагнення до необмеженої експансії; претензії на світовий статус, а то й на світове панування; уподібнення держави (а символічно – і столичного міста) усьому цивілізованому світу; уявлення про ви-

щість пануючого етносу над іншими людьми. До цього варто додати також конвенційно легітимізовану практику виведення з-під дії законодавчих норм визначених груп еліти.

Типологічно імперії можна розділити на два основних типи: колоніальні та ідеократичні (традиційні) [32, с. 118-122]. Колоніальні імперії у першу чергу орієнтовані на експлуатацію і пограбування колоній, а також, меншою мірою, на виконання певної цивілізаторської місії. Ідеократичні імперії створюються та існують з метою здійснення метафізичного надзавдання, яке полягає у реалізації на землі Божого замислу. Як зазначає у своїй роботі С. Гавров, саме встановлення всесвітнього, безмежного панування Належного є домінуючою метою ідеократичної імперії [9, с. 45].

Російська держава, формуючись у XVI ст. як централізована держава, одразу формувалась як ідеократична імперія, ключовими ознаками чого на думку С. Каспе було: «1) наявність в системі політичної легітимації держави певної вказівки на її абсолютне, універсальне значення; 2) наявність у політичній практиці держави стійкої тенденції до територіального розширення; 3) відсутність або обмеженість асиміляції народів, територій, які включаються до складу держави, збереження ними своїх етнокультурних особливостей» [33, с. 35].

На думку С. Лур'є, російський народ став імперським народом оскільки мав специфічні етнопсихологічні риси, зокрема, власне уявлення про належний стан світу, яке він прагнув поширити; усвідомлення себе як могутньої і найсправедливішої сили; впевненість у тому, що все, що роблять росіяни як спільнота схвалює Бог: «З нами Бог, розумійте, народи, і підкоряйтесь, бо з нами Бог» (Ісаїя, 7, 18-19); готовність нести жертви заради своєї правди; наявність розвинутого культурного сценарію міжетнічних взаємин; здатність і схильність утворювати колонії поза межами свого компактного проживання (модель народної колонізації); несуттєвість

формальних кордонів для запланованої доброї діяльності («он хату покинул, пошел воевать, чтоб землю в Гренаде крестьянам отдать...»); впевненість у тому, що росіяни завжди є носіями і захисниками добра, а тому сприйняття і трактування будь-якої війни за участі росіян як оборонної, а війни на чужій території як «звільнення» або «допомоги». Тому будь-які народи, які увійшли до складу чи-то Російської імперії чи СРСР, навіть завойовані, росіяни вважають звільненими [1, с. 16-19, 250-254].

Саме імперська свідомість робить можливим як успішне будівництво імперії, так і її перманентне відродження. Для імперського суб'єкта ні свобода особи, ні приватна власність не є базовими цінностями, бо в імперії це умовності, натомість він любить державу, готовий пожертвувати своїм життям заради її чергового ідеократичного проекту (наприклад, відновлення величі Росії), але послідовно уникає робити усвідомлений особистий вибір і з радістю делегує це право колективу, харизматичному вождю чи релігійному авторитету.

Імперська свідомість є проекцією пануючого у традиціоналістському імперському суспільстві ірраціонально-містичного ставлення до поняття єдності, всезагальності, розчинення приватного у загальному (у Росії – принцип соборності), яке поєднується із сакралізацією принципу ієрархії. У такій системі цінностей держава (імперія) є втіленням соціального Абсолюту, який стоїть над соціальними суперечностями і знімає їх.

У зв'язку з цим інтереси імперської держави є абсолютно пріоритетними щодо інтересів як окремої людини, так і суспільства загалом. Імперська держава втілює в собі ідею Належного, будучи не лише його інструментом, а й метою божественного проекту. Причому чим сильнішою є Імперія, тим ближчою є вона до ідеалу Належного.

Центральним принципом історичної Російської імперії стало уявлення про те, що неправославний/неросійський світ,

у першу чергу західний, є світом, який цілком занурився у гріхи і омани, а єдиним насправді цивілізованим та благочестивим світом є Росія. Тому священною місією Росії є захист православного простору та вселенського православ'я від зовнішніх посягань та внутрішніх смут. Включення до складу імперії нових і нових земель трактувалось як розширення меж православного світу. У зв'язку з цим, вже з XVI ст. формується образ Святої Русі – єдиної визнаної вищими силами правовірної держави, мета якої врятувати весь світ. Фактично відбулась сакралізація держави. Детальніше про це написано у попередній роботі [34, с. 95-101].

Як наголошує у своїй роботі С. Каспе, однією з базових характеристик імперської державності перш за все є її безмежність, пов'язана з її територіальною протяжністю та з універсалізмом її імперської ідеї. Для імперії, на відміну від звичайної держави, не існує чітких державних кордонів, оскільки імперія не вичерпується власне державою [8, с. 61-62]. Імперський простір поширюється туди, де є носії імперської ідеї. Тому, наприклад, ідея збройного захисту прав співвітчизників в інших країнах для сучасної Росії є цілком природною з точки зору її імперської сутності.

Розглядаючи феномен імперії важливо пам'ятати, що для неї територіальна експансія, як з огляду на економічні, так і на символічно-релігійні причини, є чинником зміцнення імперського, універсального статусу держави і внаслідок цього є фактором збереження стабільності соціальної системи в цілому. Експансія завжди забезпечувала фундаментальну потребу імперії в підтвердженні претензій на імперський, «космічний» суверенітет. Наслідком успішного здійснення експансіоністських акцій і перемог є не лише включення у спільний для всієї імперії обіг матеріальних і людських ресурсів приєднаних територій, а й зміцнення у населення імперської держави переконання як в економічній і військово-політичній, так і в онтологічній, містичній вищості

цієї держави над усіма іншими [34, с. 64]. С. Каспе зазначає: «Імперська логіка перетворює експансію в самоцінне й надцінне починання, здатне компенсувати будь-які можливі матеріальні витрати культурно-символічними досягненнями. Виникнення природних перепон до розширення території веде не до згортання інтервенціоністської активності, а до її граничного нарощування – оскільки будь-яка перепона дискредитує вселенські претензії держави» [33, с. 35]. Як влучно сформулював І. Яковенко, Імперія – це «земне відбиття небесної духовної субстанції, а оскільки Свята Русь безмежна, то і Російська імперія не може мати кінцевих кордонів. Установити релігійній імперії вічні кордони – значить засумніватись у божественному, вселенському характері Істини, яка її породила» [32, с. 119].

На нашу думку, російська державність в усіх формах свого існування (Московське царство, Російська імперія, СРСР та сучасна Російська Федерація) завжди залишалась імперською за своєю внутрішньою суттю. Одним із ключових факторів цього є історично сформована імперська свідомість російських еліт та росіян, як пануючого етносу, яка постійно відтворюється. Як пише у своїй роботі С. Лур'є, «ми сформувались як імперський народ і зробити із цим нічого не можливо, а головне – не потрібно» [1, с. 13].

Історична спадкоємність імперської сутності Російської держави проявляється й у постійному відтворенні в Росії ряду характерних соціальних середньовічних інститутів. Йдеться, зокрема, про глибоку майнову поляризацію між правлячою верхівкою та абсолютною більшістю населення; появу великої власності через механізм роздачі владою державного або загальнонаціонального майна у приватне володіння; аномально високий рівень взаємної недовіри у суспільстві; архаїчну в своїй основі традиціоналістську систему цінностей, найбільш яскравим виявом якої є масовий правовий нігілізм; масовий тип підданого – безпомічної, без-

правної, соціально некомпетентної маленької людини; неправову, авторитарну державність; вкрай корумповану, корисливу, неконтрольовану суспільством, а тому всевладну бюрократію; залежний суд, який не здатний протистояти тиску влади; використання принципу сили, а не правди під час врегулювання конфліктів тощо. Наявність і функціонування цих інститутів постійно повертає Росію на шлях утвердження чи відновлення імперії та перешкоджає будь-яким серйозним модернізаційним процесам.

Базове імперське уявлення про те, що Росія заради вищих цілей може і повинна діяти, зокрема і силою, там де вважає за потрібне, активно застосовувалось нею впродовж усього історичного часу аж до сьогодення (агресія проти Грузії у 2008 р. та проти України у 2014 р.).

Для жителів Російської імперії (у всіх її іпостасях) залишається актуальною і є активно підтримувана владою установка на сприйняття Росії як обложеної фортеці на яку постійно зазіхають зовнішні вороги, а тому весь народ має згуртуватись навколо імперської влади для захисту від них.

У сучасній Росії діє одна з найдавніших і найважливіших імперських ознак – наявність особливих зв'язків з національними елітами та фактичне делегування їм функції посередників у керуванні своїми автономіями від імені імперського центру. Найбільш наочно така система відносин між імперським центром та напівавтономною периферією у сучасній Росії встановлена із Чечнею, Дагестаном та Татарстаном.

Так, зокрема, у Чечні фактично не діють російська Конституція та закони, із 2008 р. місцеві призовники служать лише на території Чечні, росіяни майже повністю витіснені із республіки, бюджет Чеченської республіки більш як на 80% залежний від трансфертів із федерального бюджету РФ, але по суті це є сплатою данини за лояльність місцевої еліти імперському центру. З 2011 р. у російську армію фактично не призивають дагестанців, частка росіян у республіці упродовж 1989–2010 рр. скоротилась із 9,7% до 3,6% [35; 36].

Структура управління політичним та господарським життям Росії у часи В. Путіна знову набули імперських ознак пірамідальності, централізму та крайньої забюрократизованості. Як влучно відзначив член громадської палати РФ Д. Бадовський, «Росія сьогодні – країна перемігшою бюрократії. Бюрократична держава... скрупульозно все регламентує, будує ієрархії і вертикалі, підтримує високу участь в економіці та суспільному перерозподілі при збереженні великих майнових і соціальних диспропорцій. ...Машина бюрократичної влади живе під девізом «ніхто крім мене», вважаючи, що просто більше нікому взяти на себе тягар всіх і вся розсудити, все вирішити і розрулити, всіх втішити і врятувати» [37].

Наприклад, стимулювати розвиток ряду ключових галузей економіки російська влада вирішила шляхом суперцентралізації та створення державних корпорацій. Так у 2007 р. були створені Державна корпорація «Ростехнології», «Російська корпорація нанотехнологій» («Роснано»), Державна корпорація «Росатом», Об'єднана суднобудівельна корпорація, Об'єднана авіабудівельна корпорація тощо, що аж ніяк не стимулюватиме створення конкурентного інноваційного середовища в Росії. Ці кроки серед іншого засвідчують принципову ставку російської еліти на підтримку державного великого та супервеликого бізнесу, а не приватного середнього чи малого, який є базовим для формування демократії.

Також у сучасній Росії все більш гіпертрофованого значення набуває імперське столичне місто, своїм зростанням лише підкреслюючи пірамідальну структуру імперії. Так, у 1926 р. у Москві проживало 2 млн. осіб, Ленінграді – 1,7 млн., тобто співставна кількість жителів, а у тодішньому третьому місті країни Ростові на Дону – 308 тис. (розрив із столицею у 6,5 раз) [38, с. 90-91]. Проте на 1 січня 2014 р. населення Москви складало вже 12,1 млн., Санкт-Петербурга – 5,1 млн. (розрив у 2,4 рази), третього за населенням міста

країни Новосибірська – 1,5 млн. (розрив із столицею у 8 разів) [39; 40]. Бюджетний розрив між столицею та іншими великими містами Росії ще більш контрастний. У 2011 р. бюджет Москви на одного жителя був у 10 разів більший ніж в інших великих містах Росії: Москва – 134,8 тис. крб., Санкт-Петербург – 88,6 тис. крб., Новосибірськ – 25 тис. крб. А загальний бюджетний розрив по видаткам між багатою столицею і третім містом країни Новосибірськом складав фантастичні 42 рази (1,5 трлн. крб. проти 36 млрд. крб.) [41]. І цей розрив постійно збільшується, відповідно імперська столиця все багатіє і посилює своє домінування у системі.

Упродовж усієї російської історії по суті незмінною залишалась ключова для імперської держави фігура верховного правителя-суверена. Основну причину такої ситуації гранично чітко і відверто сформулював ще у 1832 р. ідеолог доктрини російського самодержавства граф С. Уваров. У листі імператору Миколі I він наголосив: «Могутність самодержавної влади є необхідною умовою існування Імперії в її теперішньому вигляді... Приймавши химери обмеження влади монарха, рівності прав усіх станів, національного представництва на європейський манер, уявно-конституційної форми правління, колос не протягне і двох тижнів, більше того, він рухне раніше, ніж ці хибні перетворення будуть завершені» [42, с. 98].

Саме з цієї причини російський народ фактично ніколи не брав реальної участі у його виборах. Правитель у Росії завжди з'являвся без участі людей, як рішення вищих сил. За часів Московського царства та Російської імперії це був помазаник Божий – цар, фігура якого з'являлась або як наслідок реалізації принципу династичної спадкоємності, або в результаті кулуарних змов, а народ мав лише радуватись тому що сталося; в СРСР це був генсек, якого обирало вузьке коло вищих партійних керівників, а кращі люди з народу лише формально затверджували на з'їзді КПРС; у сучасній

Російській Федерації фігура верховного суверена – президента з'являється у вигляді оголошеного попередником спадкоємця престолу/посади. А народ може це рішення на формальних виборах лише затвердити.

Іншою ознакою зміцнення імперського характеру сучасної Російської держави є значне збільшення чисельності та впливу чиновництва. Зокрема, упродовж лише 1991–2007 рр. його чисельність у Росії зросла з 950 тис. до 1 млн. 750 тис. осіб [43], хоча загальна чисельність населення за цей період зменшилась на 6 млн. Без того, щоб не контролювати все і вся ідеократична імперія не може існувати.

Новою російською універсальною імперською ідеєю на заміну концептам «єдиного Православного царства, яке зобов'язане врятувати вселенське православ'я» та «першої країни, де переміг соціалізм і яка несе прапор комунізму народам світу» В. Путін у 2007 р. запропонував зробити концепт «російського світу». В основі «російського світу», за переконанням глави РПЦ патріарха Кирила, лежать, по-перше, православна віра, по-друге, російська культура та мова, і, по-третє, «спільна історична пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток». «Незалежні держави, що існують на просторі історичної Русі й усвідомлюють свою загальну цивілізаційну приналежність, могли б продовжувати разом творити Російський світ і розглядати його як свій спільний наднаціональний проект» [44].

Одним із ключових інструментів реінкарнації Російської імперії у сучасному світі є активне зміцнення у соціальній дійсності міфу про безальтернативну позитивність спільного історичного минулого усіх народів Росії та Російського світу. Це символічний імперський ресурс, який легітимізує спільність долі народів під керівництвом московських правителів, втрата його неприпустима. У сучасній Росії серцевиною цього імперського символічного ресурсу є концепт «великої перемоги над фашизмом» та боротьби з сучасними фашистами.

Саме тому Російська держава так плекає цей концепт і так багато уваги приділяє боротьбі з будь-якими спробами подивитись на події Другої світової війни не крізь російській імперські окуляри. Так, у 2009 р. при президентові РФ навіть створено комісію з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії.

З теоретичної точки зору цей підхід обґрунтовується ідеєю про те, що знищення історичної пам'яті нового покоління росіян про радянський період розвитку російської цивілізації приведе до її зламу, тим більше, що «радянська форма розвитку російської цивілізації врятувала її від знищення з боку фашистської Німеччини, сприяла її еволюції та входженню СРСР у першу десятку провідних країн за рівнем соціально-економічного і духовного розвитку» [45, с. 46].

Але ці концепти не є суто теоретичними. Відповідно до них неугодні Росії політичні сили оголошуються фашистськими або нацистськими, що має в очах російського суспільства легітимізувати збройну боротьбу проти них. Зокрема, у контексті російської збройної агресії проти України 2014–2015 рр. російські ідеологи та ЗМІ активно обґрунтовують та виправдовують дії Росії намірами «звільнити Україну від американсько-нацистської окупації», як, наприклад, про це детально на своєму персональному сайті пише академік РАН С. Глазьев [46].

Світосприйняття, яке формує сучасна російська влада у населення, ґрунтується на ідеологемі «славного минулого» й ностальгії по часам «великої епохи», яка колись була. Таке орієнтоване на минуле світосприйняття кардинально відрізняється від вкоріненої у межах цивілізації модерності зосередженості на тому, що робиться сьогодні і зараз.

В імперській Росії традиційно ефективно працює механізм підтримки внутрішньої стабільності російської соціокультурної системи та постійного відтворення імперської свідомості, який заважає інноваційним процесам. Система відго-

роджується від зовнішнього середовища за допомогою контролю і придушення небажаної, з точки зору еліти, соціокультурної інформації. Показово ефективно і вкрай цинічно працював механізм відгородження російських громадян від правди під час революційних подій в Україні у листопаді 2013 – лютому 2014 р. Використовуючи найкращі геббельсівські зразки пропаганди, російські ЗМІ систематично викривлювали зміст подій в Україні, оскільки вони несли безпосередню загрозу основам російської імперської влади, демонструючи альтернативну соціокультурну практику. Головне, чого боялась російська імперська влада у цих подіях, це – показової десакралізації влади та унаочнення права людей самим, без Божої волі, цю владу змінювати. Адже у російський суспільно-політичній традиції «не Москва Государю указ, Государь Москве» [47, с. 224], а в Україні все відбувається з точністю до навпаки.

Запозичені (через необхідність) на Заході окремі соціокультурні та політичні інститути в російській імперській державності не мали жодного суттєвого значення ні в царський, ні в радянський, ні у посткомуністичний періоди її історії. Так, наприклад, дотримання прав людини, не зважаючи на формально підписані Москвою міжнародні документи, було протиприродним для імперії. Російське соціокультурне середовище і сьогодні чинить опір процедурній законності, віддаючи перевагу так званій народній правді, звичаям, суду не по законам, а за поняттями. Так само й інститути представницької демократії, суду, виборчої системи отримали у Росії переважно зовнішні, наслідувальні форми, що суттєво змінювало їх першопочатковий (західний) зміст та значення. Для імперської ідеократичної держави це фасадні, а не змістовні інститути.

Нинішня російська правляча еліта переконана, що демократія ледь не згубила Росію після розпаду СРСР. Так В. Путін у своїй програмній передвиборчій статті 2012 р.

«Демократія і якість держави» [48] наголошує, що «введення демократичних форм держави [на початку 1990-х рр.] принесло практично відразу ж зупинку необхідних економічних реформ, а трохи пізніше – самі ці форми виявилися окуповані місцевими і центральними олігархічними елітами, які безсоромно використовували державу у своїх інтересах, ділячи загальнонародне надбання... Все це «отруїло» перехід Росії до демократії та ринкової економіки – стійкою недовірою великої частини населення до самих цих понять». Концептуальний висновок В. Путіна полягає в тому, що російські громадяни в результаті розчарувались і в демократії і в ринкових реформах. І соціологія це підтверджує. Так, наприклад, за даними Левада-Центру, в грудні 2009 р. лише 57% опитаних, відповідаючи на запитання «Як ви думаєте, чи потрібна Росії демократія?», вибрали варіант «Так, Росії потрібна демократія» [49].

Тому рецепт, який В. Путін запропонував російському суспільству простий – зміцнення держави та відновлення народного суверенітету, але не у західному його розуміння через політичну конкуренцію, а у суто російському варіанті – через відновлення механізмів соборного ухвалення рішень, запропонованих владою (т.зв. суверенна або керована демократія). Їх запровадження, з використанням сучасних технологій, має формувати у громадян ілюзію участі у прийнятті державних рішень та їх схваленні.

У цьому зв'язку для нас надзвичайно важливо розуміти, якою мірою і в якому напрямку може модернізуватись сучасна російська імперська держава.

Під «модернізацією», яка в загальнотеоретичному сенсі базується на ідеї внутрішньої здатності суспільства до якісної еволюції, у науці розуміють «сукупність різного роду економічних, політичних, державно-правових, психологічних, культурних зрушень та перетворень конкретного суспільства у напрямі його осучаснення і постійного вдосконалення і на-

ближення соціальних і політичних систем та їх фрагментів до максимально можливого рівня розвиненості» [50, с. 11].

Історично феномен модернізації нерозривно пов'язаний із виникненням національних держав, демократичного ладу та розвитку капіталістичної економіки. Більше того, модернізація у її класичному розумінні може успішно відбуватись лише у національних державах.

Насправді модернізація є переходом від традиційного суспільства до сучасного і означає цілий ряд взаємопов'язаних процесів. Економічна модернізація означає розвиток і застосування технологій, які ґрунтуються на науковому знанні та високоефективних джерелах енергії, поглиблення суспільного і технічного поділу праці. Економічне життя має бути звільнене від впливу політики та ідеології. Модернізація у соціальній сфері означає заміну відносин ієрархічної підпорядкованості і вертикальної залежності відносинами рівноправного партнерства та формування соціального типу діяльної особистості, визначальною ціннісною орієнтацією якої стає індивідуалізм. Модернізація у політичній сфері означає формування на основі існуючих етнічних груп нації-держави, посилення ролі і значення права, розширення участі широких народних мас в політиці та зміну типу легітимності і механізму легітимації політичної влади.

Ключовою сутнісною проблемою модернізації імперії є те, що в імперії людина та населення загалом є лише засобом для реалізації цілей імперії, у той час як національна держава є інструментом реалізації суспільних та індивідуальних інтересів. Тому модернізація у межах імперської держави здійснюється завжди в інтересах самої держави, а модернізація у рамках національної держави здійснюється в інтересах суспільства.

Імперська державність є малоприсадатною для модернізаційних процесів, оскільки посилення демократії неминуче приводить до ослаблення зв'язків між центром і національ-

ними країнами та делегітимації владної традиції. Адже демократизація приводить до залучення до політичної сфери, яка раніше була доступна лише центральній та місцевій елітам і функціонувала на основі уніфіковано заданих із центру соціальних комунікацій, більш широких соціальних груп.

В умовах модернізації також відбувається оживлення локальних культур та народжується їх прагнення до набуття політичного виміру своєї самобутності. Ці тенденції рано чи пізно поширюються і на місцеві еліти, що приводить до їх випадіння із зони дії уніфікованих імперських стандартів та появи думок про необхідність окремого державного існування.

З іншого боку, у результаті поширення модерністських установок актуалізується питання про прерогативи імперського ядра, тобто, корінного народу, з'являються тенденції на обмеження доступу до центральної еліти представників периферійних еліт, що суттєво ослаблює всю імперську конструкцію, робить імперський універсалізм фіктивним. У сучасній Росії це проявляється у поширенні етноорієнтованих установок типу «Росія для росіян» які є вкрай небезпечними для імперської державності.

Реалії економічного розвитку індустріального, а тим більше постіндустріального світу руйнують систему асиметричних відносин імперського центру і периферії. У таких умовах все менш ефективним стає властивий імперіям мобілізаційний тип економіки [51]. У випадку випереджального економічного розвитку окремих периферійних регіонів суперечність між їх політичним та економічним статусом стає додатковим мотивом для сепаратистських устремлінь.

Крім того, формування інформаційного суспільства є викликом, який час кидає імперії, адже послаблення соціального контролю над людьми є прямою загрозою базовим підвалинам імперської держави.

Таким чином імперія, еліта якої усвідомила необхідність модернізації своєї країни, має вирішити дві задачі. По-перше,

запустити модернізаційні процеси з метою посилення військово-політичної та, частково, економічної конкурентоздатності щодо інших країн. А, по-друге, паралельно знайти можливості для блокування руйнівних впливів модернізації на ідеологічні та владно-політичні стандарти існування імперії. У результаті реалізується курс дозованої модернізації, тобто імперська модель модернізації.

Запускаючи процес власної модернізації, імперія не ставить своїм завданням еволюцію в напрямку цивілізації модерності, навпаки, вона боїться ліберального переродження і внутрішньої слабкості, які є неминучими при прийнятті інокультурних інститутів політичної демократії, капіталістичного ринку та необхідності реального дотримання прав людини. Як зазначає у своїй роботі Е. Дамірчієв, механізм імперської модернізації запускається для того, щоб «шляхом перетворення зовнішніх сторін імперського життя зберегти незмінною сакральну основу імперії» [52, с. 16]. Завдання імперської модернізації полягає не у переродженні імперії, а у стабілізації і відтворенні її базових характеристик в нових історичних та соціокультурних умовах. Здійснювати це передбачається через дозоване запозичення у противника того, що дозволить успішно боротись чи конкурувати з ним. Тому під час усіх імперських модернізацій Росія запозичувала лише ті європейські технології та інструментальні знання, які відносились до сфери промисловості, науки і військової справи, а також окремі елементи побуту.

В історії Росії усі найбільші модернізаційні проекти запускались лише на фоні чіткого усвідомлення неможливості забезпечити достатній рівень військово-політичної конкурентоздатності щодо країн Західної цивілізації і лише у форматі «модернізації згори». В усіх випадках це була форма адаптаційної реакції російської соціокультурної системи на виклик західної цивілізації. А. Вишневський використовує термін «консервативна модернізація» [53, с. 48], Ф. Фукуяма – «оборонна модернізація» [54].

Так, модернізаційний проект Петра I був запущений з огляду на неможливість у інший спосіб здобути перемогу у Великій Північній війні 1700–1721 рр.; Великі реформи 1860-х – 1870-х рр. стали наслідком жорсткої поразки Російської імперії у Кримській війні 1853–1856 рр.; поразка у російсько-японській війні 1904–1905 рр. підштовхнула столипінські реформи; радянська індустріалізація та колективізація були зумовлені необхідністю створення належної військово-технічної бази для можливості збройного протистояння країнам капіталістичного світу; економічна неможливість продовження гонки озброєнь з боку СРСР привела до реалізації у 1985–1991 рр. курсу на «перебудову» М. Горбачова.

Причому у тих випадках, коли дозована (оборонна) модернізація ґрунтувалась на самодержавстві та кріпосному праві (петровська та сталінська модернізації) і стосувалась лише технічних запозичень, вони досягали успіху у межах поставлених завдань – Росія виграла, відповідно, Велику Північну та Велику Вітчизняну війни й суттєво наростила свій міжнародний авторитет. Натомість, у тих випадках, коли модернізаційні процеси в Росії глибоко зачіпали соціальні відносини, суттєво розширювали межі особистої та громадської свободи вони неминуче приводили до невдоволення рівнем соціально-економічного життя, політизації етнічності, зміни усієї етнополітичної ситуації в імперському просторі та системної кризи імперської державності. У результаті, реалізація навіть курсу дозованої модернізації привела до дезінтеграції імперської державності у 1917–1918 рр. та 1991 р. і проголошення державної самостійності цілого ряду народів в імперських провінціях Росії.

Для розуміння специфіки модернізаційних процесів в сучасній Росії потрібно чітко розуміти, що модернізація неминуче базується на наших уявленнях про майбутнє і є керованим державою політичним проектом [55, с. 27]. А які ж уявлення про майбутнє Російської держави та шлях до нього

у консервативно-традиціоналістської частини російської еліти? Для прикладу наведемо декілька цитат із роздумів доктора філософських наук, головного наукового співробітника Інституту економіки РАН О. Ципка. На його думку: «Запит на зміни насправді росте, але не на нового, ліберального Немцова, а, навпаки, на нового, більш жорсткого Путіна. Порятунком Росії не в руйнуванні вертикалі влади, як вважає ліберальна опозиція, а, навпаки, у введенні в країні елементів надзвичайщини... Ця стаття нагадує владі, що союз з «ліберально-демократичною інтелігенцією» не просто неможливий, а й небезпечний» [56]. Більше того, він трактує відмову від імперськості як русофобію: «Ліберальна інтелігенція має безліч «заєдинщиків» в головному – у справі боротьби з так званими залишками російської імперськості, «заєдинщиків» у справі подолання вихідної багатонаціональної природи Російської держави, в справі знищення Росії... Вже ясно, що свобода в новій, некомуністичній Росії проявляє себе насамперед як право на руйнування Росії, на звільнення себе від усього, що колись було дорогим російській людині, що пов'язувало її з батьківщиною. І треба знати і розуміти, що для інтелектуалів і політиків, які називають себе в Росії лібералами, свобода і демократія означали передусім право на «ломку» російської традиції, на переробку Росії і російського населення за своєю подобою... Є щось настирливе і підозріле в цьому пристрасному бажанні витравити з російської національної самосвідомості «імперську домінанту» [57].

Отже, для чого потрібна російській імперській владі модернізація, курс на яку було оголошено у 2008 р.? Вона у першу чергу потрібна для збереження військово-політичної могутності та глобальних позицій країни у світі. Інакше кажучи модернізація потрібна Росії для збереження свого статусу великої держави.

На нашу думку, путінський модернізаційний проект є відповіддю на розпад СРСР. Так, у своєму посланні Феде-

ральним Зборам РФ В. Путін у 2005 р. чітко зазначив, що «крах Радянського Союзу був найбільшою геополітичною катастрофою століття. Для російського ж народу він став справжньою драмою. Десятки мільйонів наших співгромадян і співвітчизників опинилися за межами російської території» [58]. На зустрічі із колективом газети «Комсомольская правда» В. Путін уточнив за чим шкодує: «Російська Федерація при розвалі Радянського Союзу... пішла на безпрецедентні в історії людства жертви, віддала десятки тисяч квадратних кілометрів своїх споконвічних територій» [59].

Усі свої подальші стратегічні дії, в тому числі й спрямовані на оборонну модернізацію, Росія реалізовувала з метою отримання хоча б часткового реваншу за ці події та відновлення свого політичного і культурного контролю над втраченими територіями.

Ключовим суб'єктом орієнтованої на такі цілі модернізації є російська імперська еліта на чолі з В. Путіним. Так, у 2010 р. перший заступник керівника Адміністрації президента РФ В. Сурков у статті для газети «Ведомости» чітко наголосив, що консолідована влада в Росії є єдиним інструментом модернізації країни [60].

Відповідно до поставлених цілей на державному рівні у Росії модернізація розглядається здебільшого у військовому та економічному аспектах. У військовому як переозброєння російської армії найбільш передовими засобами ведення збройної боротьби, в економічному – як зниження залежності економіки країни від цін на сировинні ресурси на світовому ринку та перетворення інноваційної діяльності на реальний фактор економічного зростання.

Якщо говорити про модернізацію Росії в розумінні модернізації армії та ВПК, то на цю мету в рамках Російської державної програми розвитку озброєнь на 2011–2020 рр. виділено безпрецедентні 23 трлн. крб. Як наголосив В. Путін у посланні до Федеральних Зборів 2013 р., «у найближче

десятиліття підприємства ВПК країни будуть повністю завантажені замовленнями. Зможуть оновити свою виробничу базу, створити якісні робочі місця» [61].

Якщо говорити про модернізацію в Росії як про модернізацію технологічної бази економіки, то потрібно розуміти, що внутрішній російський ринок у більшості випадків є надто малим, щоб стати самодостатнім для розвитку нових продуктів і технологій [55, с. 81]. Мінімальний розмір ринку для окупності потенційно конкурентоздатних технологій і продуктів у сегменті основних промислових товарів – 250-300 млн. осіб. Тому необхідною умовою для реального запуску процесів технологічно-економічної модернізації Росії є завоювання ринків, схильних до російських товарів і технологій, створення альянсів для просування російських або спільних технологій.

Але навіть у випадку наявності достатніх за обсягом ринків Росія не зможе системно, а не епізодично, пропонувати на них інноваційні продукти, тому що вони можуть створюватись лише в країнах, які реально, а не на рівні декларацій ідуть шляхом інноваційного розвитку. А для того, щоб країна йшла цим шляхом, потрібні інші, ніж ті, що є у сучасній Росії відносини між індивідом і суспільством, між суспільством і державою. Інакше кажучи, Росія не зможе здійснювати модернізацію у контексті інноваційного розвитку без зміни та демократизації всієї суспільної системи. Це відбувається тому, що, «політична система, яка склалась у Росії, вичерпавши свої потенції, виявилась не в змозі впоратися із цим завданням» [62, с. 4].

Більше того, існуюча система негласних конвенцій між владою та бізнесом не сприяє інноваційній активності бізнесу у Росії, оскільки інноваційна активність окремих економічних суб'єктів часто приводить до порушення економічних інтересів діючих учасників конвенції і часто виливається не в конкурентну боротьбу, а в «поставлення на місце» за допо-

могою адміністративно-силових механізмів. Скажемо чіткіше, коли економіка відрізняється низьким рівнем конкуренції, а саме такою є російська економіка, інновації не є затребуваними. На них не має попиту, бо конкуренцію простіше виграти за допомогою адміністративних важелів. А тому генерування та використання інновацій не є життєво важливим елементом життя російського суспільства, для цього відсутнє належне соціокультурне середовище. Російський бізнес і корпорації борються не за покупця чи рівність можливостей, а за доступ до ресурсів та шматок пирога зі столу державного патерналізму.

Важливо також відзначити, що і на рівні масової свідомості Росія навіть на рівні асоціацій не дуже співвідноситься з країною, яка динамічно розвивається. Так, згідно з даними дослідження, проведеного у 2009 р. Інститутом суспільного проектування, на питання «З чим ви співвідносите образ батьківщини?» 56% росіян відповіли: «з красою рідної природи», 27% – «з образом матері», 25% – «із селами» і лише 13% – «з процвітаючою країною, яка динамічно розвивається» [63].

Ситуація ускладнюється і тим, що російське законодавство та оподаткування заохочують екстенсивне виробництво і витратну економіку, а не модернізацію [64]. Інноваційне середовище, без якого інноваційний розвиток неможливий, базується на творчій енергії суспільства, високих технологіях і здатності адаптуватися до швидких змін. Визначальним фактором тут є творчий потенціал індивіда, який живе і працює у соціальному та економічному середовищі, орієнтованому на підтримку нового. Існуюча в Росії політична система не придатна для створення інноваційного середовища через свою схильність до авторитарних методів керування і бюрократично-корупційну сваволю. Модернізація як процес серйозних системних змін неможлива без наявності певної критичної маси суб'єктів цієї модернізації – самостійних вільних

людей, схильних до креативного мислення, інакодумства у широкому розумінні цього поняття. Без реальних можливостей для людей такого типу впливати на економічні процеси, задавати тон у суспільному житті про створення інноваційного середовища у Росії можна і не говорити. Окремі винаходи і винахідники, зрозуміло, будуть, ними російський народ багатий, але реального просування до нової якості суспільства не буде. Спроби штучного створення таких точкових інноваційних середовищ типу Сколково (з 2010 р.) лише підкреслюють їх чужорідність на теренах сучасної Росії, адже для Сколково має бути створено особливий політико-правовий механізм функціонування, відмінний від загальнодержавних.

Чи не найбільша проблема з реалізацією курсу на модернізацію Росії полягає у тому, що економічні інтереси сучасної російської еліти лежать у сфері експлуатації природних ресурсів і у неї відсутня реальна мотивація будь-що серйозно змінювати в існуючій сировинній моделі економіки Росії. Тому й не дивно, що доля сировини та напівфабрикатів у російському експорті упродовж 2000-2013 рр. зросла з 80 до 85%, а машин і обладнання (включаючи військові) впала з 8,8 до 5,4% [65; 66]. Маючи фундаментом своїх багатств і статусу сировинний експорт і освоєння бюджетних коштів та отримуючи величезні тіньові доходи, російська еліта в основному задоволена існуючим станом речей, не потребує модернізації, і, більше того, чинить їй опір, оскільки модернізація загрожуватиме вибити цей фундамент з-під її ніг.

Наочно реальні пріоритети російської влади ілюструють заплановані обсяги фінансування ключових проєктів з бюджету. Так, упродовж 2011–2013 рр. російський уряд планував інвестувати у інноваційний проєкт Сколково 54 млрд. крб. [67], а упродовж 2013–2020 рр. ще 135 млрд. крб. [68]. Водночас на порядок більші суми планується інвестувати у розвиток сировинних галузей. Так, згідно «Генеральної схеми

розвитку газової галузі на період до 2030 р.» упродовж 2008–2030 р. у розвиток газової галузі Росії планується вкласти 16,6 трлн. крб. [69], а згідно «Генеральної схеми розвитку нафтової галузі Російської Федерації на період до 2020 р.» упродовж 2011–2020 рр. у розвиток нафтової галузі – 6 трлн. крб. [70].

Проблема Росії ще й у тому, що навіть зароблені на продажу сировини кошти здебільшого не вкладаються у модернізацію, а вивозяться за кордон. Так, за даними Центрального банку РФ у 2012 р. чистий відтік капіталів з Росії склав 54,6 млрд. дол., у 2013 – 62,7 млрд., 2014 – 150 млрд. [71; 72], водночас обсяги прямих зовнішніх інвестицій в Росію за даними Росстату були у рази меншими: у 2012 р. – 18,6 млрд. дол., 2013 – 26,1 млрд. дол., 2014 – 19 млрд. [73; 74]. Інвестори не поспішають вкладати кошти в модернізацію російської економіки, а перспектив для суттєвої активізації зовнішніх інвесторів немає, особливо у часи, коли Росія кинула виклик міжнародному порядку, окупувавши частину території України. Хоча ще у 2011 р. перший заступник голови уряду РФ І. Шувалов чесно визнав, що внутрішніх коштів на модернізацію не вистачає, і що уряд покладає надії на значний приток капіталів із-за кордону [75], без яких навіть оголошена обмежена модернізація неможлива. Інакше кажучи, на проведення модернізації, хіба що за винятком переозброєння армії, у Росії немає необхідних коштів.

На думку ряду експертів у російській економіці простежуються усі симптоми «голландської хвороби», тобто ґрунтоване на експорті природної сировини економічне зростання, яке не стимулює створення високих технологій всередині країни, приводить до занепаду інших галузей та збільшення імпорту споживчих товарів [76, с. 94]. Так, нафта забезпечує 44% надходжень до бюджету РФ (2010), а газ – 13% (2008). Стабільний потік «вуглеводневих» грошей позбавляє Росію реального стимулу проводити відкриту економічну політику

та заохочувати економічні й політичні свободи. Отримані кошти здебільшого вкладаються у зміцнення обороноздатності.

Така ситуація, на думку колишнього керівника групи консультантів Адміністрації Президента РФ у 1996–2007 рр. О. Рубцова, небезпечна тим, що «ресурсна економіка породжує ресурсний соціум, сировинне прокляття переходить в прокляття інституційне і політичне... Держава безпардонно панує, якщо основна справа в країні – перерозподіл ресурсів і засобів, а не виробництво ідей і речей. Тут народ для держави в мирний час тягар, а в екстремальний – витратний матеріал перемог і звершень» [77].

Серйозним викликом модернізації в сучасній Росії є брак довіри до інститутів держави та неспроможність існуючої суспільно-політичної системи, включаючи державне управління, керувати проектом модернізації Росії. Адже ні державна бюрократія, ні основні парламентські партії Росії не можуть бути реальним двигуном модернізації, оскільки є націленими не на реальні зміни в країні, а на збереження стабільного розвитку у межах існуючої системи. Саме тому, не зважаючи на модернізаційні ініціативи згори, реальних суб'єктів інноваційних перетворень у Росії немає.

Проблема також у тому, що діючі державні та соціальні інститути не здатні вирішувати проблеми російської модернізації, оскільки відсутній нормальний зворотній зв'язок між суспільством та державою. У нинішній Росії в умовах «керованої демократії» цей зв'язок реально функціонує лише у формі вертикальної бюрократичної мобілізації. Жорстка вертикалізація відносин приводить до блокування потенціалу розвитку ділової та громадянської ініціативи, що суттєво гальмує розвиток людського та соціального капіталу в країні. Крім того, системний характер корупції в державних інституціях перешкоджає розвитку поваги до легальних правових норм. За приблизними експертними підрахунками 2010 р.

щорічний корупційний оборот у Росії складав близько 300 млрд. дол. США, тобто майже $\frac{1}{4}$ ВВП країни [76, с. 133].

Як зазначає у своїй роботі член Ради при Президенті РФ з розвитку громадянського суспільства і прав людини І. Діскін, у сучасній Росії правовий вакуум поступово був замінений так званою «путінською конвенцією», тобто системою неформальних норм, які визначали статус осіб, які підпадали під її дію, а також міру можливого порушення ними легальних норм. Її суть полягала в обміні політичної лояльності на свободу підприємницької активності (у межах конвенції). Поступово подібні конвенції склались і на регіональному рівні [55, с. 135-136].

Цікаво, що відсутність взаємозв'язку між політичною системою та громадянським суспільством у Росії деякі російські науковці теоретично обґрунтовують історичними особливостями перебігу модернізаційних процесів, зокрема особливостями політичного режиму [45, с. 57], імперського і самодержавного за своєю суттю. У сучасній Росії склався по суті феодальний тип власності, при якому власність надається або визнається в обмін на службу або лояльність владі. Вихід із цих домовленостей веде до втрати власності та свободи, як це сталося із співвласником та главою нафтової компанії «ЮКОС» М. Ходорковським, який був арештований у 2003 р. та провів у в'язниці 10 років, а його компанія оголошена банкрутом і ліквідована. Будь-яка власність у Росії є умовною власністю, яку легко можна втратити у разі появи суперечностей з інтересами влади, що є серйозним стримуючим фактором для модернізації. Більше того, імперська влада не зацікавлена у появі незалежного власника, бо тоді він стане вільною людиною, яка захоче реальних громадянських прав. Тому у Росії створена система, за якої вести бізнес без порушення закону неможливо, а відповідно усі підприємці перебувають «на гачку» у владних інститутів.

У здійсненні політичної модернізації в умовах існування сталого персоналізованого авторитарного режиму в нинішній

Росії не зацікавлена у першу чергу панівна еліта. Адже наслідком цього може стати руйнування тіньових політичних інститутів президентської влади та гострий політичний конфлікт всередині сформованої системи клієнтсько-патронажних відносин. Зміна політичного режиму у Росії несе для еліти загрозу суттєвого переділу власності, а тому не є популярною.

Варто нагадати, що спроби модернізації російської політичної системи на початку 1990-х рр. привели до розстрілу російського парламенту із танків восени 1993 р. та його розпуску. З цього часу парламент Росії втратив самостійне значення, перетворившись на підконтрольний президенту інститут, а президентська влада стала фактично непідконтрольною суспільству. Саме цей формат авторитарної політичної системи, типологічно подібний до радянської та царської владних систем, й утвердився в пострадянській Росії. Однопартійна політична система, яка склалась у сучасній Росії практично виключає зміну різних партій при владі, розвиток політичної участі населення та політичну самоорганізацію російського суспільства. Важко також говорити про можливість успішної модернізації в умовах, коли більшість населення сприймає капіталістичні відносини як відхід від справедливості і правди. Так, згідно даних соціологічних досліджень за 2004–2009 рр. поняття «капіталізм» та «лібералізм» викликають найбільше неприйняття у росіян [77, с. 159].

Обов'язковою умовою успішної модернізації є наявність або цілеспрямоване створення відповідного до завдань модернізації інституційного середовища. Таким середовищем можуть бути лише суспільно-політичні інститути (партії або інші структури), які займають активну та критичну позицію щодо існуючого формату розвитку країни та пропонують конкретні практичні шляхи її модернізації. Соціальним ресурсом модернізації може бути лише активна частина гро-

мадян, здатна на раціональні та відповідальні соціальні, економічні та політичні дії, інтегрована в політичну систему країни. Такий ресурс неможливо «мобілізувати» методами адміністративного контролю чи примусу. Цей «людський» фактор може сприяти модернізації лише в умовах розширення простору свободи та зняття тих бар'єрів, які заважають всебічному розвитку та реалізації особистості. Російська влада, з одного боку, намагається знайти форми інтеграції активної частини громадян до власного модернізаційного проекту, а з іншого перебуває у стані перманентного конфлікту з нею. Більше того, курс, який проводить путінський режим, веде до зменшення рівня політичних свобод громадян, відчуження громадян від політики, зниженню можливостей для громадянської активності і самої цієї активності.

Як зазначають вчені Санкт-Петербурзького державного університету, реалії сучасної імперської Росії є такими, що «політичні рішення сьогодні приймаються на всіх рівнях влади фактично без участі народу, прикриваючись його інтересами. Ніхто з можновладців у сучасному політичному житті і не шукає у нього активної підтримки. У відповідь на це більшість населення з великим скептицизмом ставиться до всіх гучних починань влади. Проблеми розвитку науки, технологій та інновацій не зустрічають великого розуміння у російського населення. У нього практично відсутні будь-які дієві стимули, які б спонукали його до творчої участі у реформуванні країни. Таким чином, масовий скепсис російських громадян пояснюється тим, що вони вважають себе виключеними з політичного процесу взагалі і з суспільних процесів модернізації зокрема» [76, с. 165-166].

Характерний для російського суспільства, яке продовжує вірити у «добраго царя», вкрай низький рівень взаємної міжособистісної довіри (24% при середньоєвропейському рівні у 80-85%) породжує політичну безпорадність населення. Понад 90% росіян заявляють, що не можуть впливати на

рішення влади, що не є дивним для жителів імперії. Як наслідок 80% росіян знімають з себе відповідальність за те, що відбувається в Росії [77, с. 13]. У той же час найбільш активна та творча частина суспільства, тобто середній клас, не є соціальною опорою нинішнього політичного режиму у Росії, він швидше є його опонентом, час від часу виходячи на антипутінські демонстрації, типу «Маршів незгодних» (2005–2008 рр.), мітингу на Болотній площі (2011 р.), «Маршу мільйонів» (2012 р.), «Маршу проти негідників» (2013 р.) чи «Маршу правди» (2014 р.).

Відкрита політична боротьба не толерується сучасним російським суспільством та владою, оскільки сприймається як крок у бік хаосу та безладу, а деідеологізовані та бюрократизовані форми не є ефективними для залучення до процесів модернізації активної частини суспільства. Проблема ще й у тому, що у сучасній Росії дуже малий реальний попит на правову державу та демократію. Вони не потрібні основним політичним партіям, прямо загрожують інтересам бюрократів та силовикам, незручні для бізнесу, який вже звик «вирішувати проблеми» за межами легальних норм. Вони не є пріоритетними цінностями для росіян, адже згідно цілого ряду досліджень ключовими політичними цінностями для російських громадян є «мир» і «порядок» [78, с. 159].

Окремі російські науковці прямо говорять, що характер політичного режиму, який сформувався у Росії, суперечить вимогам модернізації та планам інноваційного ривка [79; 80, с. 107]. Як зазначає, наприклад, член-кореспондент РАН К. Микульський, суспільно-політична модель, яка утвердилась у сучасній Росії, не лише негативно впливає на розвиток економіки країни та ускладнює її модернізацію, а й відсуває її як реальний процес на невизначений час, попри усі формальні заяви перших осіб. А тому, тільки «перебудова політичної системи дозволить запустити механізми модернізації економіки. Політичні реформи покликані усунути свавілля

бюрократії щодо бізнесу, сприяти ув'язці інтересів різних соціальних груп, зростанню конструктивної активності суспільства і тим самим створити умови для появи рушійних сил підйому економіки» [81].

На думку заступника директора ІСЄІМВ РАН Є. Гонтмахера, «щоб здійснити модернізаційний прорив, потрібно починати не з будівництва інноваційної зони, а з банальних речей: відокремити владу від власності, залишити бізнес у спокої, забезпечити реальну політичну змагальність і свободу ЗМІ» [82]. Але проблема у тому, що для Імперії реалізація такого сценарію означає революцію і смерть. Як наголосив у своїй роботі В. Зав'ялов «свобода слова, не поєднана з цивілізаційними і гуманістичними підходами до реалізації цієї ж свободи, створює умови вседозволеності і руйнації генетичного коду розвитку російської цивілізації» [45, с. 98].

Відторгнення російським суспільством ліберальних форм модернізації пов'язане з органічною неприязню російського суспільства до ліберальних цінностей. Адже Захід для Росії є не лише історичним ворогом, а й сутнісним антиподом. Причина цього, на думку С. Гаврова, лежить у маніхейських за своєю суттю стереотипах російської масової свідомості [9, с. 172-173]. У цій картині світу є чіткий поділ на Добро і Зло, Світло і Темряву, а відповідь на питання «Хто винен?» людина завжди виносить за межі себе. Тому у провалі реформ, у погіршенні рівня життя окремої людини винна не вона, а хтось зовнішній, чужий і ворожий. Список винних у російській історії безмежний, це і «злі латиняни», і «жидо-масони», і «троцькісти», і «вороги народу», і «олігархи», і «лібераста» тощо. Наслідком такого світосприйняття є висновки – для того, щоб справи у Росії пішли на краще, вона має знищити чергового зовнішнього чи внутрішнього ворога. Вороги будуть знищені і життя одразу покращиться. Відповідно усі ресурси зосереджуються на вирішенні цієї проблеми. Як зазначає у своїй роботі С. Гавров, «мрія про здійс-

нення Царства Божого на землі, досягнення повного і остаточного щастя не лише перевищує, але й суперечить задачі ліберальної модернізації з її раціональністю, секулярністю, демократичними процедурами, протистоїть самій парадигмі поступового покращення світу» [9, с. 175].

Модернізація у своїй класичній ліберальній формі не відповідає російським суспільним уявленням про Належне оскільки змушує думати не про високе (духовну місію), а про низьке (матеріальне) і перекладає відповідальність за життя людини, і все що відбувається навколо неї, не на правителя, а на саму людину. Тому, на нашу думку, і сьогодні не втратила своєї актуальності думка Д. Мережковського (1909 р.) про те, що для росіян характерне «відчуття свободи, як чогось богопротивного, – рабства, як богоугодного... В свободі – грішні, в рабстві – святі. Святі раби. Свята Русь – земля святих рабів» [83, с. 12-13].

Базовий внутрішній стимул модернізації полягає у постійному задоволенні зростаючих потреб людини. Для того, щоб у суспільній системі реалізовувався такий сценарій розвитку, людина і з точки зору державної ідеології, і з точки зору суспільної психології повинна бути головною суспільною цінністю. Тоді вся система модернізації та інновацій буде спрямована на досягнення цієї мети. Такий механізм працює у країнах Заходу, де Людина є вищою суспільною цінністю, але не в Росії, яка є Імперією і найвищою цінністю якої є сама імперська державність. Детальніше про це написано у попередній роботі [84]. Саме тому у Росії реалізується імперська модель модернізації ціллю якої є зміцнення держави.

Демократії немає місця у цій картині світу. Тим більше, що росіяни пов'язують покращення свого життя не із власними зусиллями, а з приходом нового правителя. Так, за даними соціологічних досліджень Левада-Центра у 2005–2013 рр. необхідність для Росії демократії у принципі визнавало лише трохи більше 50% населення, а демократії

західного типу лише 1/5 частина населення [85, с. 38]. Саме тому В. Путін послідовно реалізовував курс на згортання демократичних інститутів та посилення вертикалі влади і порядку. Зокрема, з 2004 р. у Росії було скасовано виборність голів суб'єктів РФ; у 2006 р. законодавчо обмежено діяльність неурядових організацій у Росії; з 2007 р., щоб завадити потраплянню до Державної думи ліберальних опозиційних партій, вибори почали проводити за пропорційною системою із 7% бар'єром та забороною на участь блоків; з 2014 р. порушення порядку організації або проведення мітингів каратиметься позбавленням волі на 5 років. Згідно зі звітом організації Freedom House, у 2015 р. Росія за індексом свободи преси перебувала на 181 місці зі 199 країн.

Обмеження доступу до політики ряду соціальних груп, у першу чергу ліберально налаштованих, означає відмову їм у представництві їх інтересів та відчуження їх від реалізовуваних владою модернізаційних проєктів. Позбавивши таким чином партію влади серйозної політичної конкуренції та посиливши керованість політичним простором держави, В. Путін реалізував модель авторитарної політичної модернізації: від демократії до стабільності.

Існує ще один важливий аспект відторгнення російським суспільством та політичною елітою демократії, як форми політичного режиму. Адже демократія передбачає ситуацію невизначеності політичного вибору. Ця невизначеність закладена в реальній конкуренції політичних сил, у періодичній зміні влади. В Росії, яка є імперією, до того ж із найбільшою у світі територією та етнічно й релігійно строкатим складом населення, подібна політична невизначеність неминуче призводить до загрози цілісності суспільства та дезінтеграції території.

Реалізуючи курс дозованої модернізації путінський режим намагається вивести з-під впливів модернізаційних процесів окремі сектори соціальної реальності, у першу чергу дер-

жавно-політичний та етнополітичний. Проте стримувати тривалий час поширення модернізаційних тенденцій на ці сфери життя не вдасться. А якщо модернізація перейде у ці сфери, то Росія не зможе існувати далі як імперська держава. Адже в імперській та національній державах різні принципи внутрішньої організації. Як писав О. Кара-Мурза, «Нація... відрізняється від Імперії тим, що Імперія об'єднує людей через «службу собі» (через «государеве діло»), а Нація – через взаємозалежність «кожного з кожним», через взаємозв'язок всіх автономних, «приватних справ» [86, с. 88]. Демократизація та перспектива переходу в постіндустріальну стадію розвитку економіки неминуче підштовхне Росію до моделі національної держави та посилення боротьби за повний суверенітет у ряді її регіонів.

Розглядаючи Росію як імперську державу ми також маємо пам'ятати, що вона одночасно є й локальною цивілізацією зі своїми особливостями. Однією з таких особливостей є те, що основним захисним механізмом Російської цивілізації є самодержавна політична система, історично притаманна народу її ядра – росіянам. Тому курс на руйнування цієї системи інстинктивно сприймається більшістю населення та більш усвідомлено елітою, як крок у бік руйнування та зламу не лише імперської державності, а й російської цивілізації. Отже, системна модернізація, яка модифікує та осучаснює всі сторони соціальної дійсності держави і приводить до народження нової якості суспільства, тягне за собою крах імперії і появу національної держави. Держави більшою або меншою мірою демократичної, але у будь-якому випадку із значно ширшою в порівнянні із імперією політичною участю громадян у її житті.

Емпіричний аналіз російської дійсності підтверджує висновки ряду дослідників про принципову несумісність імперських та демократичних форм, структур та орієнтацій у житті держави. Збільшення рівня індивідуальних та громадських

свобод в імперській державі неминуче приводить до актуалізації питання національних прав, політизації етнічності та деструктивно впливає на усю імперську владну систему. На нашу думку, посилення демократичних тенденцій в імперії посилює й тенденції до її розпаду, зокрема до відпадиння національних окраїн. Імперський характер російської державності – це ключовий фактор, який дозволяє тримати у більш-менш інтегрованому стані великий конгломерат різнорідних в етнічному та національному плані російських територій.

Усі приклади імперської модернізації в історії Росії мали лише оборонний характер. Їх мета полягала в посиленні конкурентоздатності імперії щодо Заходу. Оборонна модернізація спрямована виключно на подолання військово-технічного відставання від передових країн Заходу шляхом запозичення у нього відповідних інновацій та технологій.

Імперський характер сучасної російської влади забезпечується сакралізованою особою верховного правителя; домінантним імперським столичним центром; наявністю універсалістського концепту «російського світу»; наявністю непублічних конвенційних домовленостей між центром та регіональними елітами щодо способів здійснення влади на місцях; поновленням політики зовнішньої воєнної експансії; претензіями на статус одного із світових центрів впливу.

Російським керівництвом не проводилось і не планується проводити модернізацію політичної і державної системи Росії з оперттям на принципи реальної, а не контрольованої чи «соборної» демократії. Більше того, керівництво Росії вважає зміни такого плану шкідливими для російської державності. Зміст імперської модернізації сучасної Російської держави полягає в адаптації її імперської сутності до умов сучасного світу без зміни базових ідеологічних домінант. Як це не парадоксально звучить, але сильні сторони Росії, якими вона завжди пишалась, зокрема, наявність ядерної зброї та великі

поклади вуглеводнів є факторами, що негативно впливають на подальшу конкурентоздатність Росії у світі. Ядерна парасолька та постійний приплив нафтодоларів розхолоджують і так не дуже налаштоване на зміни російське суспільство щодо необхідності здійснення модернізації та інноваційного прориву і створюють у суспільстві ілюзію, що поспішати нікуди.

Імперська модернізація, яка реалізується у сучасній Росії, суперечить життєвим інтересам державоутворюючого російського етносу. Адже усі зусилля держави зосереджуються на утриманні колись приєднаних територій, приєднанні нових та утриманні військового паритету із зовнішнім світом у той час, як на власне російських етнічних територіях відбувається поступове розселення представників колись завойованих народів. Підтвердженням цього є все більше часті конфлікти на етнічному ґрунті у межах російського етнічного ареалу (Кондопога – Карелія, 2006, Сагра – Свердловська обл., 2011, Дем'яново – Кіровська обл., 2012, Пугачов – Саратовська обл., 2013 тощо) та суттєве збільшення китайської діаспори на Далекому Сході [87].

Існуюча в сучасній Росії державна бюрократична система стримує розвиток конкуренції і в економічній, і в політичній сферах. Без зміни суспільно-політичної моделі, яка утвердилась у сучасній Росії, успішна технологічно-економічна, а тим більше політична модернізація неможливі, оскільки основним гальмом на її шляху є нечисленна група бюрократів-олігархів, які керують Росією, паразитуючи на її природних ресурсах.

Передумови для модернізації російської економіки можуть сформуватись лише в ході демократичних перетворень сучасного політичного ладу Росії, тобто в результаті здійсненої політичної модернізації. Будь-яка реальна модернізація у Росії стане революцією, оскільки неминуче змінить основи функціонування суспільно-державної системи. Питання лише у тому, коли і в який спосіб це відбудеться.

Список використаних джерел та літератури

1. Лурье С. IMPERIUM (Империя – ценностный и этнопсихологический подход). М.: АИРО-XXI, 2012. 272 с.
2. Величко А.М. Идея Империи и историческое призвание России. *Национальные интересы*. 2002. № 6.
3. Ливен Д. Российская империя и её враги с XVI в. до наших дней. М.: Европа, 2007. 688 с.
4. Грачев Н.И. Империя как форма государственного устройства и тенденции развития суверенной государственности в современном мире. *Вестник Саратовской государственной академии права*. 2006. № 5. С. 8-15.
5. Кагарлицкий Б. Периферийная империя: Россия и миросистема. М.: Ультра, Культура, 2004. 528 с.
6. Кантор В.К. Санкт-Петербург: Российская империя против российского хаоса. К проблеме имперского сознания в России. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. 542 с.
7. Яковенко И.Г. Небесный Иерусалим или Российская империя: диалектика должного и сущего: Цикл статей. *Рубежи*. 1997. № 5-9.
8. Каспэ С. Империя и модернизация. Общая модель и российская специфика. М.: РОССПЭН, 2001. 256 с.
9. Гавров С.Н. Модернизация во имя империи: Социокультурные аспекты модернизационных процессов в России. М.: Едиториал УРСС, 2010. 352 с.
10. Паин Э.А. Между империей и нацией: модернистский проект и его традиционалистская альтернатива в национальной политике России. М.: Фонд «Либеральная миссия», 2004. 248 с.
11. Eisenstadt S.N. The Political Systems of Empires. New York: Free Press of Glencoe, 1963. 524 p.
12. Lightheim G. Imperialism. New York; Washington: Praeger, 1971. 183 p.
13. Thornton A.P. The Imperial Idea and its Enemies: Study in British Power. London: Macmillan & Co. LTD; New York: St.Martin's Press, 1959. 370 p.

14. Studies in the Theory of Imperialism. Ed. Roger Ower and Robert B. Sufeliffe. London: Longman Group, Limited, 1972. 390 p.
15. Swith T. The Patterns of Imperialism. Cambridge: CUP Archive, 1981. 308 p.
16. Said E. Culture and Imperialism. London: Vintage Books, 1994. 380 p.
17. Fieldhause D.K. The Colonial Empire. A Comparative Survey. Houndmills, 1991. 328 p.
18. Doyle M.W. Empires. Ithaca and London: Cornell University Press, 1986. 408 p.
19. Хардт М., Негри А. Империя. М.: Праксис, 2004. 440 с.
20. Каппелер А. Россия многонациональная империя: возникновение, история, распад. М.: «Прогресс-Традиция», 2000. 342 с.
21. Нация и империя в русской мысли начала XX века. М.: Издательская группа «Скимен», Издательский дом «ПРЕНСА», 2004. 351 с.
22. Филиппов А. Смысл империи: к социологии политического пространства. *Иное. Хрестоматия нового российского самосознания. Т. 3. Россия как идея. ред.-сост. С. Б. Чернышев.* М.: Аргус, 1995. С. 421-476.
23. Новая имперская история постсоветского пространства: Сборник статей (Библиотека журнала «Ab Imperio»). Под ред. И.В. Герасимова, С.В. Глебова. Л.П. Каплуновского, М.Б. Могильнер, Л.М. Семёнова. Казань: Центр Исследований Национализма и Империи, 2004. 652 с.
24. Политическая наука: Современные империи: Сб. науч. трудов. М.: ИНИОН РАН, 2004. 154 с.
25. Ткачѳв С.В. Империя как современная полития: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01. Владивосток, 2005. 217 с.
26. Шогенов Ш.Х. Роль концепта «империя» в познании глобализирующегося мира (социально-философские аспекты темы): дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. Москва, 2007. 145 с.
27. Шпорлюк Р. Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. Київ: Дух і Літера, 2000. 354 с.

28. Eisenstadt S.N. Empires. *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Vol.V. New York: Macmillan and Free Press, 1968. P. 41-43.
29. Tilly C. How Empires End. *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-building: the Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*. K. Barkey, M. von Hagen, eds. Boulder, Co.: Westview Press, 1997. P.1-11.
30. Березкин Ю.Е. Инки: Исторический опыт империи. Л.: Наука, 1991. 234 с.
31. Гатагова Л.С. Империя: идентификация проблемы. *Исторические исследования в России: Тенденции последних лет. под ред. А.Г. Бордюгова*. М.: АИРО-XX, 1996. С. 332-353.
32. Яковенко И.Г. От империи к национальному государству (попытка концептуального анализа). *Полис*. 1996. № 6 (36). С. 117-128.
33. Каспэ С.И. Империи: генезис, структура, функции. *Полис*. 1997. № 5. С. 31-47.
34. Бульвінський А.Г. Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи. К.: Парламентське видавництво, 2008. 744 с.
35. Дуда А. Республіка Кадирова. *Український тиждень*. 2011. № 9 (174). 4 березня. URL: <https://tyzhden.ua/respublika-kadyrova/>
36. Дуда А. Росія боїться рекрутів з Північного Кавказу. *Український тиждень*. 2012. 17 січня. URL: <https://tyzhden.ua/rosiia-boitsia-rekrutiv-z-pivnichnoho-kavkazu/>
37. Бадовский Д. Омуты модернизации. 16.09.2009. URL: http://www.gazeta.ru/comments/2009/09/16_a_3261153.shtml.
38. Российский статистический ежегодник. 2012: Стат. сб. Росстат. М., 2012. 786 с.
39. Оценка численности постоянного населения на 1 января 2014 г. и в среднем за 2013 г. 13.03.2014. URL: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/Popul2014.xls;
40. Численность населения Новосибирской области по муниципальным районам и городским округам на 1 января 2014 г. URL: http://novosibstat.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_ts/novo-

sibstat.ru/publications/news_issues/e172720043421cd1bb71bffdfe759.

41. Корчагин Ю. Бюджеты столиц регионов продолжают ускоренно уменьшаться. URL: <http://www.lerc.ru/?part=articles&art=2&page=78>.
42. Зорин А.Л. Идеология «православия-самодержавия-народности»: опыт реконструкции (Неизвестный автограф мемуранда С.С. Уварова Николаю I). *Новое литературное обозрение*. 1997. № 26. С. 71-104.
43. Иноземцев В. Призыв к порядку. О модернизации России и возможном экономическом прорыве. *Российская газета*. 2008. 1 октября. Федеральный выпуск № 4762.
44. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. 03.11.2009. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>.
45. Завьялов В.Т. Особенности политических процессов в современной России: цивилизационный контекст: Монография. М.: Политическая энциклопедия, 2014. 166 с.
46. Глазьев С. Как не проиграть в войне. 30.07.2014. URL: http://glazev.ru/sodr_ssn/368.
47. Даль В. Пословицы русского народа: Сборник пословиц, поговорок, речений, присловов, говорок, прибауток, загадок, поверий и пр.: в 4 т. 3-е изд. СПб.: Т-во М.О. Вольф, 1904. Т. 1. 276 с.
48. Путин В. Демократия и качество государства. *Коммерсантъ*. 2012. 6 февраля.
49. Тамбовцев В. Есть ли в России спрос на институты. 15.02.2011. URL: http://www.ng.ru/scenario/2011-02-15/13_instituty.html.
50. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. К.: Видавничий центр «Академія», 1999. 240 с.
51. Фонов А. Г. Россия: от мобилизационного общества к инновационному. М.: Наука, 1993. 272 с.
52. Дамирчиев Э.И. оглы. Империя как политический феномен: теоретико-методологические аспекты исследования: автореф.

- дис. на соискание научн. степени канд. полит. наук: спец. 23.00.01. М., 2010. 30 с.
53. Вишневский А.Г. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР. М.: ОГИ, 1998. 432 с.
  54. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. М.: АСТ, Ермак, 2004. 128 с.
  55. Дискин И. Модернизация России: сохранится ли после 2012 года? Уроки по ходу. М.: Издательство «Европа», 2011. 164 с.
  56. Ципко А. Небольшевизм как главная опасность. Нужен ли России союз Путина с либеральной интеллигенцией? *Независимая газета*. 22.06.2012.
  57. Ципко А. Изживание ценностей. *Литературная газета*. 2012. № 29.
  58. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации. 25.04.2005. URL: <http://archive.kremlin.ru/text/appears/2005/04/87049.shtml>.
  59. Стенографический отчет о встрече с творческим коллективом газеты «Комсомольская правда». 23.05.2005. URL: http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/community_meetings/22990.
  60. Чудо возможно. *Ведомости*. 2010. 15 февраля. № 26.
  61. Послание Президента Федеральному Собранию. 12.12.2013. URL: <http://www.kremlin.ru/news/19825>.
  62. Галкин А.А. Инновационное развитие как программа действий. *Модернизация и политика в XXI веке. отв. ред. Ю.С. Оганисян*. М.: РОССПЭН, 2011. С. 3-17.
  63. Семенов В. Портрет современника. *Независимая газета*. 2009. 22 декабря.
  64. Мясников В. Законодательные шлагбаумы на пути модернизации. 18.12.2009. URL: http://nvo.ng.ru/armament/2009-12-18/8_modernize.html.
  65. Кушнирук Б. Россия и западные страны – кто от кого на самом деле зависит. 28.03.2014. URL: <http://forbes.ua/opinions/1368066-rossiya-i-zapadnye-strany-kto-ot-kogo-na-samom-dele-zavisit>
  66. Калабеков И.Г. Российские реформы в цифрах и фактах. URL: <http://kaivg.narod.ru/rr300.pdf>.

67. Государство вложит в центр «Сколково» 54 млрд. рублей. 05.08.2010. URL: <http://www.kommersant.ru/doc/1482479>.
68. Новшества окупятся. Большую часть инвестиций в «Сколково» составят частные средства. 13.08.2013. URL: <http://www.rg.ru/2013/08/13/skolково.html>.
69. Генеральная схема развития газовой отрасли России на период до 2030 года. URL: <http://www.energyland.info/files/library/112008/7579b56758481da282dd7e0a4de05fd1.pdf>.
70. Генеральная схема развития нефтяной отрасли Российской Федерации на период до 2020 года. Министерство энергетики Российской Федерации. 29.10.2010. URL: http://uploadrb.ru/upload/archive/dop_upload/file_2010-10-29_10.16.38_genshema.doc.
71. ЦБ и МЭР оценили отток капитала: 62,7 млрд. долларов в прошлом году, 35 млрд. – с начала этого года. 18.03.2014. URL: <http://www.newsru.com/finance/18mar2014/rucptloutflw.html>
72. Чистый отток капитала из России в 2014 году составил \$151,5 млрд. 16.01.2015. URL: <http://top.rbc.ru/finances/16/01/2015/54b96c5e9a7947490508d8d2>.
73. Поступление прямых иностранных инвестиций. 17.03.2014. URL: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/business/invest/i_inv2.docx
74. ООН оценила масштаб падения иностранных инвестиций в Россию. 30.01.2015. URL: <http://top.rbc.ru/finances/30/01/2015/54cb66719a7947da938b8b22>.
75. Куликов С. Правительству нужен иностранный капитал. *Независимая газета*. 2011. 17 марта.
76. Модернизация России и Китая: проблемы теории и политическая практика: коллективная монография под. ред. В.А. Ачкасова и С.А. Ланцова. СПб.: СПбГУ, 2012. 184 с.
77. Рубцов А. Мегапроект – как много в этом звуке. 22.11.2011. URL: http://www.ng.ru/scenario/2011-11-22/9_megaproekt.html.
78. Селезнева А.В. Политические представления и ценности россиян. М: Издательство Московского университета, 2012. 224 с.
79. Патрушев С.В. Власть и народ: Обновление повседневных практик и варианты универсализации институционального порядка. М.: ИСП РАН, 2003. 263 с.

80. Глухова А.В. Российское общество перед модернизационным вызовом (конфликтологический анализ). *Полис*. 2009. № 6. С. 105-118.
81. Микульский К. Шанс на обновление. *Независимая газета*. 2009. 23 декабря.
82. Гонтмахер Е. Слобода мысли. 01.04.2010. URL: http://www.gazeta.ru/comments/2010/04/01_x_3345994.shtml.
83. Мережковский Д.С. Земля во рту. Религиозно-философское общество в Санкт-Петербурге (Петрограде): История в материалах и документах: 1907–1917: в 3 т. Сост., подгот. текста, вступ. ст. и примеч. О.Т. Ермишина, О.А. Коростелева, Л.В. Хачатурян и др. Т. 2: 1909–1914. М.: Русский путь, 2009. 600 с.
84. Бульвінський А.Г. Ціннісні аспекти зовнішньополітичних альтернатив української влади на сучасному етапі. *Україна між Росією та Європейським Союзом: пошук ідентичності: Матер. міжнар. наук. конф. (Київ, 19 травня 2011 р.)*. К.: Київський ун-т імені Бориса Грінченка, 2011. С. 81-84.
85. Общественное мнение – 2013. Составитель Н. Зоркая. М.: Левада-Центр, 2014. 252 с.
86. Кара-Мурза А.А. Между «Империей» и «Смутой». *Между «Империей» и «Смутой»: Избранная социально-философская публицистика*. М.: ИФРАН, 1996. С. 88-92.
87. Ларин А.Г. Китайские мигранты в России. История и современность. М.: Восточная книга, 2009. 512 с.

Микола ДЕРЖАЛЮК

РОСІЯ: СУПЕРЕЧЛИВА ПОЛІТИКА, ЗАГРОЗА ЗАНЕПАДУ ЗБЕРІГАЄТЬСЯ

У процесі трансформаційних перетворень, незважаючи на наявність прогресивних нововведень, особливо на їх початковій стадії, РФ так і не вдалося прийняти системну законодавчу базу, запровадити ефективні умови для формування і розвитку базових галузей економіки на ринкових засадах, спрямувати процес роздержавлення і приватизації у правове русло, обмежити тіньові і корупційні схеми та ізолювати кримінальні групи від участі у приватизаційних процесах.

З цих причин за наслідками докорінних реформ загальнонародна власність потрапила до рук тих верств населення, які виявилися неспроможними запровадити цивілізовані умови для життєдіяльності суспільства і держави, забезпечити основним галузям економіки стабільне зростання. Зародження олігархату, його матеріальне зміцнення, поширення його впливу на політичну владу у державі під час формування нового соціального устрою свідчить не стільки про провал реформ, скільки про переважання у РФ суб'єктивних корпоративних інтересів над загальнонаціональними і суспільними. Такі явища суперечили політиці, спрямованій на формування цивілізованих політико-правових умов та конкурентних ринкових відносин у матеріальному виробництві.

Правляча еліта Росії виявилася неспроможною до формування правового устрою на основі кращих світових досягнень і тому обрала такий курс, що найбільше відповідає її імперським інтересам. Процеси еволюції Росії від демократії до тоталітаризму диктуються не стільки міжнародними обставинами, ворожою позицією Заходу, скільки внутрішніми запитами суспільства. У РФ не виявилось достатнього потенціалу, щоб відкрито конкурувати із зовнішнім світом. Доганяюча

економіка, периферійний капіталізм, явне технологічне відставання від світових центрів змусило її ухилятися від рівноправного партнерства, конкурентних відносин у всіх сферах сучасного міжнародного життя і вдаватися до політики ізоляціонізму, конфронтації, агресії, щоб зупинити поширення усе наростаючого впливу західних цінностей на російський соціум. Відкритість Росії як слабшої сторони призвело б її до неминучої і швидкої поразки. Силкові структури Росії, котрі завжди домінували у її політичному житті, і на цей раз вдалися до пристосування нового устрою не до загальнодемократичних цінностей, а до традиційних потреб Росії. Зокрема: відродження воєнного потенціалу і зміцнення ОПК, відновлення статусу світової держави, позиціонування як окремого цивілізаційного центру, посилення централізму в управлінській, економічній, культурній, ідеологічній сферах життя держави, сприяння розвитку усіх народів лише у рамках «єдинокоруських» цінностей, недопущення поширення сепаратизму у регіонах та серед усіх інших народів федерації. Задекларований федеративний принцип сучасної Росії за суттю носить класичну форму унітарної держави.

Для забезпечення стабільних темпів розвитку економіки, соціальної і культурної сфер, ефективного використання потенціалу усіх величезних регіонів і раціонального освоєння природних багатств, владою РФ у наступні 10-15 років мають бути проведені дві важливі реформи політико-правового і технологічного характеру: відмінити жорстко централізовану систему управління і запровадити справжні основи федералізму, сформувати правовий і демократичний устрій, відновити миролюбну зовнішню та консолідовану внутрішню політику; потужно сприяти розвитку економіки, переходу її від сировинного до високотехнологічного розвитку. Усе це позитивно вплине на становище російського та інших народів РФ, докорінно покращить соціально-економічну та демографічну ситуацію.

На жаль, реалізація цих, давно запропонованих перспективних планів навіть не починалася. Замість дієвого реагування на вищевказані виклики, поєднання і гармонізацію політики національної безпеки (воєнної, інформаційної, цивілізаційної) та соціального розвитку (соціально-економічного, науково-технологічного та інш.) влада РФ зосередилася на розвитку оборонного комплексу і системи безпеки. З посиленням централістських тенденцій прискорилося формування тоталітарного устрою, який обумовлює подальше ослаблення економічного потенціалу РФ, відставання від темпів розвитку передових держав, суттєве скорочення надходжень до бюджету з усіма негативними політичними і соціальними наслідками.

Запроваджені В. Путіним з 2004 р. адміністративно-монархічні принципи владарювання у РФ, посилення централізму спроможні забезпечити лише тимчасові успіхи. Вживані заходи є явно недостатніми для подолання негативних тенденцій, що продовжують домінувати у суспільно-політичних відносинах, провідних галузях економіки та соціально-економічній сфері. Постійне перенесення вирішення найгостріших соціально-економічних проблем відбувається через брак коштів в умовах стагнації і падіння розвитку основних галузей економіки, зменшення надходжень коштів до бюджету від зовнішньоторгівельної діяльності, негативного впливу міжнародних санкцій. У той же час у влади вистачає зухвалості у такі тяжкі внутрішні проблеми продовжувати гонку озброєнь, агресивну зовнішню політику. Це дає підстави припустити, що не тільки 2010–2020 рр., а й наступний період 2020–2030 рр. буде втраченим для РФ.

Тотальний контроль влади над економікою РФ, повномасштабна війна проти України, загострення відносин з країнами західної цивілізації спричинили запровадження санкцій, які мають значно обмежити її торговельні можливості. Обраний шлях РФ на самоізоляцію від передових центрів і держав

світу прирікає її на узбіччя світового прогресу. Допоки у РФ не відновляться правові і демократичні засади державного устрою, умови ринкової економіки, цивілізована міжнародна політика, реальні федеративні принципи і відносини всередині країни, не відновиться мир з Україною та іншими країнами, чекати на покращення її відносин із зовнішнім світом не доводиться.

Питання соціально-економічної сфери є складовою національної безпеки РФ і у кожному директивному документі їх вирішенню приділяється постійна підвищена увага. Це свідчить про те, що влада розуміє силу цих загроз і намагається їх вирішувати. Заходи по досягненню позитивних змін у цій сфері нарастають, але вагомих результатів по їх виконанню поки що немає. Серед основних причин невдачі слід виділити: брак коштів, переважання фінансування підприємств ОПК на збиток цивільним галузям економіки, велику корупцію, переховування сотень мільярдів доларів російських олігархів у закордонних банках, відсутність опори на міжнародній арені, агресивну зовнішню політику, зокрема виснажливу війну проти України та у відповідь нарастаючі західні санкції проти Росії.

Керівництво РФ відмовилося від глобальних міжнародних проектів щодо реформування соціально-економічної сфери, вирішення її проблем, оскільки вони передбачають сприяння розвитку і процвітання усіх народів Росії, а не тільки «руського». Головна увага Кремля у внутрішній і зовнішній політиці спрямована виключно на цілковите забезпечення великодержавницьких і гегемоністських прагнень Росії, на посилення єдиного загальноросійського контексту при повному домінуванні інтересів пануючої нації та ігноруванні справедливими прагненнями інших народів цієї федерації. Це стало наслідком постійного недооцінювання соціально-економічної сфери, повсякденних потреб громадян.

Значну проблему для сучасної Росії складає його нечуване соціальне і матеріальне розшарування за доходами, оскільки

під час роздержавлення і приватизації суспільної власності відбулося протиправне і безконтрольне її розкрадання і формування олігархічного класу власників. Олігархічна модель влади стала основним гальмом розвитку провідних галузей економіки РФ, вагомим джерелом політичного напруження у суспільстві та корупції, яка продовжує знекровлювати економіку, а соціальне розшарування перетворилося на соціальне зло. Рівень боротьби з корупцією залишається незадовільним. Наслідком цього є перебування економіки РФ, починаючи з 2020 р., у стадії стагнації, зниження рівня захищеності найбільш бідних верств населення, збільшення груп «соціального ризику», що активно поповнюються новими верствами населення, багатодітними і неповними сім'ями.

Великі сподівання покладалися на зміцнений у 20-і роки ОПК РФ, який мав прискорити розвиток цивільних галузей економіки, а з ним і вирішення насущних соціально-економічних проблем. Але загострення відносин із світовими центрами і авторитетними міжнародними інституціями, розпочата повномасштабна війна РФ проти України, варварське винищення її цивільного населення та інфраструктури України, викликали у відповідь усе більш наростаючі санкції проти РФ, які в цілому негативно позначаються на її становищі.

Структура зовнішньої торгівлі РФ є неефективною, бо носить енергетично-сировинний характер, а питома вага високотехнологічної та кінцевої продукції залишається низькою. Тому надмірна сировинна залежність РФ від рівня цін на енергоносії та інші сировинні компоненти на світових ринках дуже вразливо позначається на її економіці. Усі заходи, спрямовані на зміну експортної структури із сировинного чинника на переважання у ній кінцевої продукції, завершалися невдачею. До цього додається й те, що лівова частка отриманих коштів від зовнішньоторговельної діяльності направляється на розвиток ОПК, тоді як інші сфери, особливо соціально-економічна, фінансуються за залишковим принципом.

Розширення санкцій, обмеження доступу до іноземних передових технологій і фінансових ресурсів, скорочення надходжень до федерального бюджету коштів від зовнішньої торгівлі, відмови зарубіжних компаній постачати виробничі потужності згідно з укладеними контрактами прирікають вітчизняні господарюючі суб'єкти до різкого спаду темпів розвитку. Для сировинної структури зовнішньої торгівлі РФ, в якій частка готової продукції незначна, в умовах коливання цін на енергоносії і сировину на світових ринках, надмірно милітаризованої економіки, затратної загарбницької і повномасштабної війни проти України, ковідної ситуації, санкційних заходів, які стають з 2022 р. все рішучішими, негативно позначаються на доходах країни. Усі ці чинники складають особливу небезпеку, кардинально впливають на функціонування економіки, постійно породжують нестабільність розвитку усіх її галузей, у тому числі й соціально-економічної сфери.

Підсумки 30-річного розвитку РФ демонструють те, що обсяги фінансування соціально-економічної сфери так і не досягли рівня, що відповідає можливостям її реального покращення. При умові відновлення у Росії правового устрою, розвитку конкурентної здорової ринкової економіки, миролюбної зовнішньої політики, оптимальної зовнішньоторгівельної діяльності гострота цих питань знижуватиметься.

Пенсійна реформа є класичним показником складного економічного стану РФ і мінімальних можливостей для забезпечення благополуччя заслуженої верстви громадян РФ. Розробка реформи була тривалою, бо здійснювалася в умовах погіршення економічної, демографічної ситуації, житлових умов, життєвого рівня, наростання безробіття та бідності, зниження рівня медичного обслуговування населення, поглиблення нерівномірності розвитку регіонів РФ. А її прийняття та вступ в дію з 2019 р., зокрема підвищення пенсійного віку на 5 років для чоловіків та жінок, засвідчила про

безвихідь ситуації, про надзвичайно складне становище, в якому перебуває країна, її соціально-економічна сфера. Запроваджена пенсійна реформа продовжує викликати масове невдоволення серед громадян РФ.

Значними помилками обернулося практичне знищення безкоштовної системи охорони здоров'я, обвальне зниження якості середньої та вищої освіти, фінансування розвитку академічної та вузівської науки.

Прискорена масова еміграція, молоді та багатих людей з великих держав у минулі часи була сигналом про наближення їх розпаду і загибелі. Ці тенденції у сучасній Росії набули загрозливого розвитку. Різке скорочення чисельності населення складає найбільшу проблему і небезпеку для сучасної РФ. Прискорена депопуляція населення РФ є наслідком домінування упродовж попередніх століть загарбницької політики і постійних війн, спрямованих на розширення територій, поневолення чужих народів, на її зміцнення і перетворення на імперію, що замахнулася на світове панування. Величезні мілітарні витрати цілковито покривалися за рахунок народних мас, які перебували у рабському і кріпацькому становищі. В результаті такої злочинної, мілітаристської, економічної та соціальної політики людські ресурси вичерпувалися. Становий хребет «руської» нації, як і інших народів, було остаточно зламано у радянський період, а джерела поповнення їх потенціалу виснажилися. Свідченням загострення демографічної проблеми є стрімке скорочення чисельності населення Росії, особливо «руської» національності.

Серед причин депопуляції населення слід також відзначити: суперечливі результати економічного розвитку країни, падіння реальних доходів основної частини населення, зростання питомої ваги бідних верств; наростання стратифікаційного розшарування суспільства, соціальної нерівності громадян; погіршення ситуації на ринку праці, у сфері зайнятості; зниження освітнього і науково-технологічного потен-

ціалу; значна еміграція російських фахівців, особливо молоді до західних країн; функціональна слабкість інститутів соціального захисту та уповільнення соціальної мобільності російських громадян.

Непосильним тягарем являються значні витрати на утримання ОПК, а також на ведення повномасштабної війни проти України, погіршення рівня медичного обслуговування росіян та наростання проблем із отриманням медичної допомоги. Низькі показники тривалості життя населення, особливо серед чоловіків, переважає показників смертності над народжуваністю, складне житлове, фінансове становище більшості молодих сімей, ускладнення доступу до соціальної інфраструктури в умовах комерціалізації освіти, охорони здоров'я спричинили різке скорочення населення РФ.

Значний вплив на депопуляцію населення справляє масовий алкоголізм, куріння, наркоманія, неякісне харчування, відсутність жорсткого контролю за поширенням цих товарів у країні. Гострою залишається проблема з дитячими садочками і школами у перенасиченій населенням європейській частині РФ та масовим їх закриттям у депресивних регіонах Сибіру, Далекого Сходу, що підсилили демографічну кризу у РФ. Для подолання депопуляції населення вимагається радикальне підвищення рівня фінансування соціально-економічної сфери, медичного обслуговування, профілактики захворювань, підвищення якості праці медичних установ і працівників, розвитку вітчизняної фармакології, підвищення рівня середньої смертності чоловіків до цих показників у жінок.

Умовою зростання народжуваності і чисельності населення має стати докорінне покращення основних складових соціально-економічної сфери. Якщо не переломити цю тенденцію, депопуляція населення РФ буде наростати, що породить небезпечні економічні, безпекові та соціальні загрози.

Актуалізується потреба щодо значного підвищення діалогу між владою та громадянським суспільством, активізації

діяльності владних органів у сфері соціальної безпеки та підтримки співвітчизників. РФ, як жодна інша країна світу, характеризується значною різноманітністю і нечуваною нерівномірністю у рівнях економічного і соціально-економічного розвитку її регіонів – суб'єктів федерації, яка у нинішні часи продовжує збільшуватися, переростаючи у фактор національної небезпеки.

Для уникнення або хоча б мінімізації негативних впливів на економіку та соціально-економічне становище владі РФ необхідно докорінно змінювати свою зовнішню і внутрішню політику, ставлячи на передній план розвиток економіки та облаштування життя своїх громадян. Фокусування уваги на вирішенні внутрішніх проблем, повернення до політики мирного взаємовигідного співіснування і торгівлі стане ключовим завданням у вирішенні соціальних завдань: підвищення рівня соціальних заходів та ефективності їх використання, спрямованих на забезпечення високих стандартів життя громадян, подолання злиднених умов та зниження разючих диспропорцій у рівні забезпечення різних соціальних груп населення та регіонів.

Уроки і причини падіння царської (1917 р.) та радянської (1991 р.) імперій у Москві не засвоєні належним чином. Агресивна зовнішня політика Росії продовжується, через що вона потрапляє до все більшої ізоляції, економічного і технологічного відставання від світових центрів. Лише миролюбний шлях, відмова від планів відновлення імперії, відновлення і успішне завершення докорінних внутрішніх реформ, прискорення розвитку цивільних галузей економіки, ефективне використання кращого досвіду передових держав, є запорукою майбутнього РФ.

Юрій Латиш

«ПРАВИЙ» РАДИКАЛІЗМ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ РОСІЇ

Радикальними ідеями і поглядами прийнято називати такі, які обґрунтовують можливість, необхідність, доцільність корінних, рішучих змін існуючого соціального й політичного порядку. Радикальному світогляду притаманні маніхейська дихотомія Добра і Зла, «чорно-біла» картина світу, відсутність напівтонів, категоричне заперечення компромісів. Таке світорозуміння фактично заперечує прогрес як поступовий розвиток суспільства від відносно гіршого до відносно кращого стану. У «чорно-білій» парадигмі будь-які поліпшення можливі виключно як миттєвий стрибок зі «світу Зла» до «світу Добра».

Радикальні течії виникають і розвиваються у рамках різних політичних ідеологій. Політичний радикалізм прийнято поділяти на два види: правий і лівий. Фундаментальна відмінність між ними полягає у різному ставленні до проблеми рівності/нерівності. Ліві радикали, вважаючи економічну і соціальну нерівність між людьми штучною, прагнуть подолати її за допомогою активної ролі держави. Праві розглядають нерівність як природний стан, який перебуває поза сферою державної політики [1].

Лівими зазвичай вважаються прихильники прогресу, модернізації, соціальної справедливості, секуляризації, противники традиції, національної та етнічної замкнутості. Їхній радикалізм спрямовано на революційне перетворення соціальної системи і відображає реакцію модернізаторської меншості на консерватизм суспільства, не готового підтримати прагнення перескочити небезпечну перехідну зону одним стрибком.

Правий радикалізм, навпаки, є відповіддю на загрози існуванню, традиціям, звичному устрою суспільства або певних

його верств і груп. Праві підозріло ставляться до прогресу, вони є прихильниками встановленого порядку, поважають традиції, державу. Їхні базові принципи – збереження нерівності в усіх або в окремих сферах суспільного життя, консервація статус-кво або навіть повернення відносин й інститутів, які мали місце у минулому.

Сучасний правий радикалізм є своєрідною відповіддю на глобалізацію, модернізацію та поширення ліберальних цінностей. Праві радикали вважають, що Захід проводить глобальну атаку на національний суверенітет окремих країн і народів, а західна культура як форма «м'якого домінування» все більше розчиняється у глобальній культурі, підміняючи собою розмаїття народів і культур. Їх турбує стирання етнічних кордонів і зростання космополітизму. Різке неприйняття викликає толерантність, особливо до мігрантів і меншин. Іноді право-радикальну ідеологію характеризують як сукупність ідей авторитаризму, етнонаціоналізму, фашизму, расизму, ксенофобії та релігійного фундаменталізму [2-9]. Є підстави вважати, що нині в усьому світі спостерігається правий поворот – посилення впливу ультраправих, екстремістських, неофашистських, клерикальних сил, які критикують неоліберальний капіталізм з точки зору органічного порядку, який передував сучасності [10; 11]. Але на практиці часто відбувається поєднання крайнього економічного лібералізму (неолібералізму) з консервативною політичною інтерпретацією цих неоліберальних економічних підходів. Скорочення («оптимізація») видатків, соціальних гарантій, агресивна антисоціальна політика і зростання нерівності обґрунтовується апеляцією до традиційних цінностей, сакральності державності тощо [12]. На наш погляд, сучасному правому радикалізму притаманна відкрита Р. Гріффіном спрямованість не на створення нації і держави, а на революційне «оновлення», «новонародження», «перезаснування» нації або раси (палін-генез) [13, р. 26].

Ключовою категорією право-радикального світогляду є ностальгія, яка сформувалася у широких прошарків населення внаслідок втрати віри у прогрес за роки панування неолібералізму. Нині майбутнє часто викликає страх через зменшення чи відсутність для значної частини людства соціальних гарантій. Як наслідок, когось охоплює ностальгія за часами правовірних халіфів, когось – за лицарським кодексом та інквізицією; когось – за незіпсутими мігрантами «білими» Європою і Америкою, когось – за «святим батечком-царем», когось – за дитинством у СРСР. Таке середовище стає розсадником право-радикальних ідей, які пропонують простий вихід: шлях назад у «світле минуле».

Одна з особливостей історичного розвитку Росії полягає в тому, що опозиційний радикалізм «знизу» багато в чому провокувався офіційним реформістським радикалізмом «згори». Ця тенденція веде свій початок навіть не з насильницької вестернізації у добу Петра I, а з часів Івана Грозного та поспішних церковних реформ Олексія Михайловича і патріарха Никона. Дискретний (стрибокподібний) розвиток Росії, коли періоди стабільності чергувалися з різкими змінами революційного характеру, спробами модернізації навздогін, сприяв утвердженню радикалізму. Хронічний дефіцит можливостей для легальної політичної діяльності, традиційно притаманний Росії, викликав до життя різноманітні форми радикалізму.

Витоки сучасного російського націоналізму часто пропонують шукати то в слов'янофільстві чи євразійстві, то у творчості письменників-«деревенщиків», які звинувачували радянську владу в руйнуванні російського села і російської культури. В імперії Романових держава використовувала російський націоналізм як інструмент підтримки імперської державності. Концепції «Третього Риму» та «Рюрикової спадщини» не лише маркували імперські зазіхання, а й створювали територіальні рамки нації, куди включалося православне слов'янське населення. В останні роки існування СРСР, коли

розпочалося поширення ультраправих ідей, зростання популярності націоналізму було результатом переосмислення російської ідентичності групою інтелектуалів за підтримки частини представників номенклатури. Ідеалом так званої «Російської партії» був СРСР доби пізнього Сталіна як реінкарнація Російської імперії, а ключову роль відігравав антисемітизм, що зближував «білих» та «червоних» націоналістів [14-18]. Так само, як у всій Східній Європі, в Росії наприкінці 1980-х рр. відбулася трансформація культурного націоналізму у політичний.

Першою російською політичною організацією праворадикального спрямування було товариство «Пам'ять». Воно виникло у Москві 1980 р. і спочатку позиціонувало себе як історико-культурне об'єднання громадських активістів міського відділення «Товариства охорони пам'яток історії та культури». Свою назву організація взяла від роману-есе В. Чивіліхіна. До кінця 1986 р. «Пам'ять» перетворилася на організацію, яка претендувала на роль головного ідеолога російського націоналістичного руху. Серед її членів панував симбіоз монархічних і клерикальних ідей, але при цьому декларувалася демонстративна підтримка перебудови й її головного «виконроба» М. Горбачова. Подібні погляди були досить популярними у суспільстві. За словами відомого богослова О. Меня, «відбулося з'єднання російського фашизму з російським клерикалізмом і ностальгією церковною. Це, звичайно, ганьба для нас, для віруючих, тому що суспільство очікувало знайти в нас якусь підтримку, а підтримка виходить для фашистів... Куди не поткнешся, з ким не поговориш: цей – монархіст, цей – антисеміт, цей – антиєкуменіст і так далі» [19, с. 185].

У травні 1987 р. активісти «Пам'яті» провели на Манежній площі у Москві мітинг на підтримку перебудови. Учасники навіть домоглися зустрічі з тодішнім першим секретарем Московського міськкому КПРС Б. Єльциним, який їх вислухав, пообіцявши врахувати побажання. Зростання лав «Па-

м'яті» супроводжувалося перманентними конфліктами між засновниками і лідерами. У 1987–1989 рр. товариство розпалося на кілька груп. Спільними у яких лишилися тільки віра в існування всесвітньої «сіономасонської змови» і назва.

За роки експериментів у внутрішній та зовнішній політиці Б. Єльцина у багатьох росіян сформувалося й розвинулося почуття приниженої національної гідності. Важку травму свідомості людей завдала діяльність російських реформаторів початку 1990-х рр., їхнє вкрай жорстоке ставлення до соціального становища населення. Неоліберальні реформи були насильством над суспільством, яке аж ніяк не прагнуло їх проведення. Внаслідок цих реформ російська економіка була включена до світ-системи, зокрема до глобального розподілу праці, який відповідав інтересам транснаціональних корпорацій. Величезна країна, як і на початку XX ст., утвердилась у статусі постачальника сировини.

Економічні свободи для бізнесу поєднувалися з авторитарним правлінням єльцинської «сім'ї» і наближеної до неї групи олігархів (т. зв. «семибанкірщини»). Молодий російський парламентаризм було розстріляно у жовтні 1993 р., демократичний процес заморожено під час президентських виборів 1996 р., які, ймовірно, були сфальсифіковані на користь Б. Єльцина [20]. Тоді ж утвердився специфічний російський формат свободи слова, яку часом важко відрізнити від пропаганди. Політолог-націоналіст П. Святенков стверджує, що сучасна Росія виникла із силового розв'язання кризи 1993 р. і двох чеченських воєн [21, с. 21]. За даними доповіді Програми розвитку ООН за 1998 р., «у будь-якому іншому районі світу за період після 1990 року не було відзначено настільки виразного зростання тенденцій і явищ відкрито регресивного плану, як у країнах колишнього Радянського Союзу та Східної Європи. Кількість людей, які живуть у бідності, зросла там більш ніж на 150 млн., що перевершує загальну чисельність населення Франції, Великої Британії,

Нідерландів і скандинавських країн разом узятих. У цих країнах мали місце найбільш катастрофічні інфляційні процеси у світі за минулий період, що призвело до різкого спаду рівнів національного доходу в них». За словами американського політолога С. Коена, в Росії «розвал національної економіки та її соціальної спрямованості набув таких розмірів, що на практиці призвів до майже повного зникнення вигляду сучасної цивілізованої країни двадцятого століття» [22, с. 21-22].

Відповіддю на радикальний лібералізм влади став радикальний консерватизм суспільства, яке підтримувало ідеї сильної неліберальної держави, невеликих виробничих колективів традиційного типу (наприклад, артілей), традиційних сімейних цінностей тощо.

У Росії першої половини 1990-х рр. частково автохтонно, частково під прямим або опосередкованим впливом західноєвропейських інтелектуалів розвинувся ідеологічний феномен, відомий як «неоевразійство». Його предтечею вважається російська інтелектуальна течія міжвоєнного періоду – євразійство, а витоки часто виводять від слов'янофілів XIX ст. Євразійці розглядали Росію як синтез Європи та Азії, результатом якого є «третій світ», наділений рисами, властивими особливому культурному типу. Носії євразійських поглядів того часу висловлювали глибоке розчарування досягненнями західної цивілізації, передусім, у духовній сфері. Неоевразійство включає антилібералізм, антизахідні настрої, позитивне сприйняття радянської спадщини, ідею багатоплюсного світу. Спираючись на ідеї євразійців міжвоєнного періоду, націонал-більшовика М. Устрялова, історика Л. Гумільова, західних консервативних теоретиків В. Парето, Р. Генона, Ю. Еволи, ідеологію неоевразійства сформулювала група інтелектуалів, об'єднаних навколо газети «День» («Завтра») і журналу «Елементи».

Неоевразійство виступає як ідеологія відновлення цілісності пострадянського простору на основі слов'яно-тюрк-

ської інтеграції. Важливим компонентом є ідеї традиціоналістів про «кризу сучасного світу», «деградацію Заходу», «десакралізацію цивілізації» і т. ін. Помірковане неоевразійство підтримує і розвиває ідеї, покликані відтворити економічну взаємодію колишніх республік СРСР. Мова, при цьому, йде про «економічне євразійство». З такими ідеями давно виступає президент Казахстану Н. Назарбаєв. Радикальне неоевразійство пропагує експансію, в тому числі військову. Великоросійсько-імперський різновид цієї течії прагне повернути втрачений статус світової держави, розглядаючи світ як арену боротьби морських атлантистів (англосаксів) і континентальних євразійців, представлених Росією, Німеччиною та романськими народами.

Особливістю неоевразійства є вибір ісламських держав (особливо континентального Ірану) як найважливішого стратегічного союзника. На доктринальному рівні цей альянс обґрунтовується традиційним характером російської та ісламської цивілізацій, яка об'єднує їх у протистоянні з антитрадиційним, світським, прагматичним Заходом.

Впливовим представником неоевразійства є О. Дугін, який раніше сповідував ідеологію націонал-більшовизму, а нині з ультраопозиційного ідеолога перетворився на респектабельного прокремлівського політичного експерта. Він запропонував ідею «третього шляху» для Росії (відмінного як від капіталізму, так і від соціалізму), зробивши особливий акцент на геополітиці та радянському консерватизмі (СРСР як євразійська держава) [23-25].

Російські націоналісти заперечують глобалізацію, обмеження державного суверенітету, постійно підкреслюють, що в історії Росії величезну роль відігравала сильна держава. На думку І. Шафаревича, важливо, щоб у такій державі правляча верхівка складалася переважно з етнічних росіян [26, с. 5]. Водночас, російські праворадикали показово відмежовуються від європейського фашизму, обґрунтовують унікальний «тре-

тій шлях», який має не соціально-економічне (як в європейських версіях фашизму), а культурно-цивілізаційне підґрунтя. Часто таким підґрунтям вважається православ'я. У героїчному пантеоні сучасних чорносотенців химерно уживаються Сталін (в образі «імператора Йосифа») і Століпін, радянський патріотизм і віра в «святого батечка-царя». Політичні форми «відродження Росії» у праворадикалів різноманітні. Тут й імперці з ідеєю «відродження Росії через відродження Імперії», і прихильники «православної держави», і монархісти, які прагнуть відновити самодержавство, і борці за «народний суверенітет» та місцеве самоврядування [27, с. 88].

На перешкоді поширенню популярності націоналістів з початку 1990-х рр. стояли «червоні патріоти», в першу чергу КПРФ Г. Зюганова, у програмі та діяльності якої помітні риси російського націоналізму [28]. КПРФ поєднує патріотичні гасла з вимогами соціальної справедливості, православними цінностями та ностальгією за радянським минулим. Ці ідеї користуються у російському суспільстві значно більшою підтримкою, ніж монархізм та чистий клерикалізм. Деякий час у ліберальних колах Росії навіть існував штамп «червоно-коричневі». На відміну від країн Західної, а особливо Східної Європи, антикомунізм не був основою ідеології російського націоналізму в 1990-ті рр.

У 2003 р. було створено блок «Родіна» (лідери – С. Глазьев і Д. Рогозін), який успішно провів виборчу кампанію до Державної Думи, отримавши 9% голосів. Він об'єднував «червоних патріотів» та окремих націоналістів; влада використовувала його для відтягування голосів у КПРФ.

У 1990-ті рр. сформувався конгломерат крайніх «правих» партій, кістяк якого склали ЛДПР В. Жириновського, «Російська національна єдність» (РНЄ) О. Баркашова, Націонал-більшовицька партія (НБП) Е. Лимонова та ін. [29; 30]. За

часів Б. Єльцина влада майже не приділяла уваги загрозі правого радикалізму. Це дозволило ЛДПР з 22,93% голосів посісти перше місце на виборах до Державної Думи 1993 р. Із середини 1990-х рр. ця партія поступово дрейфувала в правопопулістську нішу, перетворившись на зручну псевдоопозицію. ЛДПР є однією із двох російських партій, яка за результатами виборів отримувала представництво у Державній Думі усіх семи скликань.

У жовтні 1990 р. група активістів «Пам'яті» заснувала воєнізовану організацію «Російська національна єдність», стилізовану під нацистську. Основи її ідеології було викладено О. Баркашовим у статті «Ера Росії». Доповнена пізнішими роботами, вона лягла в основу «Абетки Російського націоналіста», виданої в 1994 р. Православний російський націоналізм трактується в ній у контексті особливого призначення російського народу і Росії перед Богом. Росія визнається державою, як росіян, так і корінних неслов'янських народів. РНЄ мала умовні монархічні симпатії, однак, вважала, що напередодні відродження самодержавства у Росії повинна встановитися «Російська національна диктатура» (регентство), а законодавчу владу треба будувати на основі станово-національного представництва. З перших кроків свого існування рух постійно переживав розколи. Восени 2000 р. у «РНЄ» стався черговий з них, у зв'язку із закликом Баркашова до соратників підтримати діючий уряд РФ і новообраного президента В. Путіна. Командири шістнадцяти великих регіональних відділень, зібравшись на закритому пленумі, ухвалили рішення про виключення Баркашова із лав організації. Після початку агресії Росії проти України РНЄ формує загони бойовиків-добровольців під гаслом «священної війни за Новоросію».

Націонал-більшовицька партія (її члени на політичному жаргоні іменуються нацболами або лимонівцями) виникла 1993 р. Ідея створення партії, яка об'єднує ультраправих і

ультралівих радикалів, належала письменникові Е. Лимонову та О. Дугіну. 1998 р. останній вийшов з НБП і нині є лідером Міжнародного євразійського руху. За програмою 1994 р. глобальною метою націонал-більшовизму було створення «Імперії від Владивостока до Гібралтара на базі російської цивілізації». Партія проводила політичні акції, протестувала проти ліберальних ідей. Основним гаслом на цього етапі її існування було: «Завершимо реформи так: Сталін! Берія! ГУЛАГ!». З 1996 р. НБП щорічно, 5 квітня, відзначала «День Російської нації». Лимонівці відзначилися і антиукраїнськими акціями. 1999 р. активісти партії захопили вежу матроського клубу в Севастополі на знак протесту проти «дискримінації російського населення в Криму». За участь у цій акції півтора десятка осіб було засуджено і провели кілька місяців у в'язниці.

Тривалий час нацболи залишалися чи не єдиними рішучими противниками політики В. Путіна. 2001 р. лідера партії Е. Лимонова було заарештовано за звинуваченням у тероризмі і засуджено за незаконне зберігання зброї. 14 грудня 2004 р. було проведено «акцію прямої дії» – захоплення приймальні Адміністрації Президента РФ. У результаті 40 її учасникам було пред'явлено звинувачення у незаконному захопленні влади, за що закон передбачає термін ув'язнення до 20 років. У ході слідства інкриміноване діяння було перекваліфіковано на участь у масових заворушеннях. «Справа 40 декабристів» викликала величезний резонанс у ЗМІ. Суд над нацболами завершився 8 грудня 2005 р., більша частина учасників акції отримали від 1 до 3 років умовно, проте 8 націонал-більшовиків було засуджено до реальних термінів ув'язнення. Це не зупинило лимонівців, і вже 25 вересня 2006 р. близько 50 з них захопили будівлю Міністерства фінансів.

З 1998 р. НБП п'ять разів отримувала відмову в реєстрації. 2010 р. її активісти створили партію «Інша Росія», якій також було відмовлено у реєстрації. Разом з ліберальними політи-

ками М. Касьяновим та Г. Каспаровим Е. Лимонов вважався лідером несистемної опозиції, яка намагалася організовувати акції протесту.

Доля НБП багато в чому показова. З одного боку, влада частково перейняла естетику цього руху, стиль і зміст його акцій (підтримка росіян в країнах пострадянського простору, створення молодіжних рухів, орієнтованих на вуличний активізм), з іншого, доклала максимум зусиль для нейтралізації непідконтрольного конкурента зі схожою політичною риторикою.

У путінські 2000-ті рр. націоналісти 1990-х були витіснені на узбіччя політичного життя. Ці роки характеризувалися функціонуванням в основному дрібних нелегальних ультраправих мереж, які формувались на основі колишніх активістів «Пам'яті», РНС і подібних організацій.

У другій половині 1990-х – на початку 2000-х рр. у Росії поширився рух наци-скінхедів, скопійований з європейських аналогів. Набувши рис молодіжної субкультури [31, с. 108-119], він виростав у тісній взаємодії із субкультурою футбольних фанатів. Чисельність наци-скінхедів в Росії на початку 2000-х рр. оцінювалася у 60-65 тис. осіб, але лише 40% з них були політично активними. Вони відверто симпатизували націонал-соціалізму, з пієтетом ставились до його вождів, виступали з ідеями переваги «білої арійської» раси, проти расово змішаних шлюбів та гомосексуалізму. Наци-скінхеди активно практикували вуличне насильство. Їх жертвами ставали переважно мігранти та прихильники лівих ідей («антифа»).

Якщо в 1990-ті рр. і на рубежі століть переважна більшість скінхедів розглядала себе як праву опозицію, розділяючи відомі міфологеми, що Росія під владою Б. Єльцина «окупована сіоністським урядом», «захоплена єврейським капіталом» і взагалі «неслов'янським елементом», то сьогодні більшість скінхедів загалом лояльна до влади на чолі з

В. Путіним. Лише найбільш політизовані й ідеологічно підковані групи, прямо пов'язані з відверто нацистськими партіями, продовжують розглядати себе як опозицію [32].

Загалом від початку 2000-х рр. у Росії спостерігається різке поправління влади і суспільства [33]. Його витoki лежать у структурних змінах російської економіки. Якщо в 1990-х рр. олігархічні монополії підім'яли під себе майже всю економіку країни, в першу чергу, встановивши свій диктат в сировинних галузях (нафта, газ, вугілля, метали, ліс), то в путінський період сформувався державно-монополістичний капітал, представлений великими монополістами – «Газпром», «Роснефть», РЖД, «Сбербанк», ВТБ. Хоча контрольний пакет кожної із цих монополій перебуває в руках держави, вони зацікавлені, перш за все, в отриманні прибутку. Російський капіталізм перетворився з олігархічного на бюрократичний, не перестаючи бути відсталим і периферійним [34, с. 416]. Провідні економічні радники і розробники політичного курсу як за Б. Єльцина (за винятком короткострокового прем'єрства Є. Примакова), так і за В. Путіна були неолібералами [35, с. 348]. Тому практично жодних соціальних зобов'язань перед народом монополії не мають. Ознак соціальної держави в Росії значно менше, ніж у країнах Західної Європи, адже російська влада провела ряд неоліберальних реформ, зокрема, монетизацію пільг, медичну реформу, змінила трудовий кодекс на користь роботодавців.

Політичний курс Росії стає зрозумілішим, якщо врахувати, що улюбленим філософом В. Путіна є І. Ільїн, консерватор, який симпатизував Франко і Салазару [36]. Влада, за І. Ільїним, має бути єдиною і неподільною. Диктатор має бути одноосібним вершителем долі, а політика залежати лише від однієї особистості. Сильна корпоративна держава, в якій зберігається класовий розподіл та ієрархія, великий бізнес і державний апарат спаяні воедино, а офіційна ідеологія замішана на клерикалізмі й традиційних цінностях, – це і є політичний

ідеал сучасного російського керівництва. Ідеї «співця національної диктатури» І. Ільїна були покладені в основу доктрини «керованої (суверенної) демократії», яка формувалася поступово після розстрілу Верховної Ради в жовтні 1993 р., у 2005-2006 рр. увійшовши у широкий обіг.

Імітаційна (керована, суверенна) демократія – це форма політичної системи, за якої, незважаючи на формально демократичне законодавство і формальне дотримання всіх виборчих процедур, фактична участь суспільства в управлінні державою і його вплив на владу (зворотний зв'язок) мінімальні. Імітаційна демократія, як правило, має політичну систему з домінуючою партією. Часто під виглядом такої «демократії» маскується диктатура [37-39].

Російська влада вкладає у це поняття можливість для російської держави не підкорятися іншим великим центрам влади. Один з його активних прихильників, помічник президента РФ В. Сурков, стверджував, що суверенна демократія – це «спосіб політичного життя суспільства, при якому влада, її органи та дії обираються, формуються і спрямовуються виключно російською нацією в усьому її різноманітті і цілісності заради досягнення матеріального добробуту, свободи і справедливості усіма громадянами, соціальними групами і народами, які її утворюють» [40]. Провладні російські вчені підкреслюють, що держава суверенної демократії, розвиваючи демократію, одночасно відстоює власну самостійність. 2007 р. було засновано Інститут демократії та співробітництва для просування власних цінностей, зокрема «суверенної демократії». Росія інвестувала величезні кошти в інформаційний простір, запустивши нові медіа-ресурси і для російськомовної аудиторії, і для світу [41, р. 2-3].

В умовах зростання у публічному просторі антагонізму із Заходом ідеї євразійства, «третього шляху» Росії і особливої «місії» російської нації користуються все більшою популярністю. Сформувалася нова течія – російський цивілізаційний

націоналізм, представлений окремими можновладцями, олігархами, ієрархами РПЦ, інтелектуалами. Вона передбачає, що Росія – це самостійна, окрема цивілізація, покликана відстояти і підвищити свій статус у світі [42; 43; 44].

За В. Путіна націоналіст як такий перестав бути неприйнятною фігурою в будь-якій сфері. Зростанню масових ксенофобських упереджень сприяли дві чеченські війни, терористичні акти [45, с. 17], а згодом антигрузинська та антиукраїнська кампанії у ЗМІ. Російський лідер називав себе «найбільшим націоналістом у Росії», а свого наступника Д. Медведева не меншим російським націоналістом, ніж він сам.

Імпульси згори не можуть не провокувати поправління низу. Правий радикалізм має підтримку значною мірою через те, що крайні праві змогли знайти тему, яка видається значущою представникам різних соціальних та вікових груп – питання міграції і можливої зміни етнічного складу населення країни. Проблема носить багатоплановий характер. По-перше, вона пов'язана з суто побутовим дискомфортом, який багато росіян відчувають при спілкуванні з представниками інших національних культур. По-друге, з конкуренцією на ринку праці між «корінним» і «прийшлим» населенням – останнє згодне на менш вигідні умови праці, що знижує існуючі в цій сфері стандарти. По-третє, з істотним впливом «прийшлого» населення у сфері торгівлі (це було характерно і для антисемітизму, який протягом століть мотивувався аналогічним чином – тепер місце євреїв-«крамарів» як алергенів займають «кавказці» і «азіати» з ринків). По-четверте, з фобіями, які реагують на «наплив чужинців», що сприймається як реальна загроза стабільності. По-п'яте, з дискредитацією інтернаціоналізму. Відмова від останнього призвела до відмови від радянської політкоректності по відношенню до представників інших національностей. Політкоректність та толерантність у західному розумінні не прижилися на російському ґрунті, більше того, стали об'єктом кепкувань.

Сучасний правий радикалізм у Росії представлений організаціями та угрупованнями як націоналістичного, так і релігійного спрямування. Він проявляється у діяльності різних ультраправих організацій – Народної національної партії (ННП), Національно-державної партії Росії (НДПР), Партії свободи, Слов'янського Союзу, численних угруповань скінхедів. Як правило, такі об'єднання орієнтуються на ідеологію німецького націонал-соціалізму або італійського фашизму, дещо модифіковану відповідно до російських умов. Подібним організаціям властиві наступні особливості:

1. Ідея «національної революції». Практично всі націоналістичні право-радикальні формування в Росії як мету розглядають створення тоталітарної держави на основі примату крайнього російського націоналізму.

2. Крайній націоналізм, включаючи елементи расизму, знаходить вияв в оголошенні арійського начала російської нації ознакою вищої раси.

3. Проголошення «ворогів нації» – внутрішніх (євреї, кавказці, демократи, комуністи і т. ін.) і зовнішніх («світове єврейство», масонство, західні демократії і т. ін.). Для більшості націоналістичних об'єднань у сучасній Росії характерні ксенофобія, антисемітизм, кавказофобія.

4. Заперечення парламентської демократії, багатопартійності, плюралізму; визнання необхідності придушення опозиції шляхом широких репресій у держапараті, силових структурах, в усьому суспільстві.

Російським правим радикалам властива ідея посткризового революційного відродження (палінгенезу) – «кількісного і якісного зростання російської нації», відродження «Великої Росії» (іноді в расовому аспекті: «Білої Раси»), возз'єднання «штучно розділеного російського народу», реалізація його «демографічного потенціалу». Поширена думка про «три гілки Російського народу» – «великоросів», «малоросів», «білорусів». Спроби однієї з «братніх» гілок відшукати власну ідентичність розглядаються як зрада, відступництво.

Отже, основою світоглядних установок націоналістичних право-радикальних організацій і груп Росії виступають жорсткий націоналізм, міфи про тоталітарну державу «єдиної російської нації», а також створення стійкого образу «ворога» як серйозної перешкоди для настання «золотої доби» російської національної держави.

У 2000-х рр. у Росії почастишали конфлікти на національному ґрунті, напади на іноземців, злочини на ґрунті національної неприязні. Серед резонансних варто згадати масові сутички місцевих жителів і вірмен у Красноармійську Московської обл. в ніч з 7 на 8 липня 2002 р. У ході нічних погромів 30 осіб зазнали поранень, дев'ять з них були госпіталізовані. 12 липня в Красноармійську відбувся несанкціонований мітинг з вимогою відпустити росіян, затриманих у ході зіткнень і депортувати всіх приїжджих. На площі біля будівлі місцевої адміністрації зібралося майже 500 осіб. Було оголошено про створення Руху проти нелегальної імміграції (РПНІ). Офіційно він виступає проти нелегальної імміграції, на практиці – проти іноземців взагалі. Основою ідеології є ксенофобія і неявний расизм. Асоційовані з РПНІ скінхеди причетні до нападів на іноземців, представників ЛГБТ-спільноти, антифашистів і прихильників «нетрадиційних релігій». Координатор центральної ради руху О. Белов (Поткін) заявляв, «що люди з різних цивілізаційних місць не можуть жити разом» [46].

З 2005 р. в Російській Федерації проводяться «Російські марші» – щорічні ходи і мітинги представників російських націоналістичних організацій і рухів в різних містах Росії і країн СНД, приурочені до «Дня народної єдності» 4 листопада. Нове свято, оголошене на честь визволення Москви ополченням під командуванням Д. Пожарського від польсько-литовських військ, як альтернатива 7 листопада, не отримало скільки-небудь виразного ідеологічного змісту з боку влади, і націоналісти успішно скористалися цим, фактично

«монополізувавши» подію. Організаторами першого «Російського маршу» виступили Євразійський союз молоді – молодіжне крило Міжнародного євразійського руху, РПНІ, Націонал-патріоти Росії, Національно-державна партія Росії, Національно-патріотичний фронт «Пам'ять», Товариство «Правда», Російський загальнонаціональний союз, Російський громадський рух, рух «Російський порядок».

2006 р. основним організатором «Російського маршу» став РПНІ, лідер якого очолив громадську раду. До неї увійшли депутати Державної Думи Д. Рогозін, В. Алксніс, М. Кур'янович, А. Савельєв, народний артист СРСР В. Лановий, математик І. Шафаревич та інші. Популярними гаслами маршу стали: «Слава Росії!», «Росія для росіян!», «Ми – росіяни! З нами Бог!», «Кінець окупації – свободу російській нації!», «Росія, нація, порядок!», «Росіяни, вперед!». Одночасно з «Російськими маршами» у деяких містах відбувалися акції антифашистських організацій, відзначалися випадки зіткнень антифашистів з націоналістами і втручання поліції. Загалом «Російські марші» виконали свою основну функцію: на тлі пов'язаних з ними заворушень дата 7 листопада відійшла на другий план.

Окремі «право-радикальні» угруповання вдаються до терору. Так, 21 серпня 2006 р. на території Черкізовського ринку в Москві стався вибух. Внаслідок теракту загинуло 14 осіб, у тому числі, двоє дітей, поранення одержала 61 особа. В організації вибуху брало участь п'ять осіб, членів націоналістичної організації «Спас».

Вибух на Черкізовському ринку показав, що правий радикалізм виходить за межі локальної організованої субкультури, трансформуючись у націоналістичні настрої, які поділяються в суспільстві. Крім старих, добре відомих організацій націоналістів, з'явилися нові, причому, різних типів. Одні з них діють легально, носять масовий характер і претендують на певну респектабельність. Наприклад, у квітні

2007 р. на антимигрантському мітингу націоналістів «Москва – російське місто» на Болотній площі було озвучено ідею створення партії «Велика Росія», яка мала протистояти одночасно лівим, лібералам і В. Путіну. У травні відбувся установчий з'їзд. Лідером партії став депутат Держдуми А. Савельєв від «Родіни», відомий симпатіями до монархії та Б. Муссоліні. «Великій Росії» було відмовлено у реєстрації [47, с. 12-20].

Інші націоналістичні організації налічують лише кілька осіб і мають імпровізований конспіративний характер – подібною організацією і була студентська група, яка здійснила вибух на Черкізовському ринку [48]. 2008 р. було створено Бойову організацію російських націоналістів (БОРН). Метою екстремістського співтовариства стали вбивства громадян за мотивами ідеологічної та національної ненависті, посягання на життя правоохоронців. Протягом 2008–2011 рр. членами організації було скоєно близько 10 вбивств, зокрема, адвоката С. Маркелова, журналістки А. Бабурової, лідера руху «Антифа» І. Джапарідзе. 2 вересня 2006 р. під час міжетнічного конфлікту в Кондопозі (Карелія) два представники РПНІ, в тому числі, О. Белов, взяли участь у мітингу, який відбувся після початку антикавказьких заворушень і погромів 31 серпня. Після сутичок у Кондопозі націоналізм вирвався на публічну сцену. Країною прокотилася хвиля праворадикального насильства із застосуванням вибухівки та вогнепальної зброї [49]. У квітні 2011 р. РПНІ було визнано судом екстремістською організацією і заборонено.

Останнім часом знову зросла кількість випадків вуличного расистського насильства, зокрема нападів у вагонах електричок і метро («білі вагони»), рейди ультраправих за місцем проживання і роботи мігрантів, з'явилися випадки групових нальотів на потяги, які прямують до Таджикистану. Так, у 2013 р. внаслідок расистського та неонацистського насильства загинула 21 особа, поранено 178.

У відносинах між владою і націоналістами склалася суперечлива ситуація. З одного боку, Кремль, який взяв на озброєння ідеологію «громадянського патріотизму», виступає проти етнократичних тенденцій. З іншого, еліти пострадянської Росії мають велику історію взаємин з «праворадикалами». Кремль є автором патріотичної мобілізації, яка провокує етнократизм. Влада В. Путіна прагне до ідейної гегемонії і не може не всмоктувати елементи ксенофобії, вдаючись до політики «керованого націоналізму», яка передбачає контроль над праворадикальними організаціями силами спецслужб та створення керованих «правих» організацій, таких, як: «Ті, що йдуть разом», «Молодь за Росію», «Сталь», «Російський образ» і т. ін. [50, с. 5]. Все більш націоналістичними стають прокремлівські молодіжні рухи. Після «правого маршу», проведеного в листопаді 2005 р. з дозволу влади, з'явився навіть термін «офіційний націоналіст», до числа яких відносили В. Жириновського і Д. Rogozina. Водночас такі ідеологи націоналізму, як Є. Холмогоров і К. Крилов, залишалися для влади персонами non grata.

Під час масових виступів опозиції у 2011–2013 рр., відомих за місцем проведення мітингів на Болотній площі Москви, частина націоналістів підтримувала протести, а частина категорично не сприймала «болотних» опозиціонерів. Учасники акцій звинувачували владу у фальсифікації виборів 2011 р. 4 грудня у Москві відбулася несанкціонована акція націоналістичного руху «Росіяни». Поширювалася заява про невизнання результатів виборів. Поряд з описом механізмів фальсифікацій під час виборів, вона містила заклик до громадян створювати органи самоврядування, які відображатимуть народні інтереси. О. Белов оголосив про початок кампанії «Путін, йди геть!». Акцію було розігнано, лідерів націоналістів затримано. Увечері 6 грудня на Тріумфальній площі на заклик Е. Лимонова і його прихильників відбулася несанкціонована акція за участі майже 5000 осіб. Під час

великих акцій опозиції націоналісти виступали окремою колоною. На «марші мільйонів» (травень 2012 р.) їхня колона була однією з найчисельніших. Ніколи не приховував своїх націоналістичних поглядів один з лідерів «болотних» протестів О. Навальний.

Нову хвилю націоналістичної риторики в Росії спровокувала перемога Євромайдану в Україні у 2014 р. Заклики до об'єднання розділеного російського народу в одній державі лунають тепер не зі сторінок маргінальних націоналістичних видань і сайтів, а з екранів усіх телеканалів Росії. Ефірний час, присвячений подіям в Україні, часто перевищує той, що відведено, власне, внутрішнім російським новинам. Ідеологи російського націоналізму, які раніше негласно вважалися небажаними персонами у великих ЗМІ, тепер публікують свої опуси у федеральних газетах, виступають в ефірі федеральних телеканалів. У самих цих ЗМІ лунають заяви про те, що ніякого українського народу і української мови, нібито, немає, що «українство» – це проект австро-угорської розвідки і «дітище проклятих більшовиків» [51, с. 4]. На території України з початку російської агресії перебувають представники різних російських ультраправих рухів, які залежно від власного розуміння націоналістичної ідеології підтримують ту чи іншу сторону конфлікту. За оцінками експертів, на боці «ДНР» і «ЛНР» у 2014 р. воювало близько 200 російських ультраправих, на боці України їх значно менше [52].

2014 р. влада знову зробила спробу взяти від контроль ультраправу стихію. У «праворадикалів» з'явилися конкуренти з числа провладних консервативних рухів, таких, як «Національно-визвольний рух» депутата Держдуми Є. Федорова та низки інших організацій, які згодом сформували рух «Антимайдан». Вони небезпечні для ультраправих тим, що використовують приблизно три чверті обсягу ідеології націоналістів і завдяки своїй проурядовості мають набагато більше політичних ресурсів.

За останні 25 років російським націоналістам так і не вдалося оформитися у потужний політичний рух, у тому числі, через цілеспрямовану протидію влади. Остання, провокуючи поширення праворадикальних настроїв з метою відволікти населення від економічних та соціальних проблем, водночас виступає єдиним дієвим стримуючим механізмом проти правого радикалізму. Саме влада послідовно розгромила або звела нанівець вплив усіх найбільших націоналістичних партій і рухів: товариства «Пам'ять», РНС, руху наци-скінхедів, РПНІ. Російська еліта комерціалізована і орієнтована на високі стандарти споживання, в її інтереси не входять будь-які серйозні потрясіння, пов'язані з можливою некерованою активністю праворадикалів. Однак, історичний досвід свідчить, що правий радикалізм може перетворитися на неконтрольовану силу, впоратися з якою буде вкрай складно.

Поширення правого радикалізму в Росії, як і загалом на пострадянському просторі, припадає на період перебудови, коли СРСР не зміг «взяти бар'єр» пізньоіндустріального суспільства [53]. Процес демодернізації розпочався тут раніше, ніж в інших регіонах світу, і відбувається швидшими темпами.

Зміцнення у російському суспільстві праворадикальних настроїв та структур, які концептуально спираються на апеляцію до традиції та минувшини, відкидають ліберальні цінності та підходи, зменшують для Росії можливості для модернізації й посилюють демодернізаційні тенденції. Підхід, згідно з яким у проблемах Росії винні «чужі», а не самі росіяни, концептуально віддаляє російське суспільство від усвідомлення необхідності самовдосконалення, без якого неможливий будь-який розвиток.

Список використаних джерел та літератури

1. Bobbio N. Rechts und Links: Zum Sinn einer politischen Unterscheidung. *Blatter fur deutsche und intemationale Politik*. 1994. Jg. 39. H. 5. S. 543-549.
2. Kitschelt H. The Radical Right in Western Europe: A Comparative Analysis. Michigan: University of Michigan Press, 1997. 352 p.
3. Hilliard R. L., Keith M. C. Waves of Rancor: Tuning into the Radical Right (Media, Communication, and Culture in America). Armonk, New York and London: M.E. Sharpe, 1999. 309 p.
4. Griffin R. Interregnumor Endgame? The Radical Rightinthe «Post-Fascist» Era. *Journal of Political Ideologies*. 2000. № 5/2. P. 163-178.
5. Ignazi P. Extreme Right Parties in Western Europe. Oxford: *Oxford University Press*, 2003. 272 p.
6. Carter E. L. The Extreme Right in Western Europe: Success Or Failure? Manchester: Manchester University Press, 2005. 288 p.
7. Givens T. E. Voting Radical Right in Western Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 178 p.
8. Mudde C. Populist Radical Right Parties in Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 385 p.
9. Шеховцов А.В. Новый правый радикализм: к вопросу об определении. *Вісник Севастопольського ДТУ*. 2008. Вип. 91. С. 141-144.
10. Латиш Ю. «Правий» поворот та демодернізаційні процеси на пострадянському просторі. *Країни пострадянського простору: виклики модернізації. Збірник наукових праць за заг. ред. А.Г. Бульвінського*. К.: ДУ «ІВІ НАНУ», 2016. С. 267-275.
11. Латыш Ю. Эпоха демодернизации. URL: <http://liva.com.ua/epoxa-demodernizaczii.html>
12. Ностальгия как стиль мысли: Илья Будрайтскис о «консервативном повороте». URL: <http://syg.ma/@shaninka/nostalghiia-kak-stil-mysli-ilia-budraitskis-o-konservativnom-povorotie>
13. Griffin R. The Nature of Fascism. London: Psychology Press, 1991. 249 p.

14. Yanov A. The Russian New Right: Right-Wing Ideologies in the Contemporary USSR. Berkeley: Institute of International Studies, University of California, 1978. 185 p.
15. Dunlop J. B. The New Russian Nationalism. New York: Praeger, 1985. 106 p.
16. Brudny Yi. Reinventing Russia. Russian Nationalism and the Soviet State, 1953–1991. Cambridge-London: Harvard University Press, 2000. 364 p.
17. Митрохин Н. Русская партия: Движение русских националистов в СССР. 1953–1985 годы. М.: Новое литературное обозрение, 2003. 624 с.
18. Шатилов А. Б. Перестройка и становление правого радикализма в России на рубеже 1980-1990-х годов. *Двадцать лет перестройке: Эволюция гуманитарного знания в России: материалы Международного научно-образовательного форума*. М.: РГГУ, 2005. С. 194-211.
19. Платонов О. А. Перестройка как преступление. Из воспоминаний и дневников. М.: «Родная страна», 2014. 384 с.
20. Медведев признался: в 1996-м президентские выборы выиграл Зюганов. URL: <http://www.km.ru/v-rossii/2012/02/22/vybory-2011-2012/medvedev-priznalsya-v-1996-m- prezidentskie-vybory-vyigral-zyuga>
21. Святенков П. «Есть вещи поважнее, чем мир». *Вопросы национализма*. 2013. № 14. С. 18-21.
22. Киран Р., Кенни Т. Продавшие социализм: Теневая экономика в СССР. М.: Алгоритм, 2010. 304 с.
23. Умланд А. Постсоветские правоэкстремистские контрэлиты и их влияние в современной России. *Неприкосновенный запас*. 2008. № 1. С. 80-93.
24. Шеховцов А. Палингенетический проект неоевразийства идеи возрождения в мировоззрении Александра Дугина. *Форум новейшей восточно-европейской истории и культуры*. 2009. № 2. С. 105-126.
25. Shekhovtsov A. How Alexander Dugin's Neo-Eurasianists geared up for the Russian-Ukrainian war in 2005–2013. 25.01.2016. URL:

- <http://anton-shekhovtsov.blogspot.com/2016/01/how-alexander-dugins-neo-eurasianists.html>
26. Шафаревич И. Русское национальное государство. *Вопросы национализма*. 2013. № 14. С. 4-6.
  27. Поцелуев С. П., Константинов М. С. Современный правый радикализм: проблема идентификации признаков. *Политическая концептология*. 2014. № 3. С. 70-90.
  28. Beichelt T. Two variants of the Russian Radical Right; Imperial and social-nationalism. *Communist and Post-Communist Studies*. Vol. 42. Issue 4. 2009. P. 505-526.
  29. Верховский А., Прибыловский В. Национал-патриотические организации в России. История, идеология, экстремистские тенденции. М.: Ин-т экспериментальной социологии, 1996. 190 с.
  30. Лебедев С.В. Альтернатива справа: Национально-патриотическое движение в России: Историческая традиция, идеологические направления и перспективы. СПб.: Нестор, 1999. 360 с.
  31. Лихачев В. Нацизм в России. М.: Центр «Панорама», 2002. 176 с.
  32. Тарасов А. Скинхеды в путинской России: новейшие тенденции. URL: <http://index.org.ru/journal/22/tarasv22.html>
  33. Motyl A. Putin's Russia as a fascist political system. *Communist and Post-Communist Studies*. 2016. Vol. 49. P. 25-36.
  34. Кагарлицкий Б.Ю., Сергеев В.Н. История России. Миросистемный анализ. М.: Ленанд, 2013. 432 с.
  35. Котц Д.М., Вир Ф. Путь России от Горбачева к Путину: Гибель советской системы и новая Россия. М.: ЛЕНАНД, 2013. 448 с.
  36. Smirnova J. Putin über nimmt Ängsteseines Lieblingsphilosophen. URL: <https://www.welt.de/kultur/article135404575/Putin-uebernimmt-Aengste-seines-Liebingsphilosophen.html>
  37. Кагарлицкий Б.Ю. Управляемая демократия: Россия, которую нам навязали. Екатеринбург: Ультра Культура, 2005. 576 с.
  38. Карпенко О. «Суверенная демократия» для внутреннего и наружного применения. *Неприкосновенный запас*. 2007. № 1. С. 134-152.

39. Фурман Д.Е. Движение по спирали. Политическая система России в ряду других систем. М.: Издательство «Весь Мир», 2010. 168 с.
40. Сурков В. Национализация будущего. *Эксперт*. 2006. № 43 (537). URL: <http://surkov.info/surkov-opublikoval-statuyu-nacionalizaciya-budushhego/>
41. Laruelle M. Russia's Bedfellowing Policy and the European Far Right. *Russian Analytical Digest*. 2015. № 167. P. 2-5.
42. Паин Э. Между империей и нацией. Модернистский проект и его традиционалистская альтернатива в национальной политике России. М.: Новое издательство, 2004. 248 с.
43. Шнирельман В.А. Цивилизационный подход как национальная идея. *Национализм в мировой истории. Под ред. В.А. Тишкова, В.А. Шнирельмана*. М.: Наука, 2007. С. 82-105.
44. Verkhovsky A. The rise of nationalism in Putin's Russia. *Helsinki Monitor: Security and Human Rights*. 2007. Vol. 18. № 2. P. 125-137.
45. Верховский А. Идеиная эволюция русского национализма: 1990-е и 2000-е годы. *Верхи и низы русского национализма: (сб. статей)*. М.: Центр «Сова», 2007. С. 6-33.
46. Виноградов Д. Происхождение националиста: интервью с А. Беловым. URL: http://expert.ru/russian_reporter/2008/11/belov_potkin/
47. Радикальный русский национализм: структуры, идеи, лица. Сост. А. Верховский, Г. Кожевникова. М.: Центр «Сова», 2009. 410 с.
48. Становая Т. Правый радикализм в России. 28.08.2006. URL: <http://www.politcom.ru/3296.html>
49. Кожевникова Г. Осень-2006: под флагом Кондопоги. *Радикальный национализм в России и противодействие ему. Сборник докладов Центра «Сова» за 2004–2007 гг.* Штутгарт, 2007. С. 189-218.
50. Праворадикальные политические партии и движения современной Европы. Отв. ред. проф. И.Н. Барыгин. СПб.: Изд. Дом Санкт-Петербургского гос. университета, 2011. 407 с.

51. Вахитов Р. Тупик национализма. Кризис на Украине и уроки для России. *Отечественные записки*. 2014. 22 мая. С. 4.
52. Никулин П. Дело правое. За кого воюют российские неонацисты на Донбассе. 29.08.2014. URL: <https://snob.ru/selected/entry/80241>
53. Шубин А. Архаизация в индустриальном обществе: критерии оценки. *Архаизация и традиционализация современного политического пространства в странах Центра и Периферии: причины и перспективы: материалы международной научно-практической конференции (Москва, 25-26 мая 2016 г.)*. М.: МПГУ, 2016. С. 70-75.

Андрій Бульвінський

ДИСКУРС СИБІРСЬКОГО СЕПАРАТИЗМУ У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Для сучасної України вкрай важливо розуміти чинники, які можуть суттєво впливати на розвиток Російської держави та підштовхнути її до модернізації у західному, а не імперському розумінні цього поняття. Одним із таких потенційних факторів є, на нашу думку, фактор сибірського сепаратизму.

Першими проблему регіонального сибірського сепаратизму підняли у своїх роботах сибірські обласники XIX ст. Г. Потанін, М. Ядринцев, А. Шапов та інші. У радянській та сучасній російській історіографії проблему сибірського обласництва розробляли М. Шиловський, А. Зайнутдінов, А. Сушко, Н. Серебренніков, А. Малінов, С. Селіванов, А. Головінов, Е. Вержбицька та інші.

Проблему сибірської ідентичності у своїх роботах аналізували А. Бороноев, Н. Сверкунова, А. Анісімова, О. Ечевська, М. Жигунова. Певний аналіз сучасного сибірського сепаратизму роблять у своїх роботах Ю. Растов, Д. Щербінін, Е. Крюков. Сучасну російську політику щодо Сибіру ґрунтовно аналізують А. Кокошкін, В. Іноземцев, Є. Єрохіна.

Конфліктному потенціалу сучасного сибірського сепаратизму присвячена дисертація Д. Щербініна у якій він наголошує: «Забезпечення соціальної безпеки і благополуччя населення Росії передбачає збереження Сибіру як невід'ємної частини держави. Таким чином, запобігання загрозі сучасного сибірського сепаратизму, або зниження ступеня його небезпеки, є однією із найважливіших задач, які стоять сьогодні перед владою, наукою і російським суспільством загалом»[1, с. 3].

Своє бачення майбутнього Сибіру викладають, здебільшого в Інтернеті, і сучасні ідеологи сибірського регіональ-

ного сепаратизму Д. Верхотурцев, М. Кулехов, О. Будніков та інші.

Завданням цієї статті є з'ясування причин появи явища сибірського сепаратизму, можливостей його розгортання на сучасному етапі та зв'язок з проблемою модернізації.

Відносини Сибіру, територіально значно віддаленого від європейських районів Росії, з центром Російської держави завжди мали особливий характер. З часів початку освоєння Сибіру і до XIX ст. Росія розглядала його як свою економічну колонію, східний рубіж оборони та місце заслання. Ці території тривалий час були слабо інтегровані в економічний, політичний, культурний та правовий простір Росії. Одразу після приєднання і до 1599 р. Сибіром керував Посольський приказ, з 1615 по 1763 рр. – окремий Сибірський приказ. У 1764–1782 рр. Сибір офіційно іменувався Сибірським царством у якому ходили власні гроші – сибірська монета.

В російській історії сепаратистські прояви з боку територіально відособлених частин російського етносу найчастіше мали в своїй основі невдоволення відсутністю реформ та бажання модернізації суспільно-політичного та економічного життя. Яскравим прикладом подібної тенденції є феномен сибірського регіонального сепаратизму, відомого у XIX – на початку XX ст. під назвою сибірське обласництво.

Цей суспільно-політичний рух було започатковано у Санкт-Петербурзі, де у 1860–1863 рр. діяв неформальний земляцький «Сибірський гурток» на чолі з Г. Потаніним та М. Ядринцевим складом до 20 осіб. Саме на засіданнях цього гуртка було визначено коло питань, яке заклало основу обласницького руху: колоніальне становище Сибіру у складі Росії та шляхи його зміни [2, с. 62-63].

Вихід сибірського обласницького руху на загальноросійську суспільну арену засвідчила поява у 1863–1865 рр. відоzw «Сибірським патріотам» та «Патріотам Сибіру» [3]. Зокрема, у відоzwі «Патріотам Сибіру» говорилося: «На протязі майже

трьох століть в нього [Сибір] посилались воєводи і губернатори, які за своїми уподобаннями керуючи ним, оббирали і грабували, катували і мучили, вішали і вбивали нещасний народ наш. Інтереси Сибіру ніколи не з'єднуються з інтересами Росії... обов'язки патріотів Сибіру – прагнути всіма силами до надання народу якнайшвидшого звільнення» [4, с. 92-95].

Пізніше, під час слідства у «справі про відділення Сибіру від Росії і створення республіки, подібної Сполученим Штатам» Г. Потанін говорив: «При відсутності можливості брати участь в управлінні своєю долею... сибірським патріотам залишався єдиний вихід підтримувати у своїх грудях полум'я любові до батьківщини ідеєю про майбутню славу Сибіру і жити у світі мрії про сепаратизм». Зміст місцевого сепаратизму Потанін розумів у свободі місцево-патріотичній діяльності і наданні Сибіру загального і єдиного для всієї провінції самоврядування, якому необхідно доручити нагляд за експлуатацією мінеральних багатств сибірського ґрунту [4, с. 222-223].

Найбільш відомими сибірськими обласниками того часу були Г. Потанін, М. Ядринцев, С. Попов, С. Шашков, А. Щапов, Н. Щукін, Ф. Зімін, А. Шайтанов та інші. По справі щодо сибірського сепаратизму у 1865-1868 рр. було арештовано 59 осіб. Г. Потанін, М. Ядринцев, С. Шашков й інші (загалом 20 осіб) були засуджені та до 1873/1874 рр. перебували в ув'язненні чи на засланні.

Цікаво, що у цей же час на засіданні політико-економічного комітету Російського географічного товариства (весна 1861 р.), обговорюючи перспективи розвитку Росії, академіки зійшли на думці щодо неминучості відділення Сибіру від Росії як колонії від метрополії [5, с. 54].

У наступні роки у Росії виходили ряд газет, які пропагували сибірську обласницьку ідеологію. Це, зокрема, газети «Сибір» (1875–1887, Томськ), «Сибірська газета» (1881–

1888, Томськ), «Східний огляд» (1882–1906, Санкт-Петербург), «Сибірський збірник» (1886–1905, Санкт-Петербург, Іркутськ).

Становлення руху сибірських обласників відбувалось на основі сибірського патріотизму, невдоволення політикою Росії щодо Сибіру, усвідомлення колоніального становища Сибіру у складі Російської імперії, наявності близького прикладу Америки, як успішної колонії, яка звільнилася.

Як підкреслює у своїй роботі О. Малінов, «у прилученні до європейської культури і знайомстві з європейською наукою, літературою і філософією обласники бачили головний спосіб духовного розвитку народу. Європа, а на ранній стадії становлення обласницької ідеології й Америка, були для обласників орієнтиром цивілізаційного розвитку» [6, с. 49]. Під час слідства у Омську у 1865 р. Потанін прямо заявив, що думка про відділення Сибіру виникала у нього по аналогії з історією англійських, французьких та іспанських колоній в Америці [4, с. 171].

В основі руху сибірських обласників лежали ідеї самоврядування, демократичної виборності органів державної влади, незалежності їх від бюрократії, свободи слова, думки, віросповідання, вимоги відкрити сибірський університет для виховання місцевої інтелігенції, дотримання прав малих народів, пришвидшеного індустріального розвитку, небажання залишатися зоною збуту неякісних товарів, вироблених в європейській частині Росії та, водночас, джерелом постачання сировини тощо.

Концептуально ці ідеї є близькими до європейських ліберальних підходів, а тому реалізовувати їх на практиці в умовах імперської Росії можна було лише за умови здійснення глибокої модернізації країни. На думку російського дослідника А.Е. Зайнутдінова «програма сибірського обласництва була версією народницького проекту модернізації російського суспільства, у якій був запропонований варіант наздоганяючої модернізації Сибіру» [7, с. 9].

З 1890-х рр. і до 1918 р. основні акценти у програмі сибірських автономістів-обласників змістились на питання економічного розвитку Сибіру, колоніального статусу Сибіру, федеративного устрою, сибірської автономії. Зокрема, погляди М. Ядринцева ще більш радикалізувались і були представлені у відомій фундаментальній книзі «Сибір як колонія» (1882) [8].

Позиція ж Г. Потаніна трансформувалась у бік обґрунтування сибірського регіоналізму («Обласницька тенденція в Сибіру», 1907 [9]). Він підкреслював: «Сибір занадто великий придаток до території Європейської Росії; російські люди, які живуть на цьому придатку, не можуть не відчувати, що вони живуть в особливих умовах. У території Сибіру... все таки свій фізичний організм, і люди, які живуть в залежності від цього організму, повинні відчувати солідарність між собою і водночас відчувати, що ця солідарність пов'язує їх між собою міцніше, ніж із жителями інших областей імперії» [10, с. 261-262].

Іншими відомими сибірськими автономістами того часу були П. Головачев, І. Серебренніков, В. Анучин, Н. Новомбергський, Г. Жерनावкін та інші. Так, зокрема, Г. Жерनावкін у роботі «Сибір і уряд» (1907) оцінював відносини Сибіру та Європейської Росії як колоніальні, засуджував чиновницьку сваволю, наголошував на сповільнених темпах розвитку регіону [11, с. 123].

Також саме обласники XIX ст. почали трактувати сибіряків, як окремий етнокультурний тип населення. Так, у статті 1865 р. «Етнологічні особливості Сибірського населення» М. Ядринцевим була обґрунтована думка про те, що нащадки росіян у Сибіру, змішуючись з місцевим населенням під впливом природно-географічних факторів, переродились на окремих, відмінний від росіян тип сибіряка [12]. Аналогічних поглядів притримувався й сибірський публіцист А. Щапов, який у 1872 р. писав, що «в Сибіру, внаслідок

схрещування слов'яно-руського племені й інших різнопле-
мінних вихідців із Росії з сибірсько-азіатськими племенами,
поволі складується своєрідна однорідна маса населення, яка
не утримує однією мірою ознак ні суто слов'яно-руської
раси, ні суто азіатських племен» [13, с. 129].

Розвиваючи обґрунтування цієї думки Г. Потанін вже на
початку XX ст. чітко зазначав: «Обласне самоврядування
передбачає область; в області є населення, воно пробудилось
і починає усвідомлювати свої інтереси, загальні у межах
області; ця самосвідомість поширюється лише до меж області
і за її межі не виходить» [14, с. 252]. «В кліматі Сибіру міцна
основа відокремлення Сибірського населення, як у фізич-
ному, так і в духовному відношенні... Клімат – самий упер-
тий, самий закостенілий сепаратист, і нічого не завадить
йому, всупереч шовіністичним, обрусительським і т.п. бажан-
ням утворити расу» [10, с. 266-267].

Як зазначає А. Головінов, перші сибірські обласники вод-
ночас були і виразниками сибірської регіональної ідентич-
ності і тими, хто заклав її теоретико-ідеологічний фундамент
[15, с. 157]. На думку А. Зайнутдінова, виникнення сибір-
ського обласництва стало наслідком посилення процесів са-
моідентифікації населення Сибіру і оформлення сибірської
регіональної ідентичності [7, с. 9].

Нового підходу тема сибірського сепаратизму набула під
впливом революційних подій 1905 р. в Росії. Ініціаторами її
актуалізації стали іркутський підприємець В. Сукачев, який у
1885–1897 рр. очолював Іркутську міську думу, та історик
П. Головачев. Вони у 1905 р. заснували журнал під назвою
«Сибірські питання», ніби підкреслюючи, що Сибір є само-
стійною областю, яка має власні інтереси [16, с. 138].

У журналі був опублікований «Проект основних начал
положення про земські установи в Сибіру», розроблений у
Томську сибірськими обласниками та членами юридичного
товариства при Томському університеті (Г. Потанін, П. Воло-

годський, М. Вознесенський та ін.). Згідно з проектом, волосні, повітові і губернські збори повинна була об'єднати обласна сибірська дума як вищий земський орган Тобольської, Томської, Єнісейської, Іркутської губ., Якутської і Забайкальської обл. та Степного і Приамурського генерал-губернаторств. Обласне земство наділялось широкими повноваженнями – розпоряджатись усіма землями регіону, керувати шляхами сполучень та громадською безпекою, видавати обов'язкові для місцевих жителів постанови [17].

У травні 1905 р. у Томську на засіданні об'єднаної ради громадських організацій з метою просування справи надання Сибіру автономії було засновано Сибірський обласний союз. У серпні 1905 р. на базі «Основних начал положення про земські установи в Сибіру» було ухвалено «Основні положення Сибірського обласного союзу», які виражали автономістичні погляди власне обласників на чолі з Г. Потанінім, лібералів та есерів [18, с. 123-124].

У II Державній думі (1907) депутати-сибіряки об'єднались у «Сибірську парламентську групу», яка займала опозиційну щодо уряду позицію, піднімала питання створення загально-сибірської обласної думи, яка б займалась сибірськими проблемами [19].

На думку С. Селіверстова, під час дискусій 1905–1907 рр. ідеї сибірського сепаратизму еволюціонували в легальне питання про автономію і місцеве самоврядування Сибіру на чолі з представницьким органом – обласною думою [20, с. 110]. Причому у міжреволюційний період більшість сибірських обласників дійшли думки, що навіть введення у Сибіру земського самоуправління не зможе подолати колоніальне положення країни, тому все більше йшлося про сибірську автономію.

Лютнева та Жовтнева революції 1917 р. у Росії дали новий поштовх процесам суверенізації в Сибіру, оскільки розглядались різними групами обласників або як частина загально-

російського модернізаційного процесу, або як можливість здійснити самостійну модернізацію краю.

Один із найбільш радикальних проєктів переформатування існуючого державного устрою Сибіру після Лютневої революції 1917 р. запропонував Г. Жернавкін. Взявши за зразок державний устрій США, а поняття правової держави й верховенства закону як орієнтири для розвитку Сибіру, він у своїй статті «Сибірська обласна федерація» представив проєкт сибірського самоврядування, побудованого на принципах федерації, а не земства. Проєкт передбачав створення Сибірського Союзу Вільних Штатів у складі Росії, обрання обласної думи, ухвалення конституції автономної сибірської федерації [21].

Томське губернське народне зібрання, яке обговорювало різні проєкти майбутнього устрою краю, у травні 1917 р. ухвалило резолюцію «По обласному самоврядуванню» у якій йшлося про автономію Сибіру. Аналогічні ухвали були прийняті в Іркутську, Омську та інших сибірських містах. У червні 1917 р. народні збори ухвалили рішення про перетворення Сибіру на автономну державу та створення сполучених штатів Сибіру, у яких верховна влада належала б Сибірській думі [16, с. 141].

У жовтні 1917 р. у Томську відбувся Сибірський обласний з'їзд, який оголосив себе найвищим законодавчим органом регіону і фактично розпочав організацію сибірської державності. Ухвалене з'їздом «Положення про обласний устрій Сибіру» повинно було стати основою конституції автономної Сибірської республіки.

У сибірській періодиці почали з'являтися статті з вимогами створити свою сибірську державність. Так, наприклад, газета «Сибіряк і селянин» за 30.11.1917 р. у статті «Сибір і поточний момент» закликала «відмовитись від узгодженості інтересів Сибіру з інтересами європейської Росії, проголосивши грізне гасло «Сибір для сибіряків» і заснувати власну самостійну Сибірську республіку» [22, с. 177].

У зв'язку із вищенаведеним у нас є всі підстави говорити, що восени 1917 р. сибірський культурний сепаратизм еволюціонував у сепаратизм політичний. У грудні 1917 р. на надзвичайному з'їзді у Томську було ухвалене політичне рішення про проголошення автономії краю та утворення сибірської державної влади. Зокрема, було скликано Сибірську обласну думу і утворено тимчасовий сибірський уряд – Обласну раду [22, с. 177].

27.01(09.02) 1918 р. у Томську було створено Сибірський Тимчасовий уряд, який 04.07.1918 р. в Омську ухвалив Декларацію про державну самостійність Сибіру [23]. В основі цих рішень лежав сибірський патріотизм, сибірська ідентичність та небажання підкорятись владі більшовиків. Влітку 1918 р. під керівництвом полковника О. Гришина-Алмазова була створена Сибірська армія, яка очистила Сибір від більшовиків до Уралу.

Ці сепаратистські політичні процеси йшли паралельно з процесами зміцнення сибірської ідентичності. Так, вже у квітні 1917 р., під час виборів до Ново-Миколаївського (зараз Новосибірськ) міського зібрання місцеві обласники активно пропагували гасло «Сибір – для сибіряків». Тоді вже існувала невелика група населення яка прямо ідентифікувала свою національність як «сибіряки». Так, за даними О. Сушка у делегатських карточках надзвичайного з'їзду у Томську соціал-демократ В. Писарев у графі національність написав «сибіряк», а есер Д. Портягін – «сибіряк-росіянин». У карточках депутатів Сибірської обласної думи також була присутня національність «сибіряк» [22, с. 175].

Загалом варто відзначити, що громадянський націоналізм сибірських обласників орієнтувався на виборення політичної автономії з перспективою створення незалежної сибірської держави на основі чіткого відмежування сибіряків від росіян та утвердженні окремої сибірської ідентичності. Проте, поява у 1918 р. у Сибіру значної кількості біженців-росіян з

європейської частини та білогвардійських військових частин в основі ідеології яких лежав принцип «єдиної і неподільної Росії» змінила суспільну атмосферу та політичну ситуацію у Сибіру.

Коли перед прихильниками регіональної автономії Сибіру постала дилема, чи підтримати Сибірський Тимчасовий уряд А. Колчака, який сповідував принципи єдиної і неподільної Росії, чи більшовиків, більшість сибірських автономістів підтримали білогвардійський уряд. 03.11.1918 р. Декларація була скасована і Сибірська обласна дума ухвалила рішення про саморозпуск, підтримавши режим А. Колчака [24, с. 15-16]. З цього часу можна вважати, що рух сибірських автономістів як політична течія припинив своє існування.

Проте явище усвідомлення окремої сибірської ідентичності не зникло із суспільного життя і в радянський час. Так, у часи Другої світової війни в СРСР поширились такі поняття як «сибірські дивізії», «сибірський характер», які непрямо визнавали наявність особливої сибірської ідентичності.

Унікальний просторовий образ Сибіру, характер, традиції та історична пам'ять людей, які його населяють ґрунтовно і з великою любов'ю описувались Г. Марковим, К. Седих, В. Распутіним. Саме у так званих сибірських романах та картинах у радянський час знайшли своє віддзеркалення окрема сибірська ідентичність та місцевий патріотизм.

Загалом варто відмітити, що в ідеях сибірського обласництва було два концептуальні підходи. Відповідно до західницького підходу Сибір розглядався як колонія Росія, яка рано чи пізно повинна звільнитись від Росії-метрополії і стане окремою Сибірською державою. Відповідно до євразійського підходу, Сибір бачився як надзвичайно важливий регіон, який зв'язує російський континентальний простір Євразії.

Говорячи про сучасний Сибір, можна із впевненістю констатувати, що за чотири століття перебування у складі Росій-

ської імперії у краї склалась регіонально-територіальна спільнота – «сибіряки» – яка характеризується своєю субкультурою, ментальністю та ідентичністю та є адаптованою до природних і соціальних умов території. «Не упрекай сибиряка, / Что у него в кармане нож. / Ведь он на русского похож, / Как барс похож на барсука!». Так у поетичній формі пояснив відмінність між сибіряками і росіянами поет Л. Мартинов [25].

За даними соціологічного опитування Н. Сверкунової у Східному Сибіру близько 80% опитаних ідентифікують себе як сибіряки. 77,7% усіх сибірських жителів стверджують, що таке поняття як «сибірський характер» існує в реальності, а 58,6% навіть заявили, що саме їм притаманний «сибірський характер» [26]. Аналогічні дані отримала й група соціологів під керівництвом М. Жигунової з Омського державного університету, яка протягом 1986–2010 рр. вивчали феномен сибірської ідентичності у різних регіонах краю. Під час досліджень було зафіксовано факт утвердження сибірської ідентичності у жителів Сибіру. Так, якщо у 1986–1988 рр. сибіряками себе називали 15% опитаних, то у 1994 р. – 19%, 2000 – 32%, 2005 – 52%, 2010 – 75%. Ці дані на думку, М. Жигунової, можуть свідчити про процес переростання топоніму «сибіряк» в етнізм. Також 83% опитаних підтвердили, що бачать різницю між росіянами Європейської Росії та Сибіру, в першу чергу у контексті самосвідомості, рис характеру та способу життя. Саме тому Сибір сприймається більшістю його жителів як особлива територія з характерними природно-кліматичними умовами, психологічними, історичними та етнокультурними особливостями [27].

За даними соціологічного дослідження, проведеного новосибірськими соціологами А. Анісімовою та О. Єчевською у 2011 р. (Новосибірськ, Омськ, Іркутськ) [28] актуалізація сибірської самоідентифікації у пострадянський період носить протестний характер і пов'язана з протиставленням жителів

Сибіру та Європейської Росії. В його основі лежить невдоволення способами освоєння сибірської території федеральним центром [29, с. 110], які, принаймні частиною сибіряків, сприймаються як прояв відносини між метрополією та колонією.

За даними Всеросійського перепису населення 2010 р. національність «сибіряк» обрали 4166 чоловік [30], що значно менше, ніж фіксує соціологія, але це на два порядки більше, ніж під час попереднього перепису. Ряд сибірських активістів пояснює відносно невисокі цифри маніпуляцією з даними [31], адже напередодні перепису громадські активісти (О. Коновалов, А. Лоскутов, Г. Андріянов, Д. Верхотуров, К. Еременко та інші) провели акцію «Ми – сибіряки», закликаючи співвітчизників самовизначатись і записуватись під час перепису сибіряками. О. Коновалов так пояснив мотивацію ініціативи: «Якщо ми зберемо достатню кількість людей і доб'ємося визнання статусу «сибіряк», то Москва, можливо, перестане сприймати Сибір виключно як сировинне джерело» [32]. У результаті навіть представник президента РФ у Сибірському федеральному окрузі В. Толоконський зізнався в інтерв'ю журналістам, що також назвав себе «сибіряком» у ході перепису [33].

Також важливо відзначити, що у 1990-х рр. велика частина маргіналів, які не пов'язували своєї долі з Сибіром та не змогли адаптуватись до його складних природних та соціальних умов, виїхали в європейську частину Росії. Тобто частка власне сибіряків у складі населення регіону у часи після розвалу СРСР зросла.

Сприяючи формуванню сибірської національної спільноти, томський блогер-філолог Я. Золотарев у 2005–2007 рр. здійснив спробу кодифікувати сибірську мову на основі традиційних старожильських, поморських, козацьких говорів, українців та тюркізмів у формі писемної літературної мови у своєму блозі на ЖЖ та на сайті «Сибирська вольгота» [34].

У 2006–2007 рр. існував розділ Вікіпедії сибірською мовою, який був закритий через звинувачення у пропаганді сибірського сепаратизму.

Проте, як констатують у своєму дослідженні А. Анісімова та О. Єчевська, на сьогодні сибірська ідентичність поки не володіє достатньою консолідуючою силою для об'єднання жителів Сибіру. Солідаризація на основі сибірської ідентичності відбувається у вузьких колах груп громадських та політичних активістів, яка найчастіше набуває форм громадянського, культурного чи політичного протесту (наприклад, мітинги 2006 р. на захист Байкалу). Причиною цього є слабкі горизонтальні зв'язки між ключовими містами та субрегіонами Сибіру, обумовлені духом суперництва та боротьбою за ресурси [35, с. 32-33], а також свідомо закріпленою імперським центром традицією лише вертикальних зв'язків – з Центром.

У часи соціально-економічної кризи наприкінці існування СРСР, у Сибіру знову відновились ідеї сибірської самостійності/автономності, почали поширюватись сепаратистські настрої. Ще у 1985 р. студенти Іркутського університету М. Кулехов, С. Пучков та В. Іванов створили Марксистський робітничий союз, який виступав за створення у Сибіру однієї або декількох союзних республік – автономій у складі СРСР. Автономістські ідеї розділяли й у Байкальському народному фронті, створеному у 1988 р. в Іркутську [36].

У 1989 р. у Томську створюється комітет «Сибір», який ставить за мету створення суверенної Конфедерації Сибірських земель із загальними органами управління, внутрішнім ринком і валютою, а у 1990 р. група письменників і активістів формує Партію незалежності Сибіру (існувала до 1993 р.). Її лідер, депутат Томської обласної ради, Б. Перов сформулював основні положення «Декларації сибірської незалежності»: проголошення самостійної Сибірської республіки; заборона іноземної участі в освоєнні природних ресурсів

краю; відшкодування Сибіру збитку, завданих «імперією» тощо. Реалізовувати ці ідеї планувалось через скликання Всесибірського з'їзду народних депутатів [37]. У 1993 р. у Тюмені заявляється «Рух Сибір», який також ставив перед собою завдання створення незалежної Сибірської держави, або автономії.

На початку 1990-х рр. ідеї сибірського сепаратизму поширювались і в регіональній пресі. Зокрема, 1992 р. у «Сибірській газеті» була опублікована резонансна стаття А. Соболевського «Сибір: біло-зелений варіант» у якій обґрунтовувалась думка, що сибірські надра зможуть працювати в інтересах жителів Сибіру лише у випадку створення незалежної державності [38].

Дещо пізніше до теми сибірського регіонального автономізму підключились і представники місцевої владної номенклатури. У березні 1992 р. у Красноярську відбувся з'їзд народних депутатів Сибіру, який рядом тодішніх коментаторів оцінювався як початок організованої політичної боротьби за суверенізацію Сибіру. У серпні–вересні 1993 р. на сесії Новосибірської облради обговорювалась ідея перетворення Міжрегіональної асоціації «Сибірська угода» на координаційний центр створення Сибірської республіки [39]. 29.09.1993 р. у Новосибірську була скликана нарада представників місцевих, республіканських, крайових та обласних рад на якій обговорювались політичні та економічні заходи для створення Сибірської республіки. Реагуючи на розгортання у Сибіру сепаратистських організаційних заходів, Президент РФ Б. Єльцин, у жовтні 1993 р. звільнив з посади натхненника цих процесів, голову адміністрації Новосибірської обл., а до того голову обласної ради В. Муху.

У 2006 р. критику на адресу федерального центру на сесії «Сибірської угоди» висловили деякі сибірські лідери. Зокрема, губернатор Томської обл. В. Кресс заявив про «нагальну потребу регіонів Сибірського федерального округу

усвідомити свої особливі інтереси і для їх захисту та забезпечення об'єднатися в особливий суб'єкт федерації». А іркутський губернатор А. Тішанін підкреслив, що «всі ми – одна сибірська нація» [40].

У свою чергу, у 2012 р. Голова Законодавчого зібрання Красноярської краю О. Усс прозоро наголосив, що «федеральний центр поки ще може заспокоювати себе тим, що технологічна і фінансова залежність сировинних територій Сибіру не привела до загрози їх державного і політичного віддалення від Росії. Але поступово всередині сибірських територій, що зазнають адміністративного та податкового тиску центру, формується уявлення про федеральну державну політику як про «неоколоніальну». «Сировинні зони» Сибіру змушені будуть захищатися від такого «колоніалізму», шукаючи союзників у цій боротьбі зокрема і в «глобальному світі» [41, с. 13].

Сепаратистська тенденція у Сибіру у 1990-х рр. простежувалась і за межами загальносибірського дискурсу. Так, у 1992 р. у Красноярському краї обговорювалась ідея створення Єнісейської республіки, а у червні 1993 р. голова Красноярської крайової ради депутатів В. Новиков заявив по місцевому радіо, що докладе всіх зусиль, щоб зробити Красноярський край суверенною державою – Єнісейською республікою [39]; у липні 1993 р. в Іркутській обл. та Красноярському країні обговорювалась ідея створення Східно-Сибірської республіки; на початку 1990-х рр. про Байкальську республіку говорив тодішній голова Іркутського облвиконкому Ю. Ножиков; створена у 1990 р. у Владивостоці Далекосхідна республіканська партія висунула вимоги відновлення Далекосхідної республіки, як такої, що була у 1921 р. анексована РРФСР. У 2000 р. губернатор Кемеровської обл. А. Тулеев публічно пропонував зробити Сибір у межах Новосибірської, Томської, Кемеровської обл. та Алтайського краю (фактично Західний Сибір) суб'єктом РФ [42].

Потужним процес автономізації був і на Уралі. Першим конкретним кроком на шляху реалізації ідеї створення Уральської республіки став друк за ініціативою підприємця А. Бакова у 1991 р. на Пермській фабриці Держзнаку товарно-розрахункових чеків товариства «Уральський ринок», під назвою «уральські франки» [43].

На значно більш серйозний рівень ідея уральського регіонального автономізму вийшла у 1993 р., коли місцева еліта на чолі з губернатором Свердловській обл. Е. Росселем висунула ідею підвищення статусу регіону до республіки. Свердловська обл., як один із регіонів-донорів РФ, прагнула отримати більшу господарську та політичну самостійність. У квітні 1993 р. на місцевому референдумі понад 83% виборців (явка 67%) проголосували за «розширення повноважень Свердловської обл. в соціально-економічній сфері до рівня республіки у складі РФ». 01.07.1993 р. Свердловська облрада проголосила Уральську республіку, а 14.09.1993 р. керівники Свердловської, Челябінської, Пермської, Оренбурзької та Курганської обл. зустрілись в Єкатеринбурзі, де погодили заяву про участь у розробці економічної моделі «Великої Уральської республіки». 27.10.1993 р. Свердловська облрада схвалила Конституцію Уральської республіки, а 08.11.1993 р. призначила на 12.12.1993 р. референдум щодо конституції та вибори губернатора й Законодавчого зібрання Уральської республіки.

Центральній російській владі лише директивними методами вдалося зупинити процес суверенізації зауральських територій. 09.11.1993 р. президент РФ Б. Єльцин розпустив Свердловську облраду, а потім зняв Е. Росселя з посади губернатора. Усі рішення по створення Уральської республіки були оголошені юридично нікчемними. Варто підкреслити, що ідеї Уральської республіки мали значну підтримку у середовищі місцевої еліти, адже після зняття Росселя 50 глав

міст та районів області звернулись до Б. Єльцина з проханням відновити його на посаді [44].

У 2003 р. в Єкатеринбурзі був зареєстрований «Уральський Республіканський Рух», який своєю головною метою проголосив «створення Уральської республіки на території нинішньої Свердловської і (в майбутньому) прилеглих областей Уральського регіону» і оголосив про підтримку на майбутніх губернаторських виборах Е. Росселя. Переобраний у 2003 р. на посаду губернатора Свердловської обл. Россель заявив, що Уральська республіка не ліквідована, оскільки Указом президента не можна відмінити результати референдуму [45]. Сьогодні ці ідеї підтримує група «Уральська республіка» ВКонтакте [46].

Поширеність сепаратистських настроїв серед частини сибірської громади 1990-х рр. фіксувалась і соціологами. Так, відповідно до даних соціологічного дослідження, отриманих у червні 1992 р. Центром соціальних досліджень, технологій, інновацій Красноярського університету (СИТИ) у Красноярському краї з думкою про необхідність перетворення Сибіру на повністю суверенну державу повністю погоджувалось 13%, частково 15% (Алтайський край – 10% і 10%), а з думкою про доцільність створення республіки з широкими повноваженнями у рамках РФ погоджувалась більшість: повністю – 32%, частково – 29% (відповідно 23% і 29%) [47, с. 24]. Опитування СИТИ 176 учасників з'їзду народних депутатів Сибіру (березень 1992 р.) засвідчило, що 73% тоді виступало за економічну самостійність Сибіру, а 20% за економічну та політичну самостійність [48].

Соціологічне дослідження, проведене соціологами Алтайського державного університету у 2006 р. в регіонах Сибірського федерального округу засвідчило тенденцію зростання популярності ідей сибірського сепаратизму. Так, якщо у 2000 р. в Алтайському краї сепаратистські настрої були у 9,8% жителів, то в 2006 р. вже у 22%, причому найбільше

серед бізнесменів, чиновників та представників інтелігенції [49, с. 22]. Загалом у Сибірському федеральному окрузі у 2006 р. вимогу державної суверенізації Сибіру поза рамками РФ підтримувало 6,8% дорослих сибіряків, а створення автономної Сибірської республіки – 16% [1, с. 15].

Основною причиною відродження цього дискурсу у пост-радянський період стало бажання змінити напівколоніальний тип відносин Сибіру з метрополією, зокрема, перейти від політики орієнтованої на викачування ресурсів з регіону (освоєння Сибіру) до політики, орієнтованої на розвиток регіону з врахуванням інтересів місцевого населення.

Так, згідно соціологічного дослідження, проведеного у 2010 р. у Східному Сибіру фахівцями відділення соціології Сибірського федерального університету (Красноярськ) 72% опитаних у Красноярському краї і 62% у Хакасії тією чи іншою мірою сумніваються в тому, що реформи, які проводяться урядом РФ, враховують інтереси Сибіру. Тому й не дивно, що більшість жителів Красноярського краю (61,2%) вважають жителів Росії далекими/чужими або ставляться до них байдуже (у Хакасії – 55,8%) [50].

За даними алтайського соціолога Д. Щербініна, дві групи соціологів (красноярська, під керівництвом В. Немировського та алтайська, під керівництвом Ю. Растрова), які тривалий час вивчали сучасний сибірський сепаратизм, прийшли до висновків, що в кінці XX – на початку XXI ст. наявні ознаки зростання сепаратистських настроїв сибіряків, особливо серед інтелігенції, а також серед державних та муніципальних службовців. На думку самого Щербініна існують ознаки переходу сибірського сепаратизму з латентної стадії у фази конфліктної ситуації та інцидентності [1, с. 4-5, 8].

У наш час реанімацією ідеології регіонального сибірського сепаратизму займається ряд громадських активістів, організацій та груп. Так, у 1998 р. була створена невелика обласницька організація «Визвольна армія Сибіру» на чолі з

М. Кулеховим, І. Подшиваловим та Д. Філіпченком, з 2000 р. – «Обласницька альтернатива Сибіру». У 2006 р. члени ОАС з метою вкорінення на рівні місцевого самоврядування та розширення зв'язків з об'єднаннями громадян, орієнтованих на вирішення сибірських проблем, відновили БНФ.

Програмні положення сучасного сибірського регіонального автономізму були викладені М. Кулеховим у 2006 р. в «Маніфесті обласництва». У ньому зокрема підкреслювалось, що «Сибір – це окрема країна, окрема, відмінна від усіх інших країн і регіонів історія та культура... Можна стверджувати, що в Сибіру склалася або складається особлива сибірська нація, зі своєю культурою... Сибір – країна економічно самодостатня... Проте завжди складалося так, що Сибір був ніби резервуаром, з якого столичні структури черпали ресурси, не особливо замислюючись про країну і людей, які ці ресурси їм дають... Наші національні інтереси зовсім не завжди збігаються з такими ж для Москви... Не те що вирішити, але навіть і усвідомити ці інтереси в «центрі» ніхто не здатний... Наслідком усього перерахованого вище є тільки одне: широка автономія Сибіру... з правом і реальними можливостями вирішувати свої повсякденні питання самостійно» [51].

Ідея «Вільного Сибіру» була переосмислена російським публіцистом Д. Верхотуровим у роботі «Ідея сибірської самостійності вчора і сьогодні» (2009), де увагу акцентується на необхідності регіональної культурної автономії та обґрунтуванні концепції «сибірської нації» [52, с. 294].

У 2010 р. К. Еременко створив сепаратистську інтернет-групу «Сибирское движение». Один із її членів Д. Марголін, наприклад, писав: «Сибіру від Росії нічого не треба. Землі в Сибіру повно. Води повно. Нафта є. Газ є. Людські та наукові ресурси є. Корисні копалини – є. Те, чого немає в Сибіру, це свободи від бандитського режиму, який нас грабує і вивозить потягами наші природні ресурси, нічого не даючи взамін»

[53]. Протягом 2010–2014 р. у ЖЖ існувало співтовариство організацій сибірських націоналістів «Совет сибирского народа», модератором якого був Я. Золотарев. Через внесення співтовариства у Федеральний список екстремістських матеріалів за № 2211 співтовариство було закрите у лютому 2014 р. [54].

Блогери А. Лоскутов та Д. Марголін у 2011 р. випустили документальний фільм «Нафта в обмін на нічого» [55], у якому акцентують увагу громадськості на тому, що велика частина федерального бюджету формується за рахунок продажу сибірських ресурсів, але на розвиток сибірських регіонів виділяється тільки незначна частина доходів. Висновок авторів фільму наступний: Сибір міг би і сам розбудовувати свою транспортну інфраструктуру, але метрополія збирає непомірну данину, не залишаючи регіону можливості це робити.

У березні 2012 р. у Новосибірську ініціативна група громадськості у складі Е. Митрофанова, А. Бакаєва, Я. Новоселова, Д. Марголіна та А. Лоскутова ініціювали створення Сибірської національно-культурної автономії. Причиною її створення стало те, що «сьогоднішній стан Сибіру абсолютно не відповідає її гігантському внеску у добробут Росії. Зростаюче невдоволення сибіряків цим фактом вимагає перегляду взаємин «федеральний центр – регіони»... Завдання, які ми перед собою ставимо, полягають у перетворенні Сибіру в найбільш розвинений російський регіон, включаючи подвоєння населення, будівництво швидкісних автомагістралей, формування сучасної міського середовища» [56].

Реалізуючи курс громадського тиску на владу щодо розширення повноважень Сибіру, у липні 2013 р. члени Громадської палати Новосибірської обл. Е. Митрофанов та А. Бакаєв звернулись до повноважного представника Президента РФ у Сибірському федеральному окрузі В. Толоконського з проханням «ініціювати на рівні вищого керівництва

країни процес об'єднання сибірських регіонів у макрорегіон Сибір з підвищенням податкових, управлінських і законодавчих повноважень суб'єктів федерації» [57]. Сибірські автономісти переконані, що вирішення ключових проблем розвитку Сибіру неможливе без суттєвих змін у взаємовідносинах Сибіру та Москви та запуску процесів модернізації Сибіру. Зокрема, у документі наголошувалось, що «максимальна централізація розподілу податкової бази між регіонами і федеральним центром перешкоджає розвитку Сибіру. Частка відрахувань, що віддаються федеральному центру, надвисокі, статті поповнення муніципальних бюджетів скорочуються, а найбільші підприємства сибірських регіонів реєструються в Москві і Санкт-Петербурзі. Наприклад, в одній лише Томської обл. в 2012 р. з 130 млрд. рублів всіх зібраних податків до бюджету країни пішло 92 млрд., назад регіон отримав лише 10,3 млрд. рублів. Щоб покрити дефіцит, області довелося зайняти кілька мільярдів у комерційних банків» [57].

На 17.08.2014 р. група сибірських автономістів ініціювала проведення «Маршу за федералізацію Сибіру» під гаслами «Хватить кормити Москву!». Метою заходу було оголошено створення Сибірської республіки у складі РФ, що дозволило б: запровадити пільги і додаткові надбавки для осіб, які проживають на територіях з суворими кліматичними умовами; запровадити регіональну складову до податку на вибуття корисних копалин та більш справедливий розподіл доходів між місцевими і федеральним бюджетом; реалізувати конституційне право на власні, більш незалежні від центра органи влади [58]. Ця акція наштовхнулась на системну протидію російської влади, яка зробила все для блокування поширення інформації про марш через Інтернет та офіційно заборонила його проводити.

У 2012 р. з ініціативи О. Будникова було створено політичний рух «Сибірський державний союз» та ухвалено

«Декларацію про становлення Сибірської Держави і боротьбу за її незалежність» [59] у якій оголошувалося про початок боротьби проти диктату московського центру та за самостійний розвиток Сибіру у складі Росії, трансформованої у конфедерацію. «Головне – в тому, щоб територія, де експлуатуються природні ресурси, самостійно і в інтересах населення, яке тут проживає, встановлювала правила гри. Сибір, а не Москва, повинна вирішувати, скільки прибутку повинні їй залишати працюючі тут промислові корпорації. Сибір буде визначати і рівень природної ренти, що стягується з надрокористувачів. І, безумовно, рівень життя в Сибіру повинен бути вищим, ніж в Європейській Росії... Якщо цього можна домогтися в рамках РФ – прекрасно. Якщо доведеться створювати автономію – що ж, давайте. Ну а на «ні» і суду немає: хай живе Сибірська Держава!» [60].

В ухваленому на установчому з'їзді Федерації соціалістів Сибіру (Томськ, 4-6.01.2013 р.) Маніфесті констатувалось «утворення на території Сибіру особливого економічного, соціального та політичного устрою колоніального типу, який посилює всі пороки капіталістичної системи» й наголошувалось на тому, що «освоєння Сибіру по капіталістичному шляху неминуче вело, веде і буде вести до односторонньої експлуатації найбільш доступних сировинних ресурсів та витискання соків із залишків радянської спадщини, до перетворення її в колонію» [61]. Проявами колоніального типу відносин радикальні сибірські соціалісти вважають посилення у Сибіру ролі окремих монополізованих держкорпорацій та галузей на обслуговуванні яких, в інтересах центру, зосереджені зусилля місцевої влади.

Йдеться про активно обговорювану у 2012 р. ідею створення держкорпорації розвитку Сибіру і Далекого Сходу, з наданням їй спрощеного порядку отримання прав користування надрами і лісовими ресурсами [62].

Сировинний характер розвитку Сибіру особливо чітко проявився у кінці 1980-х рр., коли у межах СРСР за Уралом

видобувалось 66,9% нафти, 66,7% газу, 41% вугілля, 65% алюмінію, 98% нікелю [63]. У сучасній РФ ситуація для Сибіру лише погіршилась, адже на фоні занепаду транспортної, соціальної та комунальної інфраструктури й деіндустріалізації регіону, сировинний характер економіки та колоніальний шлях розвитку Сибіру лише посилюється. Так, у 2012 р. сибірський експорт на 95% складався із трьох компонентів: паливо-енергетичної сировини, металів і руд, лісу та продукції первинної його обробки, водночас частка введеного в експлуатацію житла у Сибіру в межах Росії скоротилась протягом 2000–2010 рр. із 18,1 до 13,9%, а доля бюджетів сибірських регіонів у загальноросійській бюджетній системі із 35,1 до 30,9%. До більш ніж половини населених пунктів Сибіру не ведуть асфальтовані дороги [63].

Серйозним фактором посилення сибірської ідентичності та сепаратистських настроїв є все більш очевидне протиріччя між багатствами регіону, наявними у ньому ресурсами та низьким рівнем життя мешканців. Так, у 2011 р. бюджетний розрив по видатках між Москвою і найбільшим містом Сибіру та третім за величиною містом РФ – Новосибірськом складав фантастичні 42 рази (1,5 трлн. руб. проти 36 млрд. руб.) [64]. А розрив у рівні середньої заробітної плати між Сибіром і центральною європейською частиною Росії збільшився протягом 2000–2010 рр. з 15 до 30% [65, с. 29].

Більше того, Москва виявила готовність ділитись багатствами Сибіру з Китаєм. Так, схвалена у 2009 р. «Програма співробітництва між регіонами Далекого Сходу і Східного Сибіру РФ і Північного-Сходу КНР на 2009–2018 рр.» має усі риси колоніального щодо Сибіру характеру. Адже усі ключові проекти у її межах ґрунтовані на спільній експлуатації Китаєм і Росією природних ресурсів Східного Сибіру та Далекого Сходу (проекти вирубки лісу та розширення видобутку корисних копалин) й створення високотехнологічних обробних потужностей, у першу чергу хімічних й металургійних, у північно-східних провінціях Китаю [66].

Майбутній розвиток Сибіру бачиться і державним чиновникам і науковцям Центру виключно у руслі парадигми освоєння мінерально-сировинної бази. Перспективи такого розвитку аналізуються, зокрема, в аналітичній доповіді «Сценарії розвитку Східного Сибіру і російського Далекого Сходу... до 2030 року», підготовленій у 2011 р. науковцям РАН. Основна ідея цього документу полягає у забезпеченні Росією за рахунок сибірських ресурсів зростаючого попиту країн АТР в енергоносіях та сировині. Комплексне освоєння сировинної бази, технологічне оновлення ПЕК, добувної й переробної промисловості та розвиток транспортної інфраструктури Сибіру планується саме під цю мету – забезпечити доступність та більші обсяги експорту сировини та енергоносіїв у країни АТР [65].

Аналогічним чином планує розвивати Сибір і російський уряд. Так, у «Стратегії розвитку Сибіру до 2020 р.» [67] та «Стратегії соціально-економічного розвитку Далекого Сходу і Байкальського регіону на період до 2025 р.» [68] ключові проекти, на які заплановано фінансування, відносяться до сфери добувних та переробних, а не високотехнологічних виробництв.

Навіть голова Законодавчого зібрання Красноярського краю О. Усс, говорячи про стратегію розвитку Сибіру до 2020 р. підкреслив, що «цей основоположний документ є зводом... проектів сировинної спрямованості. Безперечно, сировина – це наша конкурентна перевага, але зациклюватися на ньому не можна, інакше Сибір остаточно перетвориться на відсталу колоніальну територію з незavidними темпами розвитку» [69].

Як зазначають у своїй концептуальній статті 2012 р. В. Іноземцев, І. Пономарев та В. Рижов, «не вимагаючи від решти країни більших прав, Сибір... прийде разом з нею до занепаду, який закономірно підстерігає країну, не здатну подолати колоніального ставлення до найбагатшої і найдо-

стойнішої із своїх складових частин» [63]. У іншій своїй статті 2014 р. В. Іноземців та В. Зубов ще більш категоричні: «Зараз Сибір і Далекий Схід генерують близько \$390 із \$527 млрд. російського експорту. Ніякі корпорації, міністерства і повпредства не повернуть в регіон кошти, які йдуть в підсумку на Сочі, Чечню і силові структури. Якщо ми хочемо побачити східну частину Росії більш розвиненою, її треба перестати грабувати... Сибіру потрібна свобода. Насамперед – свобода підприємництва, тому що тільки бізнес може розвивати територію, а не ті, хто ділить податки, які збираються з підприємців» [70].

Проведене дослідження дає нам підстави сформулювати наступні висновки.

1. Ідеї сибірського сепаратизму мають глибокі історичні корені. Формування обласницької ідеології у другій половині XIX ст. було результатом свідомих зусиль частини сибірської інтелігенції, спрямованих на укорінення і теоретичне обґрунтування окремої сибірської ідентичності. Ідеологи сибірського сепаратизму у своїх побудовах виступали виразниками регіональної ідентичності, носії якої почали усвідомлювати особливі сибірські інтереси.

2. Ключовим соціально-економічних фактором появи явища сибірського сепаратизму у XIX ст. стало усвідомлення місцевими інтелектуалами колоніального статусу Сибіру у межах Російської імперії, за умови збереження якого перспектив на розвиток та модернізацію регіон не мав.

3. Соціологічно підтверджено повільне, але постійне зростання з початку 1990-х рр. частки сибіряків, які солідаризуються з сепаратистською ідеологією як автономіського, так і сецесійного типу. Сибірський сепаратизм є не потенційним, а реальним конфліктом із федеральним центром, який перебуває поки у масово не проявленій формі.

4. Факторами, які посилюватимуть тенденції регіонального сепаратизму та сприятимуть утвердженню протестної

сибірської ідентичності на сучасному етапі є: збереження статусу Сибіру як ресурсної території, споживацького, несправедливого ставлення до регіону, орієнтованого на експлуатацію землі та надр; падіння рівня життя сибірського населення; зменшення припливу у регіон нових мігрантів, оскільки соціологія фіксує чітку залежність сепаратистських настроїв від часу проживання у Сибіру, тобто, чим більша буде частка людей які понад 10 років живуть у Сибіру і не збираються з нього виїжджати, тим більше буде у Сибіру сепаратистські налаштованих громадян.

5. Сенс сучасного сибірського сепаратизму і патріотизму полягає в забезпеченні більш справедливого для Сибіру міжнародного поділу праці. Сибір має стати не територією транзиту між Європою та Азією, а виробником високо-технологічної продукції для Європейської Росії та провідних країн АТР.

6. Незгода з існуючим соціально-економічним положенням Сибіру у складі Російської Федерація рано чи пізно актуалізує потребу реалізації проекту модернізації Сибіру з опорою на її регіональні особливості.

7. Відхід від колоніального курсу розвитку для Сибіру з економічної точки зору означає у першу чергу посилення фінансової самостійності, а для цього необхідно перерозподілити на користь Сибіру сировинні доходи, зокрема, податок на видобуток корисних копалин, експортне мито на нафту і газ. Без цього фінансового ресурсу здійснити нормальну модернізацію Сибіру неможливо.

8. У складі сучасної Росії як імперської держави у Сибіру немає шансів здійснити модернізацію свого соціально-економічного життя. Центральна влада всіляко стримуватиме процеси модернізації Сибіру, окрім сфери видобутку сировини, оскільки їх можна реалізувати лише в атмосфері підприємницьких та суспільно-політичних свобод, розвиток чого є загрозою нинішньому правлячому режиму. Крім того,

модернізація Сибіру неминуче підвищить його самостійний геополітичний статус.

9. Змінити неоколоніальний статус Сибіру у сучасних умовах може лише зміна його державного статусу на автономію або й незалежну державу. Лише у такому разі для жителів Сибіру з'явиться шанс, що кошти, які заробляє регіон, спрямовуватимуться на розвиток місцевої транспортної і соціальної інфраструктури, а не підуть на збагачення наближеної до Кремля групи людей, які навіть не проживають у регіоні.

10. Реалізувати на практиці модернізаційний курс розвитку можливо лише за умови консолідації місцевого населення на базі сибірської ідентичності, посилення впливу місцевих громад на перерозподіл природних багатств Сибіру в інтересах у першу чергу сибіряків.

11. На сучасному етапі організованого загальносибірського сепаратистського руху немає. Існуючі автономістичні та незалежницькі групи у Сибіру є нечисленними і носять, здебільшого, маргінальний характер. Проте вони намагаються перенести свою діяльність на вулицю, хоча й наштовхуються при цьому на жорсткий опір російської правоохоронної системи.

12. У сучасному Сибіру сецесійні ідеї не є поширеними, але тема збільшення регіональної самостійності (автономії) є популярною серед широких верств населення. Тому продовження ігнорування Москвою об'єктивних потреб модернізації Сибіру в інтересах його жителів, а не великих корпорацій, неминуче вестиме до наростання серед сибіряків невдоволення політикою російського центру і, відповідно, сепаратистських настроїв.

13. Запуск реальних процесів модернізації у Сибіру за західними зразками матиме визначальний вплив на долю Росії загалом.

Узагальнений висновок по роботі полягає у тому, що сучасний сибірський сепаратизм володіє потенціалом стати

каталізатором як процесів модернізації у Росії так і її дезінтеграції.

Список використаних джерел та літератури

1. Щербинин Д.И. Конфликтный потенциал современного сибирского сепаратизма: по материалам социологических исследований в Алтайском и Красноярском краях, республике Алтай, Кемеровской и Читинской областях: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. социолог. наук: 22.00.04. Барнаул, 2010. 18 с.
2. Шиловский М.В. Сибирские областники в общественно-политическом движении в конце 50-х–60-х годах XIX века. Новосибирск: Изд-во Новосибирского университета, 1989. 144 с.
3. Серебренников Н.В. Проблема авторства и датировки воззваний об отделении Сибири от России. *Вестник Томского государственного университета*. 2003. № 276. С. 176-179.
4. Дело об отделении Сибири от России. Публ. А.Т. Топчия, Р.А. Топчия; сост. Н.В. Серебренников. Томск: Издательство Томского университета, 2002. 387 с.
5. Ламин В.А. Лики Сибири – давние и близкие. *Имиджи Сибири: сборник под науч. ред. Супруна В.И.* Новосибирск: Фонд социо-прогност. исслед. «Тренды», 2008. С. 44-66.
6. Малинов А.В. Обласничество в истории русской мысли. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2013. Т. 16. № 1. С. 41-52.
7. Зайнутдинов А.Э. Сибирское областничество: историко-социологический анализ: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. социолог. наук: 22.00.01. СПб., 2012. 21 с.
8. Ядринцев Н.М. Сибирь как колония в географическом, этнографическом и историческом отношении. СПб.: Типография И.Н.Скороходова, 1892. 750 с.
9. Потанин Г.Н. Обласническая тенденция в Сибири. Томск: Паровая типолитография Сиб. т-ва печат. дела, 1907. 64 с.

10. Потанин Г.Н. Нужды Сибири. *Сибирь: ее современно состояние и ее нужды: сборник статей под ред. И.С. Мельника*. СПб.: Издание А.Ф. Девриена, 1908. С. 260-294.
11. Вержбицкая Е.Ю. Перспективы политического развития Сибири в трудах представителя позднего обласничества Г.И. Жерनावкина. *Вестник Томского государственного педагогического университета. Серия: Гуманитарные науки*. 2007. Вып. 3 (66). С. 122-125.
12. Ядринцев Н.М. Этнологические особенности сибирского населения. *Томские губернские ведомости, неофициальная часть*. 1865. 23 апреля (№ 15); 7 мая (№ 16); 14 мая (№ 17/18).
13. Щапов А.П. Историко-географические и этнологические заметки о сибирском населении. *Щапов А.П. Собрание сочинений. Дополнительный том к изданию 1905–1908 гг.* Иркутск : Восточносибирское обл. изд-во, 1937. С. 83-173.
14. Потанин Г.Н. Быть или не быть сибирскому обласничеству. *Потанин Г.Н. Избранные сочинения: в 3 т.* Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2005. Т. 2. 533 с.
15. Головинов А.В. По поводу идеологической природы обласничества: опыт политического осмысления. *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*. 2013. № 3 (23). С. 154-161.
16. Шевцов В.В. Вопрос о самоуправлении Сибири в период революции 1905–1907 гг. *Вестник Томского государственного университета*. 2012. № 4 (20). С. 138-142.
17. Проект основных начал «Положения о сибирском земских учреждениях в Сибири». *Сибирские вопросы. Периодический сборник, издаваемый В.П. Сукачевым*. 1905. № 1. С. 310-316.
18. Шиловский М.В. Оформление программы сибирских областников в период революции 1905–1907 гг. *Революционное и общественное движение в Сибири в конце XIX – начале XX вв.* Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1988. С. 119-132.
19. Барсуков В.Л. Сибирские депутаты Государственной думы о месте Сибири в Российском государстве. *Из прошлого Сибири: Межвузовский сборник научных трудов*. Новосибирск: [б.и.], 1996. Вып. 2. Ч. 2. С. 11-20.

20. Селиверстов С.В. Г.Н. Потанин: сибирское областничество между западничеством и евразийством (вторая половина XIX – начало XX в.). *Вестник Томского государственного университета*. 2007. № 300-1. С. 107-115.
21. Жерनावкин Г.И. Сибирская областная федерация. *Сибирские записки*. 1917. № 4-5.
22. Сушко А.В. Сибирский национализм и борьба за власть в крае (март 1917 – ноябрь 1918 г.). *Вестник Томского государственного университета*. 2009. № 323. С. 174-179.
23. Декларация Временного Сибирского Правительства о государственной самостоятельности Сибири, 04.07.1918. URL: http://scepsis.net/library/id_2874.html
24. Шиловский М.В. Хроника областнического движения в Сибири (1852–1919). *Материалы к хронике общественного движения в Сибири в 1895–1917 гг. Отв. ред. В.П. Зиновьев*. Томск: Издательство Томского университета, 1994. Вып. 1. С. 6-16.
25. Чернышов С. Протест умер, да здравствует протест! Эксперт Сибирь. 2013 № 5 (361).
26. Сверкунова Н.В. Региональная сибирская идентичность: опыт социологического исследования. СПб.: НИИ Химии СПбГУ, 2002. 192 с.
27. Жигунова М. Сибиряк как новая национальность: миф или реальность? *Родина*. 2011. № 11. С. 11-15.
28. Анисимова А.А. Сибирская идентичность как фактор устойчивого развития Сибири. *ЭКО. Всероссийский экономический журнал*. 2013. № 1. С. 58-76.
29. Ремнев А.В. Национальность «сибиряк»: региональная идентичность и исторический конструктивизм XIX в. *Полития*. 2011. № 3. С. 109-128.
30. «Сибиряков» в России за восемь лет стало почти в 412 раз больше – данные Росстата, 20.11.2011. URL: <http://tayga.info/news/2011/12/20/~106368>
31. Верхотуров Д. Нас 4 миллиона!, 16.12.2011. URL: <http://www.verkhoturrov.info/content/view/1191/1>

32. Блогеры призвали сибиряков называться сибиряками, 07.09.2010. URL: <http://www.tv2.tomsk.ru/news/blogery-prizvali-sibiryakov-l-nazyvatsya-sibiryakami-l>
33. Полпред президента в СФО назвал себя «сибиряком» в ходе переписи, 26.05.2011. URL: <http://www.tv2.tomsk.ru/news/polpred-prezidenta-v-sfo-lnazval-sebya-sibiryakom-v-khode-perepisi-l>
34. Сибирска вольгота. URL: <http://volgota.com/ru>
35. Анисимова А. «Сибиряк»: общность, национальность или «состояние души»? *Laboratorium. Журнал социальных исследований*. 2012. № 3. С. 11-41.
36. Сибирское областничество сегодня: вести с Байкальского фронта. URL: <http://kuula.livejournal.com/9674.html>
37. Малышев А. Регионы. Сибирская идея. URL: <http://pandia.org/text/77/210/86377.php>
38. Соболевский/ А. Сибирь: бело-зеленый вариант: [Взгляд на «сиб. путь». О создании на территории Сибири суверен. государства]. *Сибирская газета*. 1992. 1 февраля. С. 8-9.
39. Как отделялась Сибирь. *Русский репортер*. 2011. № 7 (185).
40. Крюков Э. Сибирский сепаратизм... под маской сибирского национализма. *Суть времен*. 2013. №19. URL: <http://www.ussr-2.ru/index.php/sut-vremeni/gazeta-sut-vremeni/146-diffuznye-separatistskie-voyny/673-bez-linii-fronta-1-25?showall=&start=7>
41. Усс А.В. Сибирь в XXI веке: возможности развития. *Судьба континента Сибирь: проблемы развития. Экспертный дискурс: сб. статей под ред. В.С. Ефимова*. Красноярск: Сибирский федеральный университет, 2012. С. 7-20.
42. Киселев Л. Сибирский сепаратизм и его роковая судьба. URL: <http://www.proza.ru/2009/08/04/620>
43. Григоренко Е. Уральские франки. *Петербургский коллекционер*. 2003. № 2 (23). С. 35.
44. Свердловская область в ноябре 1993 года. Политический мониторинг. Международный институт гуманитарно-политических исследований. URL: <http://www.igpi.ru/monitoring/1047645476/1993/1193/66.html>

45. Крюков Э. Об одном юбилее... Уральская республика и ее наследники. *Суть времен*. 2013. №13. URL: <http://www.ussr-2.ru/index.php/sut-vremeni/gazeta-sut-vremeni/146-diffuznye-separatistskie-voyny/673-bez-linii-fronta-1-25?showall=&start=12>
46. Уральская Республика. Ural Republic. URL: https://vk.com/republic_ural
47. Немировский В.Г. Сибирь: на пути к сепаратизму? *Социологические исследования*. 1993. № 2. С. 20-26.
48. Какой видели Сибирь сепаратисты в начале 1990-х, 17.04.2014. URL: <http://ttolk.ru/?p=20423>
49. Растов Ю.Е. Некоторые результаты социологического исследования социального благополучия населения и социальной напряженности в регионах Сибирского федерального округа. *Актуальные проблемы безопасности Алтая и Сибири: геополитика, энергетика, экология, социальные отношения*. Барнаул: Изд-во АКОФ «Алтай – 21 век», 2007. С. 21-31.
50. Немировский В.Г. Особенности социокультурной самоидентификации населения Восточной Сибири. *Социологические исследования*. 2011. № 8. С. 88-94.
51. Манифест Областничества, 03.05.2006. URL: <http://volgota.com/lib/corsarman.html>
52. Верхотуров Д. Идея сибирской самостоятельности вчера и сегодня. Красноярск; Владимир: Издательство «АБУ», 2009. 332 с.
53. Крюков Э. Сибирский сепаратизм под масками оппозиции, новых концепций и... шуток. *Суть времен*. 2013. № 18. URL: <http://www.ussr-2.ru/index.php/sut-vremeni/gazeta-sut-vremeni/146-diffuznye-separatistskie-voyny/673-bez-linii-fronta-1-25?showall=&start=8>
54. Федеральный список экстремистских материалов. 04.02.2014. URL: <http://www.sova-center.ru/racism-xenophobia/news/counteraction/2014/02/d28949/>
55. Нефть в обмен на ничего. URL: <http://oil-for-nothing.ru/>
56. Преображением Сибири займется национально-культурная автономия сибиряков. 02.03.2012. URL: <http://globalsib.com/13898/>

57. Новосибирские общественники попросили полпреда Толоконского объединить Сибирь в один регион. 22.07.2013. URL: <http://tayga.info/news/2013/07/22/~113233>
58. Марш за федерализацию Сибири. URL: <https://vk.com/sibmarsh>
59. Декларация о становлении Сибирской Державы и борьбе за её независимость. 19.03.2012. URL: <http://sibpower.com/normativnye-dokumenty/deklaracija-o-stanovleni-sibirskoi-derzhavy-i-borbe-za-eyo-nezavisimost.html>
60. ЦЕЛЬ: Создание Сибирской Державы в составе Российской Федерации. 29.03.2012. URL: <http://sibpower.com/normativnye-dokumenty/cel-sozdanie-sibirskoi-derzhavy-v-sostave-rosiiskoi-federaci.html>
61. Манифест Федерации социалистов Сибири. 07.01.2013. URL: <http://vk.com/pages?oid=-35685448&p=%D0%9C%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%82%20%D0%A4%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8%20%D1%81%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B2%20%D0%A1%D0%B8%D0%B1%D0%B8%D1%80%D0%B8>
62. Вся власть в Сибири. 20.04.2012. URL: <http://www.kommer-sant.ru/doc/1919404>
63. Иноземцев В. Континент Сибирь. На пути от колониальной к глобальной парадигме развития. *Россия в глобальной политике*. 2012. № 6. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Kontinent-Sibir-15789>
64. Корчагин Ю. Бюджеты столиц регионов продолжают ускоренно уменьшаться. URL: <http://www.lerc.ru/?part=articles&art=2&page=78>
65. Сценарии развития Восточной Сибири и российского Дальнего Востока в контексте политической и экономической динамики Азиатско-Тихоокеанского региона до 2030 года: Аналитический доклад. Научный руководитель А.А. Кокошин; координаторы проекта Н.Г. Константинов, В.Н. Саунин. М.: Едиториал УРСС, 2011. 120 с.
66. Изотов Д.А. Пока только намерения: первые итоги реализации программы сотрудничества между восточными регионами Рос-

- сии и Северо-Востоком КНР (2009–2018 гг.). *ЭКО. Всероссийский экономический журнал*. 2011. № 3. С. 160-178.
67. Стратегия социально-экономического развития Сибири до 2020 года, 05.07.2010 г. № 1120-р. URL: <http://www.sibfo.ru/strategia/strdoc.php>
68. Стратегия социально-экономического развития Дальнего Востока и Байкальского региона на период до 2025 года. 28.12.2009 г. № 2094-р. URL: <http://www.dfo.gov.ru/index.php?id=80>
69. Александр Усс: «Нас призывают то уйти из проклятой Сибири, то поделиться её несметными богатствами». *Красноярский рабочий*. 2012. 24 мая. URL: http://www.krasrab.com/archive/2012/05/24/02/view_article
70. Зубов В. Сибирь: Новый поворот. *Ведомости*. 2014. 5 февраля. № 3522.

Наукове видання

**РОСІЙСЬКА ІМПЕРСЬКА
ДЕРЖАВНІСТЬ:
СУЧАСНІ МІЖНАРОДНІ ВИМІРИ**

Аналітичний альманах

Частина I

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 21.12.2023 р. Формат 60х84/16.

Ум. друк. арк. 19,3. Обл. вид. арк. 18,13.

Наклад 300 прим. Зам. 47. 2023.

ПП «ПФ «Фоліант».
м. Київ, вул. Семенівська, 28.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.